

**HANKISS
INTÉZET**

**ÁGNES
ÉVKÖNYV**

25

Magyar Nemzeti Múzeum
Közcgyűjteményi Központ

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

**hankiss
ágnes
intézet**

Hankiss Ágnes Intézet Évkönyv
2025

Szerkesztette:
Molnár Márton, Taller János

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
Petőfi Irodalmi Múzeum
Hankiss Ágnes Intézet
Budapest, 2025

 Magyar Nemzeti Múzeum
Közgyűjteményi Központ

 PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

**hankiss
ágnes
intézet**

KIADÓ:

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

FELELŐS KIADÓ:

DR. ZSIGMOND GÁBOR | Elnök

HANKISS ÁGNES INTÉZET | ÓZE SÁNDOR | Igazgató

1066 Budapest, Teréz körút 6. I. em. 1.

titkarsag@hankissagnesintezet.hu

hankissagnesintezet.hu

ISSN: 3057-9805

© SZERZŐK, 2025

© MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum Hankiss Ágnes Intézet, 2025

BORÍTÓ ÉS TIPOGRÁFIAI TERV:

BUKOVICS ZOLTÁN

A SZÖVEGET GONDOZTA:

HERNÁD IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Demjén Balázs Ádám Adalékok az Erdélyi Római Katolikus Státus gimnáziumainak 1860–1862 közötti történetéhez	7
Bedők Péter A muraközi horvát alsó papság és a magyar hatóságok viszonya 1941 és 1945 között	31
Sulák Péter Sándor „A falun minden rossz út a templomba vezet”	53
Berek Patrícia „Kertelés nélkül. . .”	87
Török Ádám „Kutyaszorítóban” – Sigetter Viktor Győző, a vezérkari főnökség 2. osztályának tisztje az ÁVH markában	113
Hollósi Dániel József Juhász István és a Gamma vállalat meghurcoltatása a második világháborút követően	129
Soós Mihály Egy hírhedett kalandor a XX. századból	153
Taller János A Császár-„ügy”	175
Szerzőink	197

Előszó

A Hankiss Ágnes Intézet nemrégiben vette fel alapító igazgatónője nevét. A 2021-ben elhunyt vezetőnk több mint húsz évig irányította a Hamvas Béla Kultúrakutató Intézetet. Azt is mondhatnánk, hogy ő maga volt az intézet. A pszichológus-irodalmár-biztonságpolitikus tudóst sorsa sokfelé vetette és gazdag életpályát rajzolt fel neki. Politikus családban eszmélkedett, és már ötévesen, 1956-ban a Nagy Imre-csoport családjával deportálták a romániai Snagovba. A politikai üldöztetés azután végigkísérte életét és fogékonyrá tette annak változásaira.

A Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet kutatási irányai azt a bonyolult, egyben komplex érdeklődési kört képezték le, amely Ágnest jellemezte. Pszichológusként a hatalom általi manipuláció módszerei és a manipulált egyén reakciói érdekelték. Ennek történeti gyökerei miatt végezte el a történettudományi doktori iskolát és írta meg disszertációját hetvenévesen. A filozófia, a közép-európai felekezetek iránti teológiai érdeklődése és az ezotéria iránti fogékonyága párosult a XIX. századi polgári értékek tiszteletével és a magyarországi szellemtörténeti hagyománnyal. Így kötődött Hamvas Bélához is. Mindezt kiegészítette, hogy európai uniós képviselőként biztonságpolitikai kérdésekkel kellett foglalkoznia, a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen tanította is ezt a tárgyat.

A két fő kutatási vonalat, amelyet irányítása alatt az Intézet követett, ő így vázolta fel:

„Az egyik a »Kultúra és hatalom«, amely elsősorban arra keresett választ, hogyan működtek a nyomásgyakorlás, a befolyásolás és a manipuláció mechanizmusai a társadalom és a hatalom viszonyában. Ezen belül elsősorban a kommunista állambiztonság tevékenysége állt érdeklődésünk középpontjában. [...] A másik a »Szellemtörténet«, amely a magyarságot és európaiságot termékenyen ötvöző szellemtörténeti hagyománynak az újrafelfedezését tűzte ki célul.”

Az Intézet továbbra is követni kívánja ezt az utat. Az *Arc* és *Álarc* című periodikánkat egy *Évkönyv* váltotta fel. Megjelenő tanulmányai is részben a kommunista állambiztonság tevékenységének feltárásával foglalkoznak. A katonai elhárítás, a gazdasági vállalatokat érintő befolyásolás szemszögéből íródtak tanulmányok. Továbbá az 1956-os forradalom külföldi magyar emigrációja egy csoportosulását, valamint a németországi csoportokba beépülő magyar állambiztonsági ügynökök tevékenységét kívánja ismertetni két esettanulmány.

A művelődés- és eszmetörténeti vonalat három egyház és egy iskolatörténeti tanulmány képviseli.

Budapest, 2025. november 30.

Őze Sándor
intézetigazgató

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM

Adalékok az Erdélyi Római Katolikus Státus gimnáziumainak 1860–1862 közötti történetéhez

AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS STÁTUS FOGALMA,
KIALAKULÁSA ÉS ELŐZETES TÖRTÉNETE

(1610–1860)

A kutatás tárgyát képező, napjainkban is jogfolytonosan működő szervezet az Erdélyi Fejedelemség 16–17. századi területét gyakorlatilag lefedő erdélyi római katolikus püspökség híveinek egyházi és világi személyekből álló önkormányzataként alakult meg. Kulcsfontosságú volt számukra egy ilyen intézmény létrehozása, ugyanis 1556-tól a gyulafehérvári episzkopátus gazdátlanul állt.¹

Az 1610-es beszercei országgyűlés határozata kimondta, hogy „a pápáspapoknak püspökük ne legyen”. A korlátozó intézkedés ellen a katolicizmus mellett elkötelezett nemesi családok (melyek közül kiemelkedett az Apor, a Jósika, a Kornis, a Kovácsóczi, a Lázár, a Mikes és a Szentkereszty) tagjai egységesen, *státusként*

¹ MARTON József – JAKABFFY Tamás (1999): *Az erdélyi katolicizmus évszázadai*. Gloria Kiadó- és Nyomdavállalat, Kolozsvár. 49.

tiltakoztak. Az 1615-ös országgyűlésen Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) engedélyezte, hogy vikáriust, azaz püspöki helytartót állítsanak az egyházmegye élére.²

II. Rákóczi György fejedelem (1648–1657) 1653-ban kiadott törvénykönyve, az *Approbatae Constitutiones Regni Transsylvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum* rögzítette, hogy a katolikusok bevett vallásfelekezethez önkéntesen csatlakozhatnak ügyeiket – erre az évre datálható az *Erdélyi Római Katolikus Státus* elnevezés törvényes elismerése is.³

1713-ban – a törökellenes felszabadító háborúkat és az 1703–1711-es Rákóczi-szabadságharcot követően – Mártonffy György (1663–1721) személyében ismét püspököt választottak Erdély élére. A Státus számára az új korszak beköszöntét az alapítványi birtokszerzések és iskolaalapítások jelezték. 1767-ben azonban a felvilágosult abszolutizmus jegyében rendeleti úton kormányzó Mária Terézia királynő (1740–1780) az erdélyi királyi kormányszék keretén belül egy „katolikus bizottságot” (*Catholica Commissio*) állított fel, ezzel a Státus jogi mozgástere teljesen beszűkült.⁴

Mivel e helyzet a 19. század derekáig változatlan maradt, az 1860–1862 közötti időszak többszörösen provizórikusnak bizonyult a Státus és világi környezete számára. Egyfelől tisztázatlan maradt Magyarország és az immár Brassó központú „Erdélyi Nagyhercegség” viszonyának kérdése. Az unió kérdése a Felix Schwarzenberg miniszterelnök és Alexander Bach belügyminiszter által fémjelzett neoabszolutizmus időszakában (1849–1859) átmenetileg háttérbe szorult, hogy aztán az Anton von Schmerling (1805–1893) irányításával kidolgozott októberi diploma (1860) és a februári pátens (1861) révén az egyesítési törekvések új lendületet vegyenek. Másrészt pedig továbbra is fennállt a *Catholica Commissio* és a Státus jogkörei közötti párhuzamosság. Végül mindkét problémára az 1867-es kiegyezés, illetve magyar királlyá koronázását követően a két országrészt egyesítő, majd a Mária Terézia-féle bizottságot is felszámoló Ferenc József (1830–1916) nyújtott megoldást.

² SAS Péter (2002): „Az Erdélyi Római Katolikus Státus”. *Egyháztörténeti Szemle*, 3 (2), 67–75.

³ SZILÁGYI Sándor szerk. (1886): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. (1649–1658)*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala: Budapest. 25–30.

⁴ SAS (2002) 70–74.

AZ „ENTWURF” ÁLTALÁNOSÁGBAN – ÉS A STÁTUS-KÖZÉPISKOLÁKBAN: KOLOZSVÁRON, SZÉKELYUDVARHELYEN, KÁROLY(GYULA)-FEHÉRVÁRON, CSÍKSOMLYÓN, MAROSVÁSÁRHELYEN, BRASSÓBAN, ERZSÉBETVÁROSBAN ÉS SZILÁGYSOMLYÓN 1860-BAN

Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák számára a Leo von Thun-Hohenstein gróf (1811–1888) vallás- és közoktatásügyi miniszter által előterjesztett szabályzatot és tantervet („*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*” – azaz: „Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezetére vonatkozó szabályzat”), mely többek között Erdélyben is törvényerőre emelkedett, Ferenc József császár 1849. szeptember 15-én hagyta jóvá. A jogszabály hivatalosan is létrehozta a nyolcosztályos gimnáziumot a 10–18 esztendőes fiúk számára – a már korábban is hasonlóképpen működő erdélyi római katolikus középiskolák egységes Státus általi irányítása ezzel párhuzamosan valósult meg. Az itteni tanulmányok során a klasszikus műveltség, azaz a latin és görög nyelvi-irodalmi tudás megszerzését helyezték előtérbe. Ezt egészítette ki egy élő idegen nyelv (azaz a német – Gyulafehérvár esetében emellé 1857-től a román is társult, időszakunkban még opcionális, később kötelező jelleggel) tanulása, illetve a humán és reál tárgyak (matematika, természettudományok) együttese.

A gimnázium a törvény értelmében két, szervezetiileg önálló tagozatból, az al(I–IV. osztály) és a főgimnáziumból (V–VIII. osztály) áll. Esetünkben előbbiek Marosvásárhely és Brassó; utóbbiak pedig Kolozsvár, Székelyudvarhely, Károly-(Gyula)-fehérvár és Csíksomlyó. Továbbá 2 „magán latin tanintézet” működéséhez is hozzájárult a Státus Erzsébetvárosban és Szilágysomlyón – e jelleg annyit tesz, hogy az adott intézmény nem bírt nyilvánossági joggal, melyről bővebben e fejezet végén szólunk majd.

Meghatározták továbbá, hogy a gimnáziumi oktatás nyelve az intézmény székhelyén többségben élő lakosság anyanyelve. Ezzel szemben 1855-ben Leo Thun már a német tannyelv kiterjesztését szorgalmazta. Kolozsváron e módosítás a sokféleség – az intézményt római katolikus és református magyarok mellett görögkatolikus és ortodox románok is látogatták –, míg Székelyudvarhelyen a magyar nyelv egységessége miatt bukott meg. Csíksomlyón már Mária Terézia is sikertelenül kísérletezett a germanizációval, ráadásul itt a homogén magyar közeg mellett még

a latin hagyománnyal is szembe kellett (volna) szállni. Akárcsak (különösen a minoriták 1859-es megérkezésétől fogva) Szilágysomlyón, ahol a Kolozsvárhoz hasonló sokszínűség (magyar római és román görögkatolikusok – a magyar reformátusok itt saját intézményüket látogatták) miatt is szabotálták a rendelet végrehajtását. Erzsébetvárosban a magyarrá lett örmények asszimilációja és a középiskola latin tanintézet jellege is hátráltatta a német tannyelv érvényesülését; ami Marosvásárhelyen pedig a város és az intézmény döntően magyar (akár római katolikus, akár esetleg református tanulókról van szó) jellege miatt nem valósult meg. (Ezt a tankönyveket látva bátoríthatunk majd egyértelműen kijelenteni.) A két kivételt, ahol ha nem is maradéktalanul, de egyes tantárgyak esetében érvényesült az oktatás német jellege, Károly(Gyula)-fehérvár (bár itt sem kizárólagos jelleggel, ráadásul a román nyelv már említett megjelenése is tompította a törvényben előírt hegemoniát) és Brassó jelentette. Utóbbi esetében ugyanakkor az is beszédes tény, hogy noha itt főképp a szász hagyomány révén erősebb jelenlét részint indokolta volna a germanizációt (látni fogjuk, hogy az intézmény levelezése itt volt a leginkább német nyelvű – bár az akkurátus latinsággal író, román gyökerekkel és öntudattal is bíró igazgató, Marosán Jakab szintén árnyalja a képet), 1861 után mégis ismét a magyar lett az oktatás nyelve.

Az „Entwurf” továbbá úgy rendelkezett, hogy középiskolában csak megfelelő tanári képesítéssel rendelkező szaktanárok taníthatnak – a hozzáértés bárminemű elvitatása nélkül: ezen képesítés megléte az egyházi rendhez tartozó, különösen egyes betanító (pl. az éneket oktató kántor-) tanárok esetében (kiváltképpen, akik kettőnél több tantárgyat oktattak egyszerre, mint azt Marosvásárhelyen látni fogjuk) legalábbis megkérdőjelezhető.

A minőségi követelményeknél azonban szembetűnőbbek és lényegesebbek voltak az esetleges mennyiségi hiányosságok – ezeket a törvény betartatásának ellenőrzésekor is hamarabb észrevették és szigorúbban kezelték. A szaktanári rendszer bevezetésével egy időben a nyolcosztályos gimnáziumokat 12, a négyosztályos intézményeket pedig 6 rendes tanár alkalmazására kötelezték. Emiatt több, birodalmi szinten is jelentős tradícióval bíró iskolának be kellett zárnia kapuit, miután a minisztérium 4 év türelmi idő után megvonta tőlük a nyilvánossági jogot. Esetünkben e súlyos büntetési forma helyett inkább az algimnáziummá történő lefokozást választották 1856-ban Marosvásárhelyen és Brassóban, ráadásul

a törvényben előírt 4 helyett 7 év türelmi időt követően. (A kiegyezést követően – részben a fejlesztéseknek köszönhetően, részben méltányossági okokból – mindkét intézmény visszanyerte főgimnáziumi rangját).⁵

A STÁTUS-KÖZÉPISKOLÁK 1860–1862 KÖZÖTT – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAROSVÁSÁRHELYI ÉS A BRASSÓI TAGINTÉZMÉNYEKRE

„Osztálysorozati főtáblák”, „szépírási és rajzmutatványok”

Az 1861–1862-es tanév adminisztrációja az Erdélyi Római Katolikus Státus által fenntartott nyolc középiskolában – Kolozsváron, Székelyudvarhelyen, Károly- (Gyula-)fehérváron, Csíksomlyón, Marosvásárhelyen, Brassóban, Erzsébetvárosban és Szilágysomlyón – az előző iskolaév részletes értékelésével kezdődött szeptember 19-én.⁶ Haynald Lajos (1816–1891) erdélyi (gyulafehérvári) püspök (1852–1863) „a római katolikus tanodák főigazgatójaként” továbbította a gimnáziumok hozzá intézett beszámolójának tartalmát az oktatásért felelős erdélyi királyi főkormányshéknak. A hatóságok maguk nyilvánítottak véleményt a számukra iskolánként kötelező jelleggel elküldendő, az adott gimnázium által legszebbeknek nyilvánított mintapéldányokról, „szépírási és rajzmutatványokról”. Véleményüket először a Haynaldnak címzett leiratban közölték, ezenfelül a püspököt a gimnáziumi igazgatók tájékoztatására, illetve a hatáskörébe tartozó szükséges intézkedések megtételére utasították.⁷ Általános összegzésükben elégedetten nyugtázták a tanulók – kevesek kivételével – kielégítő iskolai előmenetelét, melynél még inkább figyelemre méltónak ítélték az ifjúság példás erkölcsi magaviseletét (mivel „durva kihágás” híján „keményebb fenytő és büntető eszközök” alkalmazása nem volt szükséges). Utóbbi siker letéteményeseként a főkormányshéknak az „igazgatók erélyes és bölcs eljárását”, „az illető tanártestületek összhangzó működését, fáradhatatlan törekvését”, továbbá a tanárok szóban és tettekben is megnyilatkozó

⁵ Az *Entwurf*-ról bővebben lásd: PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest. 370–372.

⁶ Erdélyi Római Katolikus Státus Alapítvány Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: ERKS KGY – RO-400095, Kolozsvár, Szentegyház utca 5. / Cluj-Napoca, str. Iuliu Maniu, nr. 5), 3(doboz)/1861 (év)/5257(-es sorszáma)/t. 105. (ügyszámú dokumentum), 1.

⁷ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 2.

példamutatását jelölte meg. A tanulók jó magaviseletének megőrzése mellett a hatóság a tantestületek fő feladatául jelölte ki, hogy „a’ vallásos meggyőződések, és érzelmek öregbítése... valóságos belső erkölcsi bennsel bíró életté fejlődjék ki”.⁸

A minden intézményre érvényes iránymutatást az egyes gimnáziumok elmúlt tanévi eredményének értékelése követte.

Elsőként a kolozsvári intézmény esetében jóváhagyták a 8, úgynevezett „osztály-sorozati főtáblát”, amely a normatív támogatás szentesítését is jelezte. (Elsősorban ezen kimutatásból következtethetünk a középiskola 4, illetve 8 évfolyamos mivoltára.) Az egyosztálynyi diákok után alanyi jogon járó kompenzáció mellett a szépírási és rajzpéldányok alapján az intézmény további juttatásban is részesülhetett. Kolozsvár esetében ez 2 egységnyit tett ki, miután a központi határozat indoklása szerint „a’ szépírás mutatóvannai szorgalmat tanusítanak ugyan, de azok között feltűnő példány nem fordul elő; ellenben a’ rajz mutatóvannok között jó reményre jogosítanak az Aranka Károlyé, Váradi Jánosé és Gezey Lajosé, figyelmet érdemlök a Farkas Lajosé, Rieger Jánosé, Dán Gáboré, nem megvetendő a’ Szontagh Gusztávé,⁹ és Csányi Ferenczé.” Az igazgató által mihamarabb pótlendő – és közvetlenül „legfelsőbb helyre” felküldendő – kimutatások között a főkörmányszék a tanulók vallás és nemzetiség szerinti lajstromát jelölte meg.¹⁰

Másodikként a székelyudvarhelyi gimnázium számára is megítélték a 8 osztály-sorozati főtáblát, a szépírási és rajzpéldányok – valamint az ugyancsak elmulasztott vallási és nemzetiségi kimutatások – esetében azonban teljes körű, haladéktalan hiánypótlásra szólította fel az igazgatót a főkörmányszék, külön kiemelve ezek minden tanév végén esedékes elküldését.¹¹

⁸ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 2–4.

⁹ E tanuló minden bizonnyal Szontagh József ferences szerzetes, a csíksomlyói Státus-főgimnázium igazgatójának (1852–1854) unokaöccse.

¹⁰ Ez a lista – ha nem is gimnáziumi, de főelemi szinten – különösen az 1870-es évektől kulcsfontosságúnak bizonyult nemcsak a mindenkori főhatóság, hanem a Státus számára is: ez alapján kezdeményezhette az alapítvány, hogy egyes elrománosodott kistelepülések alapfokú egyházi oktatásának finanszírozását a továbbiakban az ortodox egyház viselje. Lásd: ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 4–5. és Szőke Mihály (2016): *Az Erdély Katolikus Státus elemi iskolái a kiegyezés korában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar. Történelem BA Szakdolgozat. Piliscsaba–Budapest. 14–16.

¹¹ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 5.

Harmadikként a károlyfehérvári gimnázium – szintén a „szépírási és rajzmutatványok” híján – ugyancsak kizárólag a 8 egységnyi normatív támogatásban részesült.

Ezt követően azonban a csíksomlyói középiskola az elküldött mintapéldányok jóvoltából szintén 8 + 2 osztálysorozati főtáblát könyvelhetett költségvetésében, ugyanis a hatóság Ferenczi Alajost és Csibi Tamást „szépíráásban kitűnőnek”, Jakabos Istvánt és Seipel Vendelint „dicsérettel megemlíttendőnek” minősítette, míg a rajzokat illetően Kádár Ignácot „kitűnő”, Csibi Tamást, Gencsi Sándort és Balázs Józsefet pedig „figyelmet érdemlő” jelzővel illette.¹²

A marosvásárhelyi algimnázium 4 osztálysorozati főtáblában részesült, amelyet azonban a szépírási és rajzpéldányoknak köszönhetően eminens gimnáziumként további 3 követett. Előbbiek esetében Tavaszi Miklós és Mészáros János „kitűnőbb”, Czapári János, Balló Antal és Orbai Lajos „biztos kézmozgásra mutató” minősítést kapott, míg utóbbiak kapcsán Csiszér Péter a „kitűnő”, Czapári János és Harrach Albert a „jó reménységre alkalmat nyújtó”, Tavaszi Miklós, Orbai Lajos és Bodovi József pedig a „figyelmet érdemlő” jelzőt érdemelte ki. Az intézmény vezetője a tanulókkal kapcsolatban konkrét felekezeti iránymutatásban is részesült: a református kollégiumban elszállásolt katolikus ifjak hitoktatásával kapcsolatban eddigi ügybuzgalmának fenntartása mellett annak kihirdetésével bízták meg, hogy *„azok kik a' vallás tanbol 2:ik osztályzatot kapnak, azon veszélynek teszik ki magukat, miszerint közhivatalra nem fognak igényt tarthatni”*. (Ne feledjük: ebben a korban 4 osztályzati fokozat létezett, melyek közül az 1-es érdemjegy számított a legjobbnak!)¹³

A brassói algimnázium azonos számú normatív egységjuttatást nyugtázhatott a szépírási és rajzpéldányok után járó 2 főtábla mellé: a betűvetésben „dicséretet érdemelt” Marosán Aurél,¹⁴ Pocsá János, Both János, Kholen Rudolf, Ludolszki János, Bisze Gusztáv, Kádár Gergely és Dávid Ferdinánd; míg a grafikai ismeretek

¹² ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 5–6.

¹³ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 6–7.

¹⁴ Az igazgató fia. Édesapja, a korábban már említett Iacob Mureșianu (Marosán Jakab – az ő testvére volt a mai román himnusz szerzője) a közegben ekkoriban bevett német (esetleg magyar) nyelvű gyakorlattal szembemenve akkurátusan latinul írta hivatalos leveleit, melyekben fia rendre „Romulus” néven szerepel. Lásd: ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 7–8.

terén a főkörmányszék megállapította, hogy *„általában kitűnik a' rajzmester ügyessége, és a' tanoncok szorgalma, a' tanoncok közt kitűnő Kádár Gergely, jelesek Ludolszki János, Kholen Rudolf, Bisze Gusztáv, Opris Péter, Marosán Aurél.”* A gimnáziumok néminemű autonómiájáról tanúskodik az a kitétel, mely az igazgató hatáskörébe utalja az ösztöndíjasok megjelölését.¹⁵

A további két középfokú, Státus által üzemeltetett intézményben a rajzoktatás nem szerepelt a tantárgyak között. Az „Erzsébetvárosi Rafael-féle magán latin tanintézet” a megfelelő számú „osztályzati főtábla” mellett 1 egységnyi szépírási juttatást könyvelhetett el, azzal az indoklással kiegészítve, hogy *„a' szépírás példányai szorgalmat tanusítanak ugyan, de azok között feltűnő nem tanáltatott”*. A „Szilágysomlyai latin magán tanintézet” esetében bukkanhatunk a legsúlyosabb adminisztrációs hiányosságra, mely a normatív támogatás felfüggesztésével járt: a főkörmányszéki határozat értelmében *„az osztálysorozati tábla egy darabban visszaadatik... ezen tanintézet igazgatója figyelmeztetendő, miszerint azután a' szépírás példányait vagy adja bé, vagy azok kimaradásának okát fejtse fel”*. Az igazgatót ezenfelül a vallási-nemzetiségi táblázati kimutatás kivonatos elküldésére is utasították.¹⁶

Elmaradások az 1860–1861-es tanévben

Általános hiányosságként rótta fel a főkörmányszék az ösztöndíjban részesülő „növeldei alapítványos” vagy „kézi stipendista” diákok tanulmányi átlagának látványos romlását a juttatás kézhezvételét követően, *„mintha némelly alapítványos tanoncokra néztt az ösztöndíj nem a' tanulás ösztöne, hanem a' hanyagság tápja lenne”*. Az elsősorban a székelyudvarhelyi (itt a juttatást korábbi osztályelsoként vagy -másodikként kiérdemlők közül Egyed Ferenc 18 tanulótársa között a 9., Bokros István pedig a 10. helyre csúszott vissza a következő tanév végére; míg Török István a 23 fős osztályban a 20., Tusor Gyárfás ugyanakkor egyenesen a 23., azaz utolsó pozíciót foglalta el egy évvel később!) és a károlyfehérvári (Müller Gusztáv 19/18., Lakatos József 21/17., Béra János 20/14., Petz János 28/21., míg Krausz János 28/22. helyen állt egy esztendő múltán saját osztálya lajstromában) gimnáziumot érintő probléma kapcsán a hatóság a dotációs rendszer

¹⁵ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 7–8.

¹⁶ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 8–10.

reformjára kérte fel Haynald püspököt. (E listából is látható, hogy a Státus gimnáziumaiban a korabeli osztálylétszámok csekély mértékben maradtak a manapság a magyarországi gimnáziumokban megszokottak alatt, jóllehet évfolyamonként csupán egy osztály indult.) Mivel a hivatalos megállapítás szerint a valamikori éltanulók közül többen „*osztályukban az igen közepesek, vagy éppen az utolsók közt állanak, midőn sok szegény, igen kitűnő előmenetellel tanuló ifjak ösztöndíj nélkül szűkölködnek*”, ezért az igazgatókat arra utasították, hogy az „első osztályú” besorolású tanoncoktól eredményük romlása esetén (ha csak mindez nem betegség vagy egyéb méltányolható ok miatt következett be) tagadják meg az ösztöndíj további folyósítását, hogy a keretösszegeből attól fogva más kitűnő előmenetelű tanulók részesülhessenek.¹⁷ Végezetül a csíksomlyói tagintézmény hiányzó adatainak beszolgáltatási felszólítását elnapolta a hatóság, mivel Horváth Károly igazgatónak még a „Reliefskartenekre” (domborzati térkép) sem akadt 20 átcsoportosítható forintja, ezért az éves költségvetést át kellett írni...¹⁸

Összességében megállapíthatjuk: egységes adatszolgáltatás híján a hatóság választani kényszerült, hogy folyamatosan hiánypótlásra szólít fel; esetleg a szorgosan adminisztráló középiskolákat pluszjuttatásokban részesíti; avagy csupán szűrőpróbaszerűen, esetleg intézményspecifikusan érdeklődik egyes paraméterek felől.

A marosvásárhelyi gimnázium 1860–1861-es záróértekezleti számadása és ösztöndíjai

Egyértelműen a második út választására sugallta lehetőségeit az eddig látottak alapján messze legjobban kihasználó marosvásárhelyi gimnázium magatartása, melynek 1860–1861-es tanévi számadása június 30-án kelt. A pénzügyi kimutatás mottójaként megjelenő „*Retribuat Dominus benefactori, propter nomen suum vitam aeternam!*” idézetet követően a június 28-ai értekezlet ösztöndíj-határozatainak gazdasági vonatkozásai szerepelnek.

¹⁷ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 11–12.

¹⁸ ERKS KGY, 3/1861/7372/t. 150.

Elsőként a legerkölsősebb diákok jutalmazásáról döntött a tantestület, miután Weszprémi Pál néhai nagyprépost, „az érdemeiben halhatatlan fundator” magaviseleti ösztöndíját utódja, Ráduly János is kiosztotta. A IV. osztályban a korábban „figyelmet érdemlő” rajztudásúnak titulált Bodovi József 3 tallér (6,30 forint osztrák értékben); a harmadikosoknál Lehány László (esetében külön megemlítik görögkatolikus vallását) szintén 3 tallér (6,30 Ft o. é.) jutalmat kapott; míg a II. osztályban a „jó reménységre alkalmat nyújtó” grafikai ismeretekkel rendelkező Harrach Albert 2 tallér (4,20 Ft o. é.); az elsőévesek között Kovács Kálmán és Pardi Károly pedig egyaránt 2-2 talléros ösztöndíjban részesült (összesen: 8,40 Ft o. é.). Az elszámolásban ezek summázataként szerepel a helyesen feltüntetett 12 talléros (25, 20 Ft o. é.) végösszeg.

A második napirendi pontot a legkiválóbb tanulmányi eredményeket elismerő jutalmak kiosztása képezte. A legfelsőbb évfolyamban Abos Sándor a *Schirckhuber Móric* (1807–1877) váci és pesti fizikus–matematikus piarista tanár, főgimnáziumi igazgató jegyezte, a kétkötetes *Természettant* vehette át 3,95 forint értékben; Hodor Demeter a *Régiségtan* és a *Római történelem* című könyveket kapta meg (2,05 Ft); míg László Antal előző tanévi teljesítményét 1 forinttal honorálta a testület. A III. osztályban Czikmántori Albertnek *Tatay István* (1821–1888) evangélikus főiskolai igazgató (újabb példa a többfelekezetűsége!): *Magyar szónoklati remek* című tankönyvét ajándékozták (3 Ft); Harmath Gergely a *Magyarok története* egy példányában részesült (1 Ft); míg Miske Gyula és Orbai Lajos 1-1 forintot kapott kézhez. (Érdekes módon utóbbi az egyetlen a tanulmányi jutalmazottak közül, összességében pedig a csupán három olyan honorált egyike, akinek szépírási, sőt rajzmintája elismerésben részesült.) A másodikosoknál Ujlaki Sándor *Szepesi Imre* (1811–1875) pesti piarista klasszika-filológus, egyetemi tanár: *Hellén nyelvtanát* (1,36 Ft); Száva András a 0,9 forintos *Magyarok története* (Harmath Gergely azonos című könyvével ellentétben valószínűleg régebbi vagy megrongálódott kiadás)¹⁹ mellé 2 forintos (túl)kompenzációt; Gáll Kálmán pedig *Szvorényi József*

¹⁹ Nagy valószínűséggel a Horváth Mihály (1809–1878) címzetes csanádi püspök, az 1849-es függetlenségi nyilatkozat kiadását követően rövid ideig a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot betöltő történész jegyezte, ekkoriban épp 4-ről 6 kötetessé bővülő művének – az összeg alapján – egyik részkiadványa. A feltételezésnek ellentmondhat, hogy a lehetséges szerző ekkoriban egyházi kiközösítés alatt, brüsszeli száműzetésben élt. Életéről bővebben lásd: Dr. MÁRKI Sándor (1917): *Horváth Mihály*. In Dr. DÉZSI Lajos szerk. (1917): *Magyar történeti életrajzok*. A Magyar Tud. Akadémia segítségével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Az Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest. 1917.

(1816–1892) ciszterci szerzetes, egri gimnáziumi főigazgató, MTA tiszteleti tag 0,74 forintos árú *Olvasókönyvét* kapta. Végezetül az elsősöknél Prohászka János további tanulmányaihoz *Deák Sándor* (1811/1812–1861) székesfehérvári ciszterci főgimnáziumi tanár *Latin nyelvtan* című tankönyvének megvételével járultak hozzá (1,70 Ft), míg Bakó Albert és Vargha Ferenc egyaránt 0,70-0,70 forintos jutalomban részesült. A költségvetés összegzésként – ismét helyesen – 20 forintos kiadást állapít meg – hozzátéve, hogy az ezen felüli 0,10 forintos maradék anyagi forrást a tantestület (Andrássy József igazgató mellett Ávéd István áldozópap, Füstös Károly, Pásztor György, Bíró Ferenc és Fülöp Alajos) pótolta közadakozásból.

Mindkét típusú ösztöndíj esetében megfigyelhető, hogy a jutalom értéke az évfolyammal arányosan növekszik, a keretösszeg ugyanakkor meglehetősen szűkre szabott. Mindenképpen kitűnik azonban a tankönyvi honorációra való törekvés, ezáltal a testület közvetlenül hozzájárult az arra érdemesek további tanulmányainak finanszírozásához.²⁰

A marosvásárhelyi gimnázium 1861–1862-es tanterve

A marosvásárhelyi négyosztályos gimnázium az adminisztráció egyéb területein is élen járt, fennmaradt például az 1861–1862-es iskolaévre készített részletes tanterv is. A hittant az alsó két évfolyamnak az imént említett áldozópap, Ávéd István, míg a két felsőbb osztálynak Andrássy József (maga is klerikus, korábban a brassói tagintézményben oktatott) igazgató tanította. Mindegyik korosztály heti két alkalommal ismerkedhetett meg a katolikus hitvallás alapjaival: az elsősök az egri nagy kátét; a másodévesek Ranolder János (1806–1875) veszprémi püspök *A Ker. Kath. anyaszentegyház szertartásai és szokásai* című könyvét (Veszprém, 1851); a III. osztályban Fábián Ambrus (1809–1878) bencés pap, pozsonyi, pannonhalmi, majd győri gimnáziumi tanár Ó- és Újszövetségi bibliai történetek névre hallgató munkáját; míg a végzősök Mészáros Imre (1811–1865) későbbi esztergomi kanonok *A religio történetének rövid vázlat*a (Eger, 1851) című művét tanulmányozták. A mai szemmel is viszonylag frissnek mondható, mintegy 10 évvel korábban kanonizált tananyag mellett figyelemre méltó a mai hitoktatással ellentétes metodika, mivel e tanterv szerint az elméleti és szerkezeti felépítési tananyag után következnek

²⁰ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 14–17. A tankönyvcímeken túli részletes adatokat azokban az esetekben tüntettük fel, ahol azok egyértelműen azonosíthatók voltak.

csupán a konkrét szentírási toposzokkal és hitaktusokkal foglalkozó témakörök. A tervezet sokszínűsége azonban így is elvitathatatlan, a teológia mellett a néprajz és a történelem szintűgy megjelenik a követelményrendszerben.

A komoly hagyománnyal bíró (és az *Entwurf* által is előtérbe helyezni kívánt) latin-oktatás az egyik leginkább strukturált tárgyként jelenik meg: az I–II. évfolyamok 8, a harmadikosok (félévtől függően) 6-7, míg a végzősök 6 alkalommal foglalkoztak a nyelvvel hetente. A kezdőket Pásztor György tanította a betűvetéstől kezdve a szótagok, szófajok, nemek nyelvtani sajátosságain át a ragozás szabályaiig, de tanmenetükben már írás, olvasás, fordítás, sőt elemzés is szerepelt. Az oktató segítségére Deák Sándor: *Gyakorlati latin nyelvtan elemei* (Pest, 1856) című műve szolgált, amely az elsőévesek könyvjutalmaként korábban is szerepelt. Nem véletlenül, hiszen a következő évfolyam is hasznát vette e műnek: a másodikosok az ige szófaji tulajdonságai mellett elsősorban a korábban tanultakat ismételték Ávéd István irányítása alatt. A III. osztály a szókötés rejtelsei mellett már történelmi olvasmányokkal is találkozhatott – előbbivel a fentebb említett Szepesi Imre *Latin mondattana* (Pest, 1853), míg utóbbival Emanuel Hoffmann *Historiae antiquae usque ad Caesaris Augusti scitum* című könyve (Bécs, 1854) segítségével ismerkedhettek meg a diákok, továbbra is Ávéd István irányítása alatt. A végzősöket Fülöp Alajos a mondattan témakörében immár Vass József (1813–1873) piarista tanár, akadémiai levelező tag *Latin hangmértana* segítségével is oktatta, s zárásképpen auctori szövegekkel (Julius Caesar: *De bello gallico* I–II., illetve Ovidius: *Tristiájának kivonata*) is találkozhattak a tanulók.

Az oktatási törvény által szintén kiemeltként kezelt görög nyelv elsajátíttatására a latinhoz képest jóval kisebb hangsúlyt fektettek ugyan, de a III–IV. osztályosok tantervében így is jelentős szerep hárult e tantárgyra, elsősorban a grammatikát illetően. Előbbiek heti 5-ször, elsősorban a fordítást és az elemzést elsajátítandó, utóbbiak pedig 4 alkalommal, a fordítás mellett az ige szófajával kapcsolatos ismereteiket elmélyítendő tanulmányozták a latinkönyvet is jegyző Szepesi Imre *Elemi hellén nyelvtanát* (Buda, 1855), a másik szakját tekintve latintanár Fülöp Alajos segítségével. A tankönyv megbecsültségét jól jelzi, hogy a II. évfolyamosoknál jutalomként osztották ki, a következő évi beszerzést elősegítendő.

A magyar nyelv terén, szintén friss tankönyvek közreműködésével, igencsak differenciált ismeretekre tehettek szert a diákok. Noha mindegyik osztály csupán heti 2 alkalommal (az I–II.-osok Füstös Károly, míg a felső két évfolyam az e tárgyat is tanító Fülöp Alajos vezetése alatt) foglalkozott az anyanyelv művelésével, Ihász Gábor (1805–1880) ciszterci nyelvész *Kézikönyve* (Eger, 1854) és Szvorényi József *Olvasókönyve* (mely a másodikosok között jutalomként is feltűnt) minden témakörben végigkísérte az első három évfolyam tanulmányait – utóbbiak Wurga János (1804–1875) nagykőrösi református főgimnáziumi igazgató *Magyar mondat-tan* című (Pest, 1856) munkája segítségével egészítették ki addigi ismereteiket. A kezdőknek betű- és szótant, helyesírást, a névszók és az igeragozás természetét oktatták; másodévfolyamon a rendhagyó igeragozás, határozók, valamint az indulat- és köztörzók kerültek terítékre; a harmadikosok az elválasztás, elemzés, olvasás és szavazás mikéntjét sajátíthatták el; a végzősök pedig a mondat-tani és a helyesírási tudásbővítés mellett gyakorlati életben alkalmazható ismeretekre is szert tehettek a levelek és nyugták formájának megismerésével.

A német nyelvet a Státus gimnáziumaiban – Károlyfehérvár és Brassó kivételével, az *Entwurf* 1855-ös kiegészítésével szembehelyezkedve – a hallgatók idegen nyelvként tanulták, meglehetősen alacsony óraszám-ban (az első két évfolyam esetében ez heti 3, az idősebbeket tekintve pedig csupán 2 tanórát jelentett – mindannyian Füstös Károly tanítványaiként szerezték meg és bővítették ismereteiket). Az elsősök az olvasási és írási alapismeretek mellett az elemzésbe, valamint a névszók és igék nyelvtanába is belekóstolhattak Lonkay Antal (1827–1888) pesti piarista főgimnáziumi tanár, a *Tanodai Lapok* folyóirat és az *Idők Tanúja* első katolikus politikai napilap alapítója *Gyakorlati német nyelvtanának* (Bécs, 1855) segítségével. A másodikosok a korábban tanultak ismételése mellett a beszédet és a fordítást gyakorolhatták Theophil Thepler *Német grammatika* (Pest, 1855) című tankönyvének elsajátítása által. A magyar szerző által írt magyar nyelvű könyvek-től a német szerző által magyar nyelven írt könyveken át jutottak el fokozatosan a diákok a kizárólagosan német nyelvű olvasókönyvek használatáig, melyek többségét az 1850-es években, Bécsben adták ki. A harmad- és negyedévfolyamosok a szórendi ismeretek fejlesztését már ezek segítségével gyakorolták. Az élőnyelvi sajátosságok mellett (beszéd, fordítás) ugyanakkor számos holt nyelvek oktatásából „megörökölt” metódust is megfigyelhetünk.

A „történelem és földrajz” tanegység nevét meghazudtolóan az oktatókat tekintve meglehetősen differenciáltan jelent meg a tantervben: az elsősöket Füstös Károly, a másod- és harmadévfolyamosokat Pásztor György, míg a végzősöket Andrassy József igazgató tanította heti 4 alkalommal. A könyveket illetően a régebbi német módszertan és az új, magyar nyelvű szakirodalom elegyét figyelhetjük meg. G. Bellinger *A földrajz alapjai* című művét Fényes Elek (1807–1876) statisztikus fordításában olvashatták az I. osztályos diákok; míg az eggyel felettük járók Kuttner Sándor (1814–1874) sebészmeister, a Pest lipótvárosi halottkémeként is legalább 18 földrajzi témájú munka alkotójaként számontartott tankönyvszerző révén *Magyarország és a Kapcsolt Részek földrajza* (fordította: Körney János – 1830/1831–1870, székesfehérvári gimnáziumi tanár –; Pest, 1858) ismerhették meg. A harmadikosok számára – immár a geográfiai történelem vizeire evezve – Horváth Mihály *Magyarország Mohácsig* címre hallgató összefoglalása jelentette az első számú igazodási pontot; a végzősök pedig Horváth Mihály életművének második kötetét (*Magyarország és Erdély Mohácstól napjainkig*) tanulmányozták, illetve Czéh (Cserkút) József (1816–1864) piarista tanár *Kis történelmének* segítségével egészítették ki ismereteiket.

A „mennysiségtan” elnevezésű tárgy egyszersmind a matematikának felelt meg, melynek keretében a minden évfolyam esetében heti három órában alkalmazott csupán két könyv (Lutter Nándor Ferdinánd – 1820–1891, piarista matematikus és bölcséleti doktor –: *A tiszta mennysiségtan elemei*, Pest, 1860; illetve Koller Károly – 1838–1889, besztekercei gimnáziumi rajztanár, festőművész, majd fényképész –: *Mértan*, Pest, 1852) és a mindössze egyetlen tanár (Biró Ferenc) ellenére széles körű, jól felépített gyakorlati geometriai és algebrai tudásra tehettek szert a diákok. A kezdők az alapműveletekkel és a tizedes törtekkel; a másodikosok arányok, mértékek, súlyok, pénzek, szögek, területek tulajdonságaival; a harmadévesek a hatványozás és a gyökfejtés módszertanával; míg a végzősök az elsőfokú egyenlet tulajdonságain túl a szögek és lapok sík-, valamint a hasáb, a kúp és a henger térszámításával ismerkedhettek meg.

A „természettan és -tan” voltaképpen a biológia, a kémia és a fizika meglehetősen gyakorlatias elegyét képző tantárgynak számított: Hanák János (1812–1849) piarista áldozópap, pedagógus, zoológus *Természettan* (Pest, 1854) mellett az I–II. osztályt tanító Pásztor György után (aki ezenfelül történelem-

és földrajztanárként talán a leginkább polihisztornak tekinthető a marosvásárhelyi testületben) Biró Ferenc oktatta harmad- és negyedévesek számára szintén Hanák János *Ásványtana*, illetve Küringer *Csillagtan* c. műve jelentett igazodási pontot. Az elsőévesek számára az emlősök, rovarok és férgek; a másodikoknak madarak, hüllők, halak és növények; a harmadéveseknek a „test-, vegy-, és hévtan”; míg a végzősöknek az erőegyensúly, a „szilárd, csöpphíg és léghíg” halmazállapotok, valamint a „villanyosság és delejesség” tanulmányozása, illetve a csillagtan képezte az elsajátítandó anyagot.

Végezetül a tervezet a „rendkívüli tantárgyak” kategóriájába sorolja a minden évfolyam számára heti két órában tanítandó szépírást, rajzot és éneket. Előbbi kettő esetében e másodrangúként kezelés (a „magyar–német folyóírás” gyakorlásának elrendelésén túl sem beszerzendő könyvlistát, sem tantervet nem csatoltak a leírásához) már csak azért is érdekes, mert mint láthattuk, Marosvásárhely így is élen járt a minőségi „mutatványok” főkörmányszékhez küldésében, amelyek valamennyien Füstös Károly szakmai munkáját dicsérték. Az énekoktatás a vendégtanárként oktató Erős Gyula kántorra hárult, akire a hangjegyek és a hangközök megismertetése mellett templomi énekek és könnyebb darabok betanítását rótták feladatul.²¹

Adminisztrációs módosítások. „Stunden Eintheilung”. Anyagi nehézségek...

Tanári fizetések. Mecenatúra. Számadások és visszaélések

Miután azonban Marosvásárhelyet leszámítva a többi gimnázium (különösen igaz ez a nyolcosztályos középiskolák mellett a szilágysomlyói magán latinintézetre, illetve a csíksomlyóihoz hasonló mértékben kirívóan szükségét szenvedő tagintézményekre) kevéssé volt képes betartani a hatósági adminisztrációs követelményeket, az egyébként 4 + 2 fő táblájával a második legigyekvőbb – és 4 évfolyamos lévén értelemszerűen feleannyi rögzítenivalóval terhelt – brassói gimnázium felterjesztésére a főkörmányszéki hivatalnokok jobbnak látták az adatszolgáltatás rendjét racionalizálni-egyszerűsíteni. Határozatuk értelmében „a' *gymnaziumok igazgatoi a' többszörös tanári értekezleti jegyzőkönyvek fölvételétől és felterjesztésétől felmentessenek olyan formán: hogy ezek csakis a' félévénként felterjesztendő általános kimutatásokra szoríttassanak*”.²²

²¹ ERKS KGY, 3/1861/5257/t. 105., 18–25.

²² ERKS KGY, 3/1861/8372/t. 165., 2–4.

A brassói gimnázium precizitásának újabb bizonyítékaképp fennmaradt a vonatkozó tanévre szánt, akkurátusan németül rögzített órarend, így a marosvásárhelyi „mit?” után azt is szemügyre vehetjük, hogyan tanultak ekkoriban egy, a Státus által üzemeltetett középiskolában. A diákok hétfőtől szombatig jártak iskolába, délelőtt 8–11 vagy 8–12 óra között 3 vagy 4 tanórán vettek részt, majd ebédszünet következett. A szerdai és a pénteki napot leszámítva délután 2 és 4 óra között folytatódott a tanítás: a hittant és a szépírást gyakran ekkor, dupla órában oktatták – akárcsak a rajzot, mely valamennyi évfolyamnak közös elfoglaltságot jelentett hetente két alkalommal. (Marosvásárhelyhez hasonlóan ismét felmerül az érdekes anomália, mely szerint a központi szervek számára oly fontos szépírás és rajz vajmi kevés szerepet kap ugyan a tanrendben, mégis mindkét intézményben komoly eredményeket tudnak felmutatni.) Noha nem minden tanárról tudhatunk meg azonos mennyiségű információt, a tervezet tartalmazza a testület névsorát: „*Director Marosan; Professor Balin*th (igazgatóhelyettes – a szerző), *Bürcher Henrik, Papp János, Both Ferenc, Wein*ar földrajz és történelem-, *Szilasy* szépírás-, *Simiginovics* nyelvtan-, *Pfeiffer* rajztanár.”²³

Pedig az anyagi helyzet sem Marosvásárhelyen, sem Brassóban nem volt sokkal rózsásabb a többi intézményénél. Haynald püspök 1861. november 7-én kényszerült üzeni „a’ Bécsi Cs: sk: iskola könyvek kiadó hivatala igazgatóságának”, hogy a már említett Csíksomlyó mellett Erzsébetváros és e két intézmény sem tudja kifizetni a számára 2-2 példányban, 5 ft/darab áron megküldött domborzati térképet, ezért többet ne is küldjenek, csak helyettük egy nyugtát a püspöknek, hogy megkapták az eddig a gimnáziumok által osztrák értékben befizetett 40 forintot.”²⁴

Brassóból tájékozódhatunk a Státus által alkalmazott középiskolai tanárok korabeli fizetéséről is. Finker kormányiszéki oktatásügyi főfelelős még az előző tanév végén, 1861. május 29-én üzent Kolozsvárról egyenesen Ferenc József császárnak, hogy „*brassai tanár Bürcher Henrik* (évi rendes – a szerző) *fizetése 420 ft o é: és 63 ft o é: szálláspénz – é felett hogy magán órát nyelvtanításra használja – a’ mely után kapandó jövedelme bizonytalan*”. A legfelsőbb szintű, szigorúan centralizált pénzügyi intézkedés korhoz viszonyítva gyors mivoltát jól mutatja, hogy a levél június 5-én érkezett meg Bécsbe, s két nappal később már válaszoltak

²³ ERKS KGY, 3/1861/8372/t. 165., 8.

²⁴ ERKS KGY, 3/1861/9903/t. 190., 1–4.

is rá. Az irat különlegessége továbbá, hogy a levelet „Urunk Apostoli Királyi ő Felségének” címezték – e provizórikus időszakban egy tartományi (különösen, hogy ezekben az években Erdély és Magyarország viszonya is az újraértelmezés küszöbén állt) hivataltól egyértelmű állásfoglalás ez a még meg sem koronázott király mellett.²⁵

A marosvásárhelyi és a brassói katolikus középiskola anyagi helyzetének javítását külső mecenatúra is segítette. A főkormánysház 1862. február 7-i, a „Cs: sk: Állam Számvevőségnek” és „Haynald Lajos Ónagyméltóságának” elküldött levelében arról tájékoztatja a címzetteket, hogy a tanulmányi pénzalapból tervezik visszafizetni azt a 34,04 forintnyi összeget, melyet a marosvásárhelyi gimnázium számadásának értelmében az intézmény igazgatója, Andrassy József adományozott az általa vezetett gimnázium „mérnökileg szükségesnek találtatott” javításaira. A brassóiak költségvetési elszámolásának kísérőlevelében pedig értesülhetünk a Möller Ede esperes és brassói plébános, Otrobán Nándor „orvostudór” és Schosár Antal brassói és kerületi pénzügyi igazgató által alapított tanuló jutalomdíjakról, amiért is *„nekik ezennel ezen joakaratu kézségükért a’ fő kormánysház méltánylattát”* nyilvánította a püspökön keresztül.²⁶

Az egyes intézmények mellett a Státus egészére is ráfért a bevételi oldal gyarapítása. Haynald Lajos 1862. január 23-án a főkormánysháznak írt féléves rendszerinti számadásában feltüntette, hogy Kolozsváron az iskolai szükségletek és kellékek (például ebben az időszakban tűzifa), a szorgalmi jutalmak, valamint a könyvtár, a „csillagda”, a „lyceális könyvnyomda” és az akadémiai templom fenntartásában is jelentős segítségére szolgálnak gróf Csáki Miklós és Kovács Miklós korábbi erdélyi püspökök (1827–1852) iskolai alapítványi pénzei (pontos összegről nincs adatunk). Marosvásárhelyen azonban továbbra is elkélt volna némi hatósági vagy mecénási pluszjuttatás a könyvtár, a gimnáziumi és a régi konviktusépület javítására, illetve „gymnasiumi szolga” (pedellus) bérének rendezésére. Részben ezek fedezésére szedett a püspök úgynevezett „didactrumot” az erzsébetvárosi és a szilágyosmlyói latin magán tanintézetből – ez gyakorlatilag a rendszeres támogatás ideiglenes csökkentését jelentette. A jelentésből megtudhatjuk továbbá, hogy a Státus ekkoriban a kantai szemináriumot és a fogarasi kápolnát is fenntartotta,

²⁵ ERKS KGY, 4/1861/125/e. 4., 1–2.

²⁶ ERKS KGY, 6/1862/2167/t. 32., 1–3.

illetve hogy a csíksomlyói tagintézmény számadása a továbbra is fennálló súlyos anyagi nehézségek miatt ismét csúszott.²⁷

Mindazonáltal a fejét állandó jelleggel felütő deficit ellensúlyozására – esetleg némi saját célú fizetéskiegészítés érdekében...?! – egyes intézményvezetők kisebb visszaélésektől sem riadtak vissza. A püspök fent idézett számadásának utóiratában arról tájékoztatta a főkormányshéket, hogy a volt erdélyi Császári Királyi Helytartóság 1838. október 24-én kelt rendeletét Marosán Jakab brassói gimnáziumi direktor meglehetősen sajátosan értelmezi. A határozat értelmében ugyanis a mindenkori intézményvezető *az elsőéves diákoktól* „fölvételi taxa cím alatt” fejenként 2,10 forintot szedhetett be, hogy azt – a minden iskolai félév végén beadandó számadás terhe mellett – „szükséges tankönyvek és szerek megszerzésére fordíthassa”. Marosán azonban nagyvonalúan eltekintett a dőlt betűs kitéeltől, így Haynald Lajos saját hatáskörében utasította őt, hogy II–III–IV. évfolyamos diákok „megsarcolásától” a továbbiakban szíveskedjék tartózkodni. Az ügy egy bő hónap után került ismét terítékre: 1862. április 3-án az Állam Számvevőhivatal a püspök minden aggálya ellenére az igazgató kimutatását a kérdéses ügylettel kapcsolatos 97,63 forintnyi bevételről és a 16,45 forintos kiadásról (mely vélhetően a tűzifa költségének és a felvételi díj beszedését lebonyolító alkalmazottak napi bérének összegét jelentette), azaz összesen 81,18 forintos gyarapodásról elfogadta.²⁸ Noha a vita ezzel jogi értelemben lezárult, e pénzügyi summázattal kapcsolatban két komoly probléma is felvetődik. Egyrészt akárhogyan is vesszük, 2,10 forintosával számolva nem tudunk egész számú diákot eredményező, kerek összeggel kalkulálni: $97,63 / 2,10 = \text{kb. } 46,49$ tanuló. Másrészt ebből az eredményből következik, hogy amennyiben Marosán Jakab igazgató – Haynald utasítását megfogadva és a több évtizedes rendeletet betartva – valóban *csak az elsőévesektől* szedte be az összeget, legfeljebb 30 fős osztálylétszámmal számolva (mint a korábban Marosvásárhely kapcsán látott adatokból feltételezhetjük) akkor is 16-17 főnyi (tehát egy kisebb évfolyamnyi, bő fél évfolyamnyi) elszámolatlan többletet kapunk. A számvevőhivatal mégis szemet hunyt felette...

²⁷ ERKS KGY, 6/1862/2167/t. 32., 4–7.

²⁸ ERKS KGY, 6/1862/5056/t. 68, 2.

A Simiginovics-ügy

A tárgyalt időszakban az erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárainak körében a legnagyobb port kavarázó eset egyértelműen Simiginovics Adolfé, a brassói középiskola fentebb említett nyelvtanáraé volt. 1862. július 4-én a kolozsvári főkörmányszék arra kérte Haynald Lajost, hogy az illető oktató *„erkölcsi és politikai magaviseletéről szóló bizonyítványokat ide küldje fel”*. Az oktatási hatóság ezenfelül mellékelve továbbította a bukovinai császári és királyi kormányzóság átíratát a püspöknek mint a katolikus tanodák főigazgatójának. E határozat előírta Simiginovics erkölcsi bizonyítványának Haynald általi bevonását, illetve a brassói igazgató, Marosán Jakab utasítását arra, hogy keresse ki beosztottjával politikai bizonyítványát az illetékes rendőri hivataltól, majd juttassa el azt a püspökhöz, aki immár az erkölcsi bizonyítvánnyal egyetemben továbbítsa azt a főkörmányszékhez *„további intézkedés végett”*. A helyzet rendezését bonyolította, hogy Simiginovics számára korábban 50 forintnyi fizetéseleőleget utaltak át, 10 havi törlesztés mellett – Haynaldnak tehát gondoskodnia kellett arról is, hogy az összeg *„hátralékban leendő része a’ tanulmányi alap részére biztosíttassék”*, amennyiben a nyelvtanár *„a’ Csernoviczai alreál iskolákhoz áttetettnék”*. Mind az intézményváltással, mind pedig az Erdélyből Bukovinába átkerüléssel komoly szakmai lefokozás és egzisztenciavesztés fenyegette tehát Simiginovics Adolfot, s bár a konkrét vétség sem itt, sem a levelezés további szakaszában nem jelenik meg, a politikai bizonyítvány kényszerigénylésének kapcsán feltételezhető, hogy az udvar iránti lojalitás hiánya okozhatta a hatóságok látókörébe kerülését. A bukovinai Csernovicban mindenesetre már 1862. május 22-én készítettek egy német nyelvű feljegyzést Simiginovics lehetséges érkezéséről... Az ügymenetben komplikációs tényezőként fellépő előlegfelvétel – mely, mint látni fogjuk, közel sem egyedi eset – ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a Státus által alkalmazott pedagógusok meglehetősen szerény anyagi körülmények között éltek. Csábító, de az érvelés monokauzalitása miatt valószínűsíthetően félrevezető alkalmat kínálna a mai gimnáziumi tanári megélhetési helyzettel történő konkrét összehasonlításra, ha a rendelkezésünkre álló fizetési adatokat az egyéb, a közegben és tárgyalt időszakban rendszeresen előbukkanó anyagi természetű információkkal (például tankönyvek ára, amelynek napjainkhoz képest lényegesen nehezebb beszerzésére már fentebb is kitértünk) vetnénk egybe, így ettől most eltekinteni bátorkodunk. Azonban mindenképpen megéri a korabeli helyzet rögzítésekképpen

visszautalni Simiginovics brassói kollégájának, Bürcher Henriknek a korábban említett, ide kapcsolódó adataira: fizetését a 12 hónapra elosztva havi 35 forintnyi bérért és 5,25 forint lakhatási hozzájárulást állapíthatunk meg – a jutalmazásokból pedig kitűnik, hogy a legdrágább tankönyv ára sem érte el a 4 forintot. Azonban az alaptalan besugási összeesküvés-elméletek felállításától szigorúan tartózkodva is felvetődik Bürcher kapcsán a kérdés, hogy (amennyiben a fentebb látottak alapján a legfelsőbb hatóságoktól épp más esetekben sem idegen szűrőpróba-elvet kivetjük a lehetséges magyarázatok sorából) miért épp az ő megélhetési körülményeire volt sürgősen kíváncsi a bécsi udvar – és azután kisvártatva miért éppen Brassóból igyekeztek száműzni egy „politikailag inkorrektnek” nyilvánított tantestületi tagot... A helyzet rendezésének módjából mindenesetre kitűnik, hogy a Státus inkább „lefelé” volt a korban autonómnak nevezhető (tekintve, hogy Simiginovics bérelőlegét visszakaphatta, így konkrét deficitet nem okozott legalább a szervezet számára alkalmazottja kényszereltávolítása), „felfelé” viszont aligha fellebbezhetett a tanárait elhelyező állami határozattal szemben. (Formai érdekesség a dokumentum kapcsán továbbá, hogy az ügymeneti hierarchiát a püspöki méltóság ténye ez esetben némiképp felülírta, így a hatóságok és Haynald Lajos levelezése kapcsán stílus tekintetében inkább folyamodványról, mintsem leiratról beszélhetünk.)²⁹

Az eset folytatásaképpen a főkormánysház 1862. augusztus 17-én küldte el a csernovici országos császári-királyi kormányzóság elnökségének Simiginovics Adolf erkölcsi és politikai bizonyítványát, s erről 10 nappal később Haynald Lajost is tájékoztatták. A fent említett előleg ügyében a püspök újabb fejleményekről beszámoló üzenetéből kitűnik, hogy a főkormánysház 1862. október 14-én megküldte a főpénztárnak a rendelkezést, hogy töröljék a nyelvtanár 50 forintos, már lerótt tartozását.³⁰ A kényszeráthelyezés záróakkordjaként a főkormánysház 1862. december 3-án üzent a pénzügy-igazgatóságnak és a püspöknek, hogy mivel Simiginovics már visszafizette az 50 forint előleget, szüntessék hát meg a havi 5 forintos levonást a fizetéséből. Amennyiben pedig október–novemberben automatikusan levonták volna az összeget – az immár a csernovici alreáliskolában kapott... – béréből, úgy azt utalják vissza neki.³¹ Végezetül a tényeket nem

²⁹ ERKS KGY, 7/1862/13086/t. 222, 1–4.

³⁰ ERKS KGY, 8/1862/19514/t. 290, 3–4.

³¹ ERKS KGY, 9/1862/24272/e. 184, 1–4.

különösebben árnyalja, de talán érdemes megjegyeznünk, hogy Simiginovics – lett légyen bármilyen lázító tevékenységben is vétkes – akkurátus németiséggel levelezett, még a „Kath. Consistoriummal”, azaz a Státussal is.³²

További áthelyezések, tanári megélhetési gondok

Ha nem is az imént tárgyalt esethez hasonlóan nagy port kavará, de az intézményhálózat életében mindenképpen jelentős egyéb át-, sőt elhelyezésekre is sor került a címben jelzett időszakban. A főkormányshé 1862. augusztus 26-án írta meg a pénzügy-igazgatóságnak – és erről Haynald püspököt is tájékoztatta –, hogy miután Andrassy József brassói segédlelkész-tanárból marosvásárhelyi igazgató lett, a tanév hátralévó részében a hitoktatást Both Ferenc folytatta helyette, melyért 11,34 forint illeti meg. Ez esetben ugyanakkor vagy esztendőnyi csúszás történt a központi adminisztrációban, vagy a datálás helytelen, ugyanis mint a korábbiakban láthattuk, Andrassy már az 1860–1861-es tanév végén intézményvezetóként jelent meg a marosvásárhelyi tantestületi záróértekezés jegyzőkönyvében.³³

Egy nappal később az előzővel azonos ügymeneti folyamattal bíró tájékoztató levélből értesülhetünk arról, hogy – Haynald Lajos kinevezése által – Bálint Károly brassói klerikus tanárt elsólította az egyházi kötelesség: gyergyóújfalui plébános lett, így a „6. tanári teendőket” a többi öt oktató osztotta fel egymás közt. (Ez esetben biztosan helyes a datálás, mert „Professor Balinhot” az előző tanév kezdetén még igazgatóhelyettesként tüntették fel.) Ezen 5 tanár (köztük még Simiginovics Adolf) részére nemcsak a távozó kolléga fennmaradó fizetését kérik egyenlő arányban szétoztani az 1862. május 1. és augusztus 31. közötti időszakban, hanem azt a 20 forintnyi fizetés pótlékot is, amely tanártársuk távozásával a tanulmányi alapon bennmaradt. Bálint Károly április 30-ig ugyanis (amint arról az igazgatótanács a pénztári bizonyítványt is bemutatta) csak 30 forintot vett ki előlegként a maximálisan lehetséges 50-ból – ebből is kitűnik, hogy e tekintetben nem volt egyedi eset Simiginovicsé, aki mind az 50 forintot megigényelte a pótlékalapjából. (Más kérdés, hogy a nem fegyelmi vétség miatt távozni kényszerülő Bálinttal a már kivett összeget nem fizették vissza...) A fent említett négy hónapra összesen

³² ERKS KGY, 9/1862/28934/e. 216., 6.

³³ ERKS KGY, 8/1862/19516/t. 292, 1–4.

140 forintos fizetést, illetve a maradék 20 forintnyi pótlékot a pénzügy-igazgatóságnak kellett a brassói igazgató, Marosán Jakab részére a tanulmányi pénzalapból a „Brassói Cs. k. gyűlpénztárnál” utalványoztatni, és minderről az „Állam Számvevőseget” is értesíteni.³⁴ Az átmeneti helyettesítéseket követő átállás azonban nem éppen automatikusan zajlott: a főkormánysház – a püspök tájékoztatása mellett – még 1862. november 10-én is arra kényszerült felhívni a pénzügyigazgatóságot, hogy küldje meg a volt igazgatóhelyettes feladatait továbbra is ideiglenesen ellátó brassói tanárok szeptemberi pótlékát, illetve a helyére végül kinevezett Roszkosni Elek „normális iskolai katekéta és káplán” októberi bérét.³⁵

Az egyszeri előzetes bérkiegészítésekhez képest komolyabb összegek sorakoztak Pap János brassói tanár rovásán, aki nem csupán pótlékot, hanem komplett havi fizetéseket kívánt megelőlegeztetni magának, „nyomasztó szüksége fedezésére”. A főkormánysház 1862. október 18-án írt a pénzügy-igazgatóságnak, hogy Pap évi 420 forintos fizetéséből háromhavi előleget, azaz 105 forintot szeretne megkapni, melyet havi 5 forintosával törlesztene, illetve vonnák le automatikusan a fizetéséből. (Emlékezhetünk, hogy kollégája, Bürcher Henrik éves bére is épp ennyi volt, így korábbi, vele kapcsolatos elemzésünkkel ezen adatokat összevetve ugyancsak kitűnik, hogy egy Státus által alkalmazott tanár egyhavi járandósága általánosan 35 forintot tett ki.) A főkormánysház így arra kérte a pénzügy-igazgatóságot, hogy a Pap János által kért előleget a brassói császári és királyi gyűlpénztárba utalványoztassa, s erről tájékoztassa az „Állam Számvevőseget” is.³⁶ Az érintett oktató a szokott ügyrenddel összhangban természetesen először közvetlen munkáltatójához, a püspökhöz nyújtotta be igénylését, s az ő továbbítása révén került a folyamodvány az illetékes hatóságok látókörébe.

³⁴ ERKS KGY, 9/1862/19419/e. 151., 1–7.

³⁵ ERKS KGY, 9/1862/26617/e. 203, 1–3.

³⁶ ERKS KGY, 8/1862/24866/t. 351, 1–3.

ÖSSZEGZÉS

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell a Státus-középiskolák jelentőségét a számukra otthont adó városokban. Károly(Gyula-)fehérvár, Csíksomlyó, Erzsébetváros és (1863-ig) Szilágysomlyó esetében a római katolikus autonómia által fenntartott intézmény volt időszakunkban az egyetlen helyi középiskola; köszönhetően annak is, hogy szélesebb körű állami oktatás csak a dualizmus korában, 1868-ban Eötvös József (1813–1871) által kidolgozott oktatási törvényt követően alakult ki. (Ne feledjük ugyanakkor, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek egy évvel korábban, a kiegyezést követően döntő szerepe volt a Catholica Commissio felszámolásában, azaz a hatásköri párhuzamosság Státus számára kedvező megszüntetésében is!) A diákok hozzávetőleges létszáma (a székelyudvarhelyi adatok alapján osztályonként 20-30 tanuló) az egyes intézményekben a római katolikus felekezet városonkénti százalékos arányát legalábbis leképezi.³⁷ Ezt illetően ugyanakkor feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a római katolikus ifjak a sajátjuktól eltérő felekezet intézményébe nagyon ritkán, leginkább szükség esetén iratkoztak be – sőt például a marosvásárhelyi református kollégiumban elszállásoltak identitásának megőrzésére is minden eszközzel igyekezett Haynald Lajos püspök, a katolikus tanodák főigazgatója. Ugyanakkor más felekezetű (Kolozsváron elsősorban kálvinista, Károly(Gyula-)fehérváron, Marosvásárhelyen, Brassóban és Szilágysomlyón görögkatolikus (előbbi esetében részint ortodox), illetve Erzsébetváros és – elenyésző számban ugyan, de – Csíksomlyó esetében örmény rítusú katolikus) tanulók is előszeretettel látogatták a Státus középiskoláit, ami jelentősen bonyolítja az összevetést. Ráadásul nem minden felekezetben volt azonos a középfokú iskolai képzésben részesülők aránya. Mindemellett viszont az iskola is idomult tanulóihoz, ékes példája ennek a román nyelv opcionális (1857), majd később kötelező (1886) bevezetése Gyulafehérváron.

A kutatás során kulcsszerepet játszott az Erdélyi Római Katolikus Státus Alapítvány Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának anyaga. Az intézmény e tekintetben szembe-tűnő kizárólagossága két fő okra vezethető vissza. Egyfelől a Státus fő iskolaügyi levelezőpartnerének, az erdélyi főkormányshéknak a vonatkozó iratanyaga nem

³⁷ A vonatkozó felekezeti statisztikákért lásd: VARGA E. Árpád (1998–2002): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–VI. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Teleki László Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

lelhető fel egységesített formában.³⁸ Másrészt a történelmi erdélyi püspökség székhelyén, Gyulafehérváron a Státus helyi gyűjtőlevéltára az elemi, nem pedig a középiskolák ügyeit tartalmazó dokumentumokat őrzi. (Ezzel összhangban Haynald Lajos püspök is rendre kolozsvári keltezéssel látta el általunk vizsgált gimnáziumi tárgyú leveleit.)

Az erdélyi római katolikus autonómia történetével számos mű – például a tanulmány elején lábjegyzetben hivatkozottak is – foglalkozik, ezek közül néhány az iskolai ügyekre ugyancsak részletesen kitér. E nyolc, a Státus által az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után részben átvett, részben egységesített, a kiegyezést követően is működő középiskola korabeli történetével azonban tanulmányunk foglalkozik először átfogóan. A gimnáziumok ügye döntő szerepet játszott abban, hogy az alulról szerveződő, vizsgált időszakunk elején épp 250 esztendőes Státus kerek egy évszázados küzdelmet követően végül is felülkerekedhetett a császár(nő)i hatalom által létrehozott Catholica Commissión – ezen belül is mérföldkő az általunk vizsgált, 1860-as októberi diploma és az 1861-es februári pátens fémjelezte provizórikus időszak. A kutatást logikusan az 1862–1867 között keletkezett dokumentumok vizsgálatával folytathatjuk annak érdekében, hogy egységes képet kapjunk az erdélyi római katolikus középiskoláknak az 1849-es tanügyi rendeletet (*Entwurf*) követő, a Státus és intézményeinek dualizmus kori virágkorát megelőző időszakban végbement átalakulási (majd nemegyszer – elsősorban a tannyelv ügyét tekintve – visszarendeződési) stádiumairól.

³⁸ Ezt bizonyítja TRÓCSÁNYI Zsolt (1973): *Erdélyi kormányhatósági levéltárak* (Magyar Országos Levéltár kiadványai I., Levéltári leltárak 5.: Budapest) című terjedelmes és átfogó műve, melyben a Státus és az iskolaügyek kapcsolatáról nem esik szó.

BEDŐK PÉTER

A muraközi horvát alsó papság és a magyar hatóságok viszonya 1941 és 1945 között

BEVEZETÉS

Hasonlóan a dualizmus időszakához, a Muraköz integrációja során a magyar hatóságoknak az egyik legnagyobb kihívást a helyi horvát alsó papság passzív ellenállása jelentette a térségben a második világháború alatt. Ezen túlmenően számos helybeli szintén aktív vagy passzív ellenállást folytatott a német inváziót követő magyar katonai, később pedig a polgári közigazgatás alatt, a háború végéhez közeledve pedig egyre nagyobb problémát jelentett a Drávától délre megerősödő partizánmozgalom, amelyhez több muraközi származású, főként fiatal is csatlakozott.¹ Mindazonáltal a horvát társadalmat tekintve a kiépülő usztasa államvezetés jelentős legitimációs deficittel rendelkezett, míg a Muraközbe eljutó hírek a Drávától délre előforduló vérengzésekről és a polgárháborús állapotokról részben a magyar fél álláspontját erősítették a helyiek körében. A helyi alsó papság, mint horvát érdekeket támogató értelmiségi csoport, a Muraközben egyedülként tudta megőrizni társadalmi pozícióit a második világháború viharában. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa

¹ Vladimir KALŠAN (2006): *Muraköz történelme*. Csáktornya–Čakovec. 319–324.

a muraközi horvát alsó papság és a magyar hatóságok viszonyrendszerének főbb jellegzetességeit a második világháború időszakában, utalva a többi délvidéki (Muravidék, Drávaszög, Bácska) területen megfigyelhető korabeli hasonló jelenségekre egyaránt.

A Mura és a Dráva által körülhatárolt folyamköz már a XVIII. század végétől a magyar–horvát versengő nemzetépítés színterévé vált, és termékeny földjei, illetve a lakosainak magas száma egyaránt növelte a hovatarozás kérdésének jelentőségét. A történetileg (Légráddal együtt) 880 km² kiterjedésű területen a horvát katolicizmus a helyi társadalomban erős pozíciókkal rendelkezett. Az 1918-ig fennálló magyar közigazgatás ellenére (kivételesen az 1848–1861 közötti időszak) egyházilag a Muraköz a zágrábi egyházmegyéhez tartozott. A dualizmus időszakában az egyre intenzívebbé váló magyarosítási törekvésekkel szemben már ekkor egy sajátos, kulturális ellenprogram öltött testet, elsősorban a helyi alsó papságra támaszkodva.² Ugyanakkor a magyar fennhatóság lenyomatai a XX. század derekán is éreztették hatásukat a Muraközben, többek között a csáktornyai magyarok aránya a városon belül magas maradt, és a helyi zsidóság is főként magyarpárti volt.³ Szintén a dualista kor sajátossága, hogy a területen már az első világháború kitörését megelőzően magas volt az állami iskolák száma, ami ugyancsak összefüggött a magyar asszimilációs törekvésekkel.⁴ Mindenesetre a terület etnikai megoszlása egyértelműen a horvát félnek adott jogalapot, hiszen a körülbelül százezer fős Muraköznek több mint 90 százaléka horvát nemzetiségű volt, az 1920-as évektől pedig a többi kisebbség (zsidók, németek stb.) aránya összesítve már meghaladta a magyarok arányát.⁵

² BEDŐK Péter (2018): „Dualizmuskori magyar asszimilációs törekvések a Muraközben”. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 6 (1), 98–110.

³ A magyarok alacsony aránya egyrészt a Muraköz horvát centrumterületekhez való közelségének, valamint a török kori pusztításoknak tudható be, amelyen lényeges elmozdulást (kivéve a térség központját, Csáktornyát) a dualista korszak sem hozott. Csáktornyán kívül Légrádon volt jelentősebb magyar lakosság, amely főként evangélikus vallású volt. Az 1931-es jugoszláv népszámlálási adatok szerint Csáktornyán 555, míg Légrádon 433 magyar élt. Zvonimir DUGAČKI (1936): *Međimurje – zemlja i stanovništvo*. Čakovec. 28–29.

⁴ 1910-re a muraközi iskoláknak több mint a felét államosították. Franka BAUK (1992): *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju (Prilog hrvatskoj nacionalnoj povijesti osnovnog školstva i prosvjete)*. Čakovec. 75–76.

⁵ DUGAČKI (1936) 27.

Miután Hitler 1941. április 6-án megindította a támadást Jugoszlávia ellen, másnap, április 7-én a német csapatok már bevonultak az addig közigazgatásilag a Horvát Bánsághoz tartozó Muraközbe.⁶ Jugoszlávia lerohanásakor több katonai különítmény is tartózkodott a térségben, azonban a hidak felrobbantását követően a területet még a német csapatok megérkezése előtt kiürítették.⁷ Április 8-án a helyi közigazgatást az újonnan megalakuló usztasa Muraközi Vezérkar vette át Csáktornyán, és csak ezt követően két nappal később került sor a Független Horvát Állam kikiáltására Zágrábban 1941. április 10-én.⁸ A magyar fél sem maradt tétlen, elkezdődött a katonai bevonulás megszervezése, melynek következtében a Drávaszögbe és a Bácskába való bevonulás után öt nappal, április 16-án a magyar csapatok szintén benyomultak a Muravidékre és a Muraközbe.⁹ Míg a helyiek a német csapatokat döntően lelkesedéssel fogadták, a magyar bevonulás után kiéleződött a magyar–horvát viszony.¹⁰

A Muraköz esetében azonban a katonai bevonulás ellenére maga a magyar megszállás és a polgári közigazgatás bevezetése is bizonytalan volt egészen 1941 késő nyaráig, mivel a terület hovatartozásának kérdése szintén összekapcsolódott a volt Jugoszlávia területén belül történő német–olasz érdekszférák lehatárolásával.¹¹

⁶ Muzej Međimurje ČAKOVEC. *Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945.* Br. 476/1. 7.

⁷ Juraj KOLARIĆ (1992): *Povijest Kotoribe. U povodu 200 obljetnice utemeljena župe (1789).* Zagreb. 132.

⁸ SOKCSEVITS Dénes (1997): A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. *Világtörténet*, 19 (2), 62.; Vladimir KALŠAN (2015): *Međimurje u drugom svjetskom ratu.* Čakovec. 16.

⁹ A Lendva-vidékre a III. hadtest 9. gyalogdandárja, míg Muraszombatba és az itteni járásba az 5. gyalogezred 2. zászlóalja vonult be. Tímár Zsigmond ezredes vezetésével a nagykanizsai 17. gyalogezred a Muraközbe vonult be, kivéve a stridovári (Štrigova) területeket, amelyeket ideiglenesen még a német csapatok tartottak ellenőrzésük alatt. GÖNCZ László (2006): *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945.* Lendva. 18.; MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941–1945. Br. 476/2. 11.

¹⁰ A Werth Henrik vezérkari főnök által elrendelt kivizsgálás megjegyzi, hogy „Muraszerdahelynél felfegyverzett usztasák a magyar honvéd őrsök átkelését a Murán meg akarták akadályozni, és kevés híja, hogy fegyveres összetűzésre nem került sor. A letenyei hídon való határátlépésnél is egy felfegyverzett usztasa osztag csak a túlerőt látva vonult vissza.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban HU-MNL-OL), Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok, Muraközi kérdés (a továbbiakban K-64-1941-67/a) 240 Melléklet.

¹¹ A. SAJTI Enikő (1985): *A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca (1941–1944).* Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica 81. 17.

A MAGYAR–HORVÁT DIPLOMÁCIAI CSATÁROZÁSOK ÉS AZ ÁTMENETI IDŐSZAK A MURAKÖZBEN

A XX. század derekán a magyar–horvát kapcsolatokban még hatottak a dualizmus kori feszültségek utóhatásai, miközben a kölcsönös vádaskodások mellett egyaránt megjelent a másik népcsoport iránti szimpátia és az együttműködés iránti igény.¹² Otto von Erdmannsdorff, Németország budapesti követe Berlinbe küldött távirata szerint 1941. április 5-én az újonnan kinevezett Bárdossy László miniszterelnök úgy nyilatkozott a német követnek, hogy „Magyarország nem támaszt igényt Horvátországra, mivel a horvátok megbízhatatlan nép, akik korábban Béccsel, most pedig Belgráddal paktáltak. Laza csatlakozásuk Magyarországhoz csak akkor jöhet számításba, ha ezt maguk a horvátok akarják. Ezzel szemben Magyarország kijáratot óhajt az Adriai-tengerhez, de erről egy esetleg önálló horvát állammal is meg lehetne egyezni.”¹³ A magyar miniszterelnök tehát egyértelművé tette a német követ számára, hogy elsődleges magyar érdeknek tekinti a Horvátországon keresztüli tengeri kijárat biztosítását.

Mindenesetre a német vezetés jelezte Budapest számára, hogy a részükről nem ütközik ellenállásba a Drávától északra fekvő Muraköz, illetve a Muravidék magyar katonai megszállása, azonban a Muraköz végleges hovatartozását a későbbi magyar–horvát államközi tárgyalások kimenetelére bízta.¹⁴ Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter Erdmannsdorff budapesti követnek küldött 1941. április 23-ai táviratában megjegyezte, hogy beszélt Sztójay Döme berlini magyar követtel a Muraköz kérdéséről. „Budapesten készség mutatkozik arra, hogy Horvátországgal olyan értelemben egyezzenek meg, hogy a Muraköz legyen Horvátországgé, ezzel szemben Horvátország nyújtson Magyarországnak különleges könnyítéseket az Adria felé irányuló átmenő forgalom számára, ahol Magyarország szabad kikötő berendezésére számít.”¹⁵

¹² A. SAJTI Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest 101.

¹³ RÁNKI György et al. szerk. (1968): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról.* Budapest. 571–572.

¹⁴ RÁNKI (1968) 577–579.

¹⁵ RÁNKI (1968) 580–581.

Mindazonáltal az NDH (Független Horvát Állam) nyíltan tiltakozott a Muraköz magyar katonai megszállása ellen, és *de jure* sohasem ismerte el annak Magyarországhoz való tartozását, hanem éppen ellenkezőleg, az NDH integráns részének tekintette.¹⁶ A horvát közvéleményben a Muraköz hovatarozásának kérdése amiatt is felértékelődött, hogy az 1941. május 18-ai római szerződéssel az új horvát államalakulat jelentős területeket veszített el Dalmáciában Olaszország javára (Split, adriai szigetek).¹⁷ A magyar félnek a jobban mérlegelt gazdasági és közlekedési szempontok (Horvátország megkerülésével adriai kikötők elérése) is közrejátszottak az eredeti álláspontja – hogy ellenjuttatások mellett a terület polgárilag horvát ellenőrzés alatt marad – megváltoztatásában, és a magyar felső vezetésben is egyre inkább a terület teljes integrációja mellett szálltak síkra.¹⁸ A főként zalaegerszegi központú teljes integrációt képviselő helyi politikai tömörülés gyakran hivatkozott a revíziós politika kudarcának lehetőségére abban az esetben, ha a magyar hadsereg kivonulna a Muraközből és a területet átadnák a horvát hatóságoknak. Ezen túlmenően a zalai érvelésben szerepelt, hogy a horvátok visszatérése esetén a helyi magyarságot és a magyarpárti lakosságot súlyos retorziók érnék, és akár a fizikai megsemmisülésük sem valótlán feltételezés.¹⁹

Végül a magyar kormány a horvátokkal való tárgyalások ellehetetlenülése, valamint a Muraközben több hónapja uralkodó bizonytalanság és ideiglenes állapot megszüntetésére (illetve a lakosság nyugalmanak biztosítására, a gazdasági termelés kedvezőtlen helyzetére és a kommunista propaganda visszaszorítására) hivatkozva kevesebb mint két héttel a Magyarország és a Szovjetunió közötti hadiállapot beállta után, 1941. július 9-én bevezette a katonai közigazgatást a területen Tímár Zsigmond parancsnoksága alatt.²⁰

¹⁶ Davor KOVAČIĆ (2010): Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u drugom svjetskom ratu. *Polemos*, 13 (26), 64.

¹⁷ SAJTI (1985) 3.

¹⁸ SAJTI (1985) 6.; BALOGH Margit (2019): Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve. Zalaegerszeg. 392–395.

¹⁹ Prímási Levéltár, Mindszenty magánlevéltár (a továbbiakban PL Mm.). 29 d. Kegyelmes Uram! kezdetű levél, Pehm József levele egy ismeretlen személynek. Zalaegerszeg, 1941. május 3.

²⁰ HU-MNL-OL Országos Levéltár anyagáról készült digitális másolatok gyűjteménye, Miniszterelnökségi levéltár (W-12). Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. július 8. 65–66.; Juraj KOLARIĆ (2007): *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941.–1945.)* In Branimir BUNJAC szerk. (2007): *Međimurje u drugom svjetskom ratu*. Čakovec. 53.

A polgári közigazgatást az Alsólendvai és a Murszombati járásokhoz képest öt nappal később, 1941. augusztus 21-én léptették életbe a Csáktornyai és a Perlaki járásokban.²¹ 1941. december 16-án a magyar országgyűlés elfogadta a XX. törvénycikket, mely szerint a délvidéki területek, ezáltal pedig a Muravidék és a Muraköz is jogilag visszakerült Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken hatályba léptek a magyar törvények. Muraköz Magyarországhoz csatolását – hasonlóan a bácskai, baranyai területekhez – egyetlenegy horvát (jugoszláv) politikai erő sem ismerte el: se az NDH,²² se a Jeruzsálemen és Kairón keresztül Londonba menekülő jugoszláv emigráns kormány, és az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) sem. A Muraköz egyoldalú bekebelezése a magyar–horvát viszony kiéleződését vonta maga után, valamint gyakoriakká váltak a kölcsönös határsértések.²³

A többi visszacsatolt területtel összehasonlítva megállapítható (beleértve még Kárpátalját is), hogy a legkisebb arányszámot a magyarok a Muraközben képviselték, mindössze nyolc százalékot, továbbá a magyarok aránya az összlakossághoz viszonyítva a szomszédos Muravidéken is alacsonynak számított, szemben a szlovének 78 százalékos arányával.²⁴ A délvidéki visszacsatolt területeken az 1941 őszen végrehajtott népszámlálási adatok alapján a Muraköz (és Légrad) esetében 106 141 fő került vissza Magyarország fennhatósága alá, melyből 97 881 fő horvát, 7504 fő magyar, 756 fő pedig egyéb anyanyelvű volt.²⁵ A magyarok létszámának rendkívüli emelkedésében a magyar bevonulást követő beköltözések játszottak közre. Ugyanakkor a 74 muraközi település közül egyikben sem érte el az 50 százalékot a magyar anyanyelvűek aránya, öt településen pedig egyáltalán nem élt magyar anyanyelvű személy.²⁶

²¹ KOVÁCS Attila – TÁTRAI Ágnes (2013): *Magyarok a Muravidéken 1918–1945*. Lendva–Ljubljana. 90–91.

²² Hrvoje MATKOVIĆ (2002): *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*. Zagreb. 78.

²³ SAJTI (2004). 221–222.

²⁴ A Muravidéken az összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya 20 százalék, a Drávaszögben 36 százalék, míg a Bácskában 42 százalék volt. Központi Statisztikai Hivatal (1998): *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*, Budapest. 208–209.

²⁵ KSH (1998) 27, 75.

²⁶ Negyven százalék feletti arányszámot egyedül Légradon képviseltek a magyar anyanyelvű lakosok (44,59 százalék). KSH (1998) 228.

A MURAKÖZI HORVÁT KLÉRUS ÉS A HELYI INTÉZMÉNYEK KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK

Az aktuális hatalmi érdekeknek megfelelően nagy gyorsasággal kezdődött meg a helyi intézmények átvétele, valamint ezekben az államnyelv bevezetése. A Muraközben a magyar hatóságoknak egyszerre kellett szembenézni az usztasa ellenállási tömörülésekkel,²⁷ a kommunista szerveződésekkel és az alsó papság részéről érkező ellenállással. Természetesen mindhárom eset különbözött egymástól, de néhol mégis érintkeztek, leginkább az usztasa vezetés és a horvát katolikus egyház működött együtt a muraközi horvát alsó papság védelmében. A muraközi klérus politikai szempontból leginkább a Horvát Parasztpárttal (HSS) tudott azonosulni – amely azonban az usztasák hatalomra kerülését követően háttérbe szorult –, Tito partizánjaival viszont ideológiai okok miatt egyáltalán nem.

A korabeli törekvések ellenére nem sikerült a területet egyházigazgatásilag elszakítani a zágrábi érsekségtől és egy magyar egyháztartományhoz csatolni, ezáltal a helyi egyházszervezet a kisebbségi sorba került lokális társadalom egyik legfontosabb védelmi intézménye maradt, akárcsak a dualizmus időszakában. Ez a sajátos „kettős fennhatóság” azt eredményezte, hogy a helyi egyházszervezetet a magyar hatóságok nem tudták teljes mértékben az érdekeiknek megfelelően kihasználni, a törésvonalak ezáltal a politikai és az egyházi szférák érintkezési pontjainál (például iskolai hitoktatás) húzódtak. A magyar hatóságoknak nem volt rendelkezési joguk az idehelyezett papság fölött, kizárólag a korabeli jogrend szerint bűncselekményt elkövető személyeket mozdíthatták el plébániájukról. Amiatt, hogy a magyar politikai vezetés nem tudta megvalósítani az egyházkormányzati elcsatolást, alternatív módszereket alkalmazott (a hűségeskü letételére való kötelezés, nyomásgyakorlás, házkutatások, feljelentések, bebörtönzések, kiutasítások, az újonnan megszerzett területre szerzetesek,

²⁷ A horvát kormány nyíltan és burkoltan is támogatta a különböző akciókat, emellett az NDH Varasdon 1941. július–augusztus fordulóján megszervezte a Perlaki és a Csáktornyai járások hivatalait (Kotarska oblast Čakovec i Prelogu u Varaždinu – KOČPV), amelyek egészen az NDH bukásáig működtek. Ezek a közigazgatási intézmények azért jöttek létre, hogy igazolják a horvát állam kontinuitását a Muraközben, annak magyar megszállása és bekebelezése ellenére. Ezen túlmenően adatokat gyűjtöttek a Muraközről, sőt megpróbáltak tevékenykedni is a területen, és támogatták a szeparatista akciókat. Goran HUTINEC (2007): *Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941–1945*. In Branimir BUNJAC szerk. (2007): *Medimurje u drugom svjetskom ratu*. Čakovec. 102.; Vladimir HUŽJAN (2020): *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945.)*. Zagreb–Varaždin. 41.

papok küldése az anyaországból a tábori püspökségen keresztül, a helyi papság kizárása az iskolai hitoktatásból).²⁸

Ellenpéldaként szükséges megemlíteni, hogy a szomszédos Muravidéken a katonai bevonulást egyházkormányzati visszacsatolás követte, melynek következtében a magyar egyházi és politikai vezetés kevésbé szorult rá a fentebb említett módszerek alkalmazására. A szlovénpárti papságot a szombathelyi egyházmegye belső, „trianoni” területeire helyezték, míg az ottani plébániákra főként magyar papokat küldtek, ezáltal is csökkentve a lehetőségét egy alsó papságra építkező, a muraközihez hasonló szlovén ellenpólus kialakulásának. Ennek ellenére a magyar hatóságok a Muravidéken megmaradt szlovén papsággal is konfrontálódtak. Eközben a szlovén ellenállási mozgalom is igyekezett érdekkörébe vonni a szlovén érzelmű katolikus papságot. 1941 októberében egyházi és civil körökben egyaránt nagy visszhangot keltett három muravidéki szlovén származású pap (Danijel Halas, Ivan Camplin és Mihael Jerič) letartóztatása és bebörtönzése, akiket a partizánmozgalommal való együttműködéssel vádoltak, mert nem tettek feljelentést a magyar hatóságoknak a plébániájukhoz tartozó területen levő partizánokról.²⁹

A személycserék ellenére is feszült maradt a viszony a későbbiekben is a maradék szlovén alsó papság és a magyar hatóságok között. Erre utal a magyar királyi csendőrség központi nyomozó parancsnokságának *Muravidéken szlovén propaganda* című, 1943. március 23-án íródott jelentése is, amelyben több szlovén (illetve horvát) érzelmű pap eseteinek felsorolása mellett a jelentés összegezve megjegyzi: „A visszacsatolt Muravidéken megállapítást nyert, hogy szlovén propaganda folyik. Muraszombaton és környékén a propagandát főleg sovinszta szlovén papok irányítják.”³⁰

²⁸ Valentik Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébános a plébániai krónikában 1941-ben a magyar megszállásról azt írta, hogy „a nemzeti öntudattal rendelkező személyek számára, különösen a papságnak nagy csapást jelentett”. KOLARIĆ (2007). 73. A továbbiakban egyes szám harmadik személyben azt írta, hogy a kisszabadkai plébános több mint 50 alkalommal, főként az első évben vett részt polgári és civil kihallgatásokon. Az első hét hónapban házi őrizetben tartózkodott, és mindennap jelentkeznie kellett a csendőrségnél. KOLARIĆ (2007). 73–74.

²⁹ HU-MNL-OL Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály (a továbbiakban K-28) 165-1942-R-15212 (102. d.); GÖNCZ (2006) 212–219.

³⁰ A Muravidék esetében külön figyelem irányult a muraszombati szaléziánusok által fenntartott „Martineum” diákközhelyre, ahol a szerzeteseket nagyszlovén propaganda terjesztésével vádolták, ezért a szlovén szaléziánusokat Rákospalotára helyezték át. HU-MNL-OL-K-28-165-1943-R-21203. 1–4. (102. d.).

A Muravidékhez hasonlóan a Drávaszög és a Bácska esetében is lehetőség nyílt a magyar egyházi és világi hatóságok számára, hogy a magyar fennhatósággal szemben kisebb-nagyobb ügyekben konfrontálódó papságot a plébániájáról elhelyezze, vagy az országból kiutasítsa. A zágrábi magyar követség 1941. május 8-án jelentette Bárdossy László miniszterelnöknek, hogy a nemrégiben Szabadkáról Zágrábba érkezett Anto Kopunović (Kopunovics Antal) horvát nemzetiségű pap ismertette a zágrábi politikai vezetőségnek a magyar fennhatóság alá került bunyevácok sérelmeit. „Nevezett mindenekelőtt sérelmezi azt, hogy a magyar hatóságok csak azoknak adnak Horvátországba kiutazási engedélyt, akik kötelezik magukat arra, hogy nem térnek többé vissza magyar területre. Példaképpen felhossa saját esetét, s felmutatja a magyar hatóságok által kiállított kiutazási igazolványát, amelyen a visszatérési záradék át van húzva.”³¹

Franjo Hlobik dályoki (Duboševica) plébános ügyében pedig az NDH külügyminisztériuma járt közben, mivel Hlobikot a magyar hatóságok a magyar állameszme ellen történő nyílt izgatás gyanúja miatt 1941 tavaszán rendőri felügyelet alá helyezték. A mohácsi járási katonai közigazgatási parancsnokság jelentése szerint Klein Tivadar általános helynök közbenjárása után Antun Akšamović diakóvári püspök 1941. június 12-én Franjo Hlobik plébánost Szlavóniába helyeztette, ezért Magyarország területéről június 17-én távozott.³²

Szabadkán a horvát ferencesek szintén konfrontációba kerültek a magyar hatóságokkal, amelyről ugyancsak tanúskodnak a magyar hatóságok által küldött

³¹ HU-MNL-OL Külügyminisztérium Politikai osztály általános iratai (a továbbiakban K-63) 1941-67/7-2963 (3028).

³² HU-MNL-OL-K-63-1941-67/6-3763. A mohácsi katonai járási parancsnokság vezérkari főnökségnek küldött jelentése szerint Franjo Hlobik dályoki plébánost már a két világháború közötti tevékenysége miatt elítélték, hivatkozva a csetnik szervezetben való szerepvállalására, és a Drávaszög Horvátországhoz történő csatlósának támogatására, illetve horvátországi személyekkel való kapcsolattartásra. Szintén vádként fogalmazódott meg ellene, hogy „nemcsak Dályokon, hanem Hercegmárok, Darázs és Főherceglak községekben részben istentisztelet tartása, részben pedig kimondottan politikai izgatás céljából szállott ki”. A jelentés ugyancsak megjegyzi, hogy az ellene való fellépés szükségességét elkerülhetetlenné tette, hogy május 11-én „a dályoki templomban egyik horvát lapnak, amely a baranyai háromszögnek Horvátországhoz való csatlósáról ír kezében lobogtatásával azt prédikálta, hogy »ezt a lapot tegyék el emlékébe, mert majd egyszer ránk is kisüt a Nap«. A magyar állameszme ellen történő nyílt izgatást tovább tétlenül nem nézhettem s bár minden jogalap megvolt arra, hogy Hlobik Ferencet internáltassam, mint pappal szemben nem nyúlтам ezen intézkedéshez, hanem őt rendőri felügyelet alá helyeztem azaz, hogy községe területén a lelkipásztori teendőit korlátozás nélkül végezheti.”

jelentések.³³ A szabadkai rendőrkapitány a belügyminiszternek küldött jelentésében azt panaszolta el, hogy Danijel Novak ferences 1942. április 26-án a szentmise végén a himnusz éneklése közben elhagyta az oltárt és kivonult a sekrestyébe. „Viselkedése a magyarérzelmű közönség körében nagy felháborodást okozott. A megindított nyomozás megállapította, hogy Novák magyargyűlölő, horvátérzelmű, muraközi születésű egyén, aki magyarul törve beszél, ellene a feljelentést megtettem. A Ferenc rendi rendháznak 4 papja van, akik közül 3 horvát származású. Minthogy a bunyevácságot a papok erősen befolyásolják, kíváncs volt a 3 horvátérzelmű Ferenc rendi papnak Szabadkáról való sürgős eltávolítása. Ez azonban nehézségbe ütközik, mert Szabadka még mindig a Zágrábban székelő Ferenc rendi tartományhoz tartozik.”³⁴

Hasonlóan az említett esetekhez a magyar katonai hatóságok és az itteni alsó papság viszonya már a bevonuláskor konfrontatív volt a Muraközben. A bevonulás (1941. április 16.) után két nappal a magyar katonaság házkutatást tartott a csáktornyai ferences kolostorban, fosztogattak, és Leto Lukša horvát ferencesre fegyvert szegeztek, Stanislav Anđelić ferencset pedig arra kényszerítették, hogy a katonákat borhoz juttassa.³⁵ Ekkoriban nem ez volt az egyetlen eset, hogy a horvát papokat a katonák vagy a felbőszült magyarpártiak részéről inzultusok érték: Perlakon a templomtoronyra kitűzendő magyar zászló miatt történt összeszólalkozás, miközben a tüskeszentgyörgyi (Sveti Juraj u Trnju), kisszabadkai (Mala Subotica), a belicai és az alsódomborúi (Donja Dubrava) plébánosokat megfenyegették, akik közül kettő a Dráván túlra menekült.³⁶

³³ HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662.

³⁴ HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662. 74. A három Magyarország fennhatósága alá került ferences rendház (Csáktornya, Szabadka, Bács) önálló *custodiá*vá alakult át. A magyar hatóságok részéről felmerült a három Szabadkán szolgáló horvát ferences tartózkodási engedélyének megvonása és kiutasítása, azonban ehelyett Apor Gábor vatikáni magyar panaszt emelt a ferencesek római generálisánál 1942. július végén, de az ügyük tovább húzódott, és Luttor Ferenc kánonjogi tanácsos is tárgyalta Leonardo Bello ferences generálissal a három szabadkai horvát ferences helyzetéről 1942 decemberében. HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662. 86.; SALACZ Gábor (1975): *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München. 126.

³⁵ HU-MNL-OL-K-64-1941-67/a-240. Melléklet.; PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefhez. 1941. május 26. Sz. n. A házkutatás során a katonák pénzt és ételeket is loptak a kolostorból. HUTINEC (2007). 111.; Branimir BUNJAC (2010): *Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941–1947)*. In Stjepan HRANJEC szerk. (2010): *350 godina franjevacu u Čakovcu. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 20 i 21 veljače u Čakovcu*. Čakovec. 287.

³⁶ PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Sz. n.; BUNJAC (2010). 287.

A következő jelentősebb incidens az 1941. május 20-ai eset volt, amikor Vlado Vincek kivonult a „Boldogasszony Anyánk” kezdetű ének eléneklése közben az oltártól. Másnap a magyar katonaság őt és Petronija Pajtler ferencest kiűzték a Muraközből.³⁷ 1941. április 16-a és október 15-e között a magyar hatóságok három horvát (Ivan Knez, Juraj Miklaužić és Josip Cirković) papot űztek el az alsódomborúi (Donja Dubrava) plébániáról.³⁸ Pehm József apátplébános 1941. július 22-én azt írta naplójába a Muraközzel, hogy „Pozsogárral üzentem be: a katonaság által kiszemelt 4 papot távolítsák el”.³⁹

A muraközi horvát alsó papság szoros kapcsolatot ápolt a főpásztorával. A kölcsönös lehetőségek összehangolásával közösen tudták védeni a korszakban a horvát érdekeket a helyi egyházszerkezetben. A zágrábi érsek gyorsan reagált a Muraközben végbemenő politikai változásokra, 1941. augusztus 17-én Stepinac érsek levelet írt Ante Pavelić *poglavnik*-nak, melyben jelezte a magyarok szándékait a Muraköz egyházigazgatási elcsatolását illetően, valamint megemlítette, hogy érseki helynökséget alapított a folyamközben: „Ezekben a napokban kineveztem a szelencehegyi (Selnica) plébánost Muraközben, Ignacije Rodićot⁴⁰ muraközi érseki helynöknek minden jogkörrel együtt, amellyel egy püspök rendelkezik, hogy a Muraközt önállóan igazgassa, amíg nem fejeződik be a háború, és nem látni, hogy mi fog történni végérvényesen a Muraközzel.”⁴¹ Megállapítható tehát, hogy a zágrábi érsek az érseki helynökség megalapításával próbálta megakadályozni a terület egyházkormányzati elcsatolását.

³⁷ KOLARIĆ (2007) 38.

³⁸ A helyüket a szlovén származású Janko (Nepomuk) Breznik és Franjo Balog vették át. KOLARIĆ (2007) 57–58.

³⁹ PL Mm. Pehm József naplója. 1941. július 22-ei bejegyzés. Pehm (Mindszenty) József ekkor zalaegerszegi apátplébános, 1944 tavaszától veszprémi püspök, 1945 őszétől esztergomi érsek és hercegprímás. A Muraköz visszacsatolásával kapcsolatos tevékenységével mélyebben foglalkozott a magyar historiográfia, ezért erre részletesebben nem térek ki. A kérdéssel kapcsolatban lásd: BALOGH (2019) 381–417.; GÖNCZ László (2005): A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközzel. *Vasi Szemle*, 59 (4), 415–423.

⁴⁰ Ignacije Rodić 1881. február 1-jén született Perlakon. 1909. március 28-án szentelték pappá, és már 1912-től a szelencehegyi (Selnica) plébánián tevékenykedett. Tudott magyarul, és valószínűleg e tény is közrejátszott abban, hogy ő lett az érseki helynök. Kinevezésekor Stepinac érsek tiszteletbeli kanonok rangba emelte. KOLARIĆ (2007). 32.

⁴¹ Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu (a továbbiakban NAZ) Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca. 14. Akti Medimurja (a továbbiakban TU A. Stepinca 14. AM.), fasc. 6. Sz. n.

A muraközi horvát alsó papság esetében Alojzije Stepinac zágrábi érsek diplomáciai közbenjárásának köszönhető, hogy a korabeli forrásokban hűségeskünek mondott magyar állampolgári esküt (amely a pontjait tekintve akár megtagadó eskünek is nevezhető)⁴² le nem tevő tizenegy muraközi horvát pap is a területen folytathatta szolgálatát.⁴³ Ezen túlmenően az eskü szövege szintén érvényét veszítette, és a helyi klérus korlátozottabb mértékben továbbra is kapcsolatot ápolhatott az egyházmegye vezetésével (mindenesetre a magyar hatóságok számon tartották, hogy melyik pap nem tette le a hűségesküt 1941 augusztusában).⁴⁴

A fennálló vitás kérdések miatt nemcsak az egyházi hatóságok leveleztek egymással, hanem történtek egyeztetések, közvetítések egyházi és világi hatóságok között is a felmerült problémák orvoslására. A Muraközben a kényesebb ügyekben elsősorban Ignacije Rodić muraközi érseki helynök tartotta a kapcsolatot a magyar egyházi és polgári hatóságokkal, de Alojzije Stepinac érsek szintén egyeztetett Marosy Ferenc zágrábi magyar követtel.⁴⁵

⁴² Az eskütétel három ilyen pontot is tartalmazott: (1) semmiféle kinevezést nem ismernek el a zágrábi érsektől és Ignacije Rodić érseki helynöktől; (2) Zágrábbal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn, mert a Muraköz esetében a zágrábi érsek idegen egyházi hatalom, idegen területen, és akit ezen rajtakapnak, a legszigorúbban fogják büntetni; (3) Horvátországból a Muraközbe nem érkezhetsen egy horvát pap sem, kizárólag a Muraközben született papok térhetnek vissza (amit a későbbiekben megtagadtak), és a muraközi papságot a szombathelyi püspökség fogja igazgatni. Alojzije Stepinac 1941. augusztus 15-én kelt levelében arra intette a muraközi papokat, hogy inkább tegyék le az esküt, mintsem a hívő közösség lelki vezetés nélkül maradjon, azonban szintén felszólalt a terület egyházi elszakítása ellen. Josip DRVODERİĆ (1996): *Generalni Vikarijat za Međimurje (1941–1945). Diplomatski rad*. Zagreb. 26. Végül 1941. augusztus 21-én a huszonhat muraközi papból csak tizenöt (köztük négy ferences) tette le az esküt Magyarországra és a kormányzóra. PL Serédi Jusztinián iktatott iratai 3348/1944 (Jegyzőkönyvmásolat) 4. A kiszabott időig a magyar hatóságok garantálták az esküt nem tett nyolc pap védelmét, az esküt tevők magyar állampolgárságának megadása pedig folyamatban volt. Ennek kapcsán Vilko Pintar ligetvári (Draškovec) plébános Varasdón felkereste a városban székelő horvát Csáktornyai és Perlaki járás megbízottjait, hogy tudósítsa őket az eskütételről. A hűség-esküvel kapcsolatban megjegyezte: „Az eskü a magyar hatóságok számára csupán eszköz volt, azért, hogy rákényszerítsék a muraközi, tehát a horvát papságot, hogy a saját nemzeti meggyőződésükkel szemben a magyar nemzeti ügyet propagálják.” Državni Arhiv za Međimurje (a továbbiakban HR-DAM) 11 Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 2184 (6. d.).

⁴³ HUTINEC (2007) 132–133.

⁴⁴ Ezenfelül Csataj Lajos honvédelmi miniszter 1944 januárjában azt javasolta a kül- és belügyminiszternek, hogy utasítsák ki a magyar állampolgársággal nem rendelkező horvát papságot az országból, amelyet azonban a miniszterek külpolitikai okokból elutasítottak. HU-MNL-OL-K-63-1944-57/7-10059.

⁴⁵ 1941 augusztusában Stepinac érsek a muraközi horvát papság helyzetével kapcsolatban elküldte Marosy Ferenc zágrábi magyar követhez a vikáriusát, majd pedig személyesen egyeztetett a magyar külképviselet horvátországi megbízottjával. HU-MNL-OL-K-63-1941-67/7-5331.

Azáltal, hogy Magyarország keresztény alapokon nyugvó államként definiálta önmagát, és a kölcsönös érdekek mentén jó kapcsolatot kívánt fenntartani a Szent-székkal, a magyar politikai vezetésnek kevesebb lehetősége volt a korszakban az egyházi és állami térhódításkor az akarata érvényesítésére, mint a Vatikánnal nyíltan szemben álló náci Németországnak és a Szovjetuniónak. Ennélfogva a más nyelvű klérus teljes körű kiutasítása, valamint kiiktatása sokkal nagyobb kockázatot jelentett volna Magyarország számára, ezért ezzel a módszerrel a korszakban nem éltek, habár lehetőségként többször is felmerült a muraközi horvát alsó papság kitiltása Magyarországról.⁴⁶ A Muraköztől nyugatra és a Szávától északra a náci Németország által megszállt területeken (hasonlóan a lengyelországi területekhez) a német hatóságok a szlovén papság üldözésével próbálták ellehetetleníteni a vallási életet.⁴⁷ A szlovén papság jelentős része Horvátországba (többek között a Muraközbe) vagy a szombathelyi egyházmegyéhez visszakerült Muravidékre menekült.⁴⁸ A Muraköz esetében a zágrábi érsek lehetővé tette, hogy plébánosi, segédlelkészi pozíciókban a terület plébániáin tevékenykedhessenek. Franc Rakun Perlakra került, Janko (Nepomuk) Brenzik pedig Alsódomborúba (Donja Dubrava).⁴⁹

A horvát klérus kiutasításával való fenyegetőzés folyamatos pszichikai nyomás alatt tartotta a helyi papságot, ami a korabeli levelezéseikből is kiolvasható. A Muraközben a horvát kisebbség egyházi képviselői a magyar hatóságokkal szemben többször Szent István intelmeire és a keresztény értékrendet valló államisággal (*Regnum Marianum*) való összeférhetetlenségre hivatkoztak az általuk

⁴⁶ Erről Valentin Lehpmajer drávasárhelyi (Nedelišće), felső-muraközi esperes is értesítette Alojzije Stepinac zágrábi érseket 1941. július 13-án. Ezt az információt Murai Frigyesztől szerezte. Ezen túlmenően Stepinac érseket arra kérte, hogy a muraközi horvát alsó papság ügyében járjon közben a Szentszéknél, és a válaszlévelet a varasdi plébániára küldette. NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 14. Sz. n. (iktatószáma: Br. 16./41.). A zágrábi horvát ferences tartományfőnökség is úgy próbálta meg elhárítani a további kiutasításokat, hogy a csáktornyai ferences kolostorba főként olyan szerzetesek kerültek, akik az itteni területről származtak, és tudtak magyarul. Hrvatski Državni Arhiv (a továbbiakban HR-HDA) 255 NDH-Velika župa Zagorje (a továbbiakban NDH VŽŽ) Tajni spisi 395/1941. (10. d.)

⁴⁷ Vinko SKITEK (2016): *Položaj dekanije Dravograd–Mežiška dolina v krški škofiji med letoma 1941 in 1945*. In Katarina KEBER (2016): *Iz preteklosti koroške: svet samorastnikov*. Ljubljana. 177–213. A német hatóságok körülbelül 350 papot üldöztek el a maribori püspökség területéről, és körülbelül húsz papot a ljubljanaei érsekség alá tartozó településekről. Stjepan RAZUM (1996): *Sveta Stolica. Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u Hrvatskoj, 1941–1945. Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, 2(1), 344.; Barbara RIMAN (2020): *Slovenski duhovniki in njihovo delovanje v slovenskih društvih na Hrvaškem v prvi polovici 20. stoletja*. *Bogoslovni vestnik*, 80 (1), 142.

⁴⁸ KOLARIĆ (2007) 97.

⁴⁹ NAZ Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje. 1941. Br. 17.

méltánytalannak tartott cselekedet és büntetések esetén.⁵⁰ Ezáltal próbálták elérni nyelvi jogaiknak a tiszteletben tartását, akár a büntetések enyhítése céljából, akár a nyelvi-kisebbségi nyelvhasználat megvédése érdekében. A kisebbségi alapelvek tiszteletben tartására való hivatkozás egyfajta védelmül is szolgálhatott az etnikai többséggel szemben, legalábbis retorikai szinten. Erre példa Ignacije Rodić muraközi érseki helynök 1944. február 3-án írt levele Angelo Rotta magyarországi apostoli nunciusnak, melyben elpanaszolta, hogy tizenöt magyar leventelelkész úgy érkezett a Muraközbe 1943 karácsonya előtt, hogy arról hivatalos értesítést csak egy hónappal később kapott Beresztóc(z)y Miklós miniszteri tanácsostól. Levelében a muraközi érseki helynök megemlíttette, hogy a leventelelkészek érkezésük óta jogtalanul tevékenykednek a Muraközben, amit felháborítónak tart, és arra kérte a budapesti nunciust, hogy minél előbb vonja ki a leventelelkészeket a Muraközből. Ignacije Rodić kitért Mindszenty József szerepére is a leventelelkészek ügyében, akiről elmarasztalóan nyilatkozott az ideküldött magyar papok, valamint a Muraközben engedély nélkül megtartott misézései és prédikációi miatt.⁵¹ Legsúlyosabb vádként a magyarosítást, és ezáltal a horvát nyelv kiszorítását az iskolai, illetve a templomi életből hozta fel ellene.⁵² Álláspontját így védelmezte: „Regnum Mariánumban vagyunk, Szent István eszméjét hirdetjük, de ennek értelmében meg kell adni az egyháznak, ami az egyházé, az államnak pedig ami az államé. Ez a Szent István eszméje. Muraközi népnek tehát meg kellene adni a maga szabadságát a szent István-eszme értelmében. A kisebbségeknek megadni a magaét[,] a jogi vallási szabadságát.”⁵³

A muraközi magyar fennhatóság megszilárdulását követően nehezebbé vált a kapcsolattartás a horvát alsó papság és a Dráván túli területek között, előfordult,

⁵⁰ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Sz. n. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 6-án „szomszédjainak” és rajta keresztül Alojzije Stepinac zágrábi érseknek.

⁵¹ NAZ Medimurski Vikarijat (a továbbiakban MV) 62/1944. Pehm József jelen volt a perlaki Gasparich-szobor leleplezésén 1941. október 5-én, és misézett a csáktornyai országzászló-avatáson. Muraköz–Megyimirje 36. (1941) 5. sz. 5–6. Az érseki helynök engedélyezte 1944. február 25-én, hogy Mindszenty József lelkigyakorlatot tartson a Muraközben a csáktornyai magyar tisztviselők és ifjúság részére. NAZ MV 62/1944. Ugyanakkor az érseki helynök csak a helyi plébános jelenlétében engedélyezte annak megtartását, továbbá gyóntatási jogot Mindszenty nem kapott, mivel a helynök szerint azt a zágrábi érsekségtől kellett volna kérnie.

⁵² NAZ MV 38/1944. Ellenben Pehm József az 1942. évi törvényhatósági közgyűlésen indítványozta, hogy a Muraközben szolgáló tisztviselők a horvát nyelvet sajátítsák el, ennek érdekében pedig nyelvtanfolyamok szervezését javasolta. GÖNCZ (2005). 422.

⁵³ NAZ MV 38/1944.

hogy a leveleket sem kézbesítették a Muraközben, és a határőrök nem engedték át a papokat a határon. 1941-ben Mihael Troha horvát ferences tartományfőnök nem tudott átjutni a Dráván, hogy megtartsa a csáktornyai ferences kolostor vizitációját, mivel a határőrök nem engedélyezték neki a határátkelést.⁵⁴ Magyar szempontból az volt a minimalista követelés, hogy az anyaországból érkezők növekvő vallási igényeit biztosítani lehessen, és a radikálisan ellenálló csoportokat kiiktassák (kiutasítások, bebörtönzések által). A Szenszék ezeket a kéréseket elfogadta, azonban ezáltal egy konfliktusokkal terhelt helyzet alakult ki, mivel a klérus tagjai etnikai alapon rivalizáltak egymással a jogok megtartása és megszerzése érdekében.

1941 és 1945 között államellenes tevékenység vádjával több muraközi papot is bebörtönöztek hosszabb-rövidebb időre.⁵⁵ A Perlaki járás főszolgabírója 1942. május 30-án tudatta az érseki helynökkel, hogy Gojnik Imre ligetvári adminisztrátort Balogh Lajos katori lakos tiltott visszatérés kihágásának elkövetésére való felbujtás miatt húsznap elzárásbüntetésre ítélte, akinek a helyettesítését kérvényezte Ignacije Rodićnál.⁵⁶ Leto Lukša katori (Kotoriba) születésű horvát ferencest, csáktornyai hitoktatót a magyar hatóságok azzal gyanúsították, hogy betiltott horvát egyházi folyóiratokat és hírlapokat terjeszt.⁵⁷ Emiatt 1943. január 14-én eltiltották a drávaszentiváni (Ivanovec), szentilonai (Šenkovec) és zalaújívári (Pribislavec) állami népiskolák hitoktatói teendőinek ellátásától, és minden héten meg kellett jelennie a csáktornyai csendőrállomáson.⁵⁸ A helyét Anastazije Balent vette át ideiglenesen, azonban a bírósági ülést követően Leto Lukša már májusban visszatért és újra gyakorolta a hitoktatói munkáját.⁵⁹ A varasdi plébániához tartozó Ivanovec (Jánosfalva) és Šandorovec községeket nem tudták látogatni a varasdi papok, mivel nem kaptak határátlépési engedélyt a magyar hatóságoktól. Emiatt az érseki

⁵⁴ BUNJAC (2010) 288.

⁵⁵ Franjo Balog plébános az előző évben kapott büntetését 1942. november 19–29. között a perlaki börtönben ülte le, embertelen körülmények között. Stjepan KOŽUL (1992): *Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije*. Zagreb. 562.; KOLARIĆ (2007) 56.

⁵⁶ NAZ MV 129/1942.

⁵⁷ Ivan DAMIŠ (2002): *Međimurski franjevci 20. stoljeća. Islužení pokojni franjevci (OFM)*. Zagreb. 227–228. A későbbiekben Leto Lukša csáktornyai horvát ferencest rövid időre a szombathelyi ferences kolostorba internálták. Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv (HFPPA), Unutarnji dopisi, I. 2. Dopisi braće i provincijala (provincijske uprave), B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1943., 672/1944.

⁵⁸ NAZ MV 11/1943.

⁵⁹ Vladimir KALŠAN (2003): *Iz vjerskog života Međimurja*. Čakovec. 31. Az érseki helynök pedig amiatt kapott büntetőparancsot, hogy az 1942/1943. gazdasági évben nem termelt ipari olajos növényt. NAZ MV 86/1944.

helynök kérésére a szomszédos muraközi drávavásárhelyi (Nedelišće) plébános biztosította a két falu lelki ellátását.⁶⁰

Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátort kommunistákkal való együttműködéssel vádolták, amiért Forintos Géza perlaki főszolgabíró a Muraközből való elűzését követelte. Ignacije Rodić vezetésével azonban delegáció ment Budapestre a kultuszminisztériumba a felmentése érdekében, melynek köszönhetően a ligetvári adminisztrátor megmenekült a száműzetéstől.⁶¹

A honvédelmi minisztérium intézkedéséből az alakuló levante járásparancsnokságok vezetésével 1941 őszétől megkezdődött a Muraközben a levanteképzés.⁶² Emiatt a magyar levanteoktatók egyre többször igényelték, hogy magyar nyelvű szentmiséken (evangélium felolvasása, énekek magyar nyelven), más néven „leventemiséken” vegyenek részt a diákokkal. Habár a magyar mariánus ferencesek is tartottak szentmisét a leventéknek,⁶³ a misék többségét a helyi plébánosok, káplánok végezték. A magyar hatóságoknak – kikerülve a zágrábi érsekség fennhatóságát – a kötelezően megtartandó leventemisék miatt lehetővé vált az államnyelv helyi templomokban való terjesztése, ezáltal pedig a levanteképzések és a leventemisék asszimilációs jelleggel is telítődtek.

Ugyancsak külön lehetőségként merült fel, hogy a világi hatóságok a hivatalos egyházi hatóságokat megkerülve küldjenek a megszerzett területekre a kultuszminisztérium által államhű papokat, például iskolai hitoktatókként. Alapvető

⁶⁰ NAZ MV 237/1942.

⁶¹ KALŠAN (2003) 31.

⁶² NAZ MV 110/1942. A honvédelmi miniszteri rendelet a muraközi levanteparancsnokságok munkájának megkezdését nemcsak a Bácskában és a Drávaszögben, hanem a Muraközben is 1941. szeptember 1-jére időzítette.

⁶³ Állandó magyar egyházi jelenlét 1941. május 20-a és 1944 ősze között volt a Muraközben. Legelőször a területre Muray Frigyes ferences érkezett, aki kezdetben a magyar katonai parancsnokságnál egyházi tanácsadóként is dolgozott. Őt követte különböző időpontokban Horváth Athanáz, Fekete Géza, Zilizi Menyhért Anaklét, Bokor Csenger, és legutoljára Bakos Gáspár hagyta el a folyamközt. A magyar egyházi személyek muraközi működése kánonjogilag – mivelhogy a terület a zágrábi egyházmegye alá tartozott – több esetben is megkérdőjelezhető volt, különösen a levantelelkészeké, mert nem kapták meg a szükséges jurisdikciót és *canonica missió*t a zágrábi érsektől. A horvát fél érdekei védelmében ezeket a kihágásokat minél inkább kihangsúlyozta, és ezekről az esetekről a Szentszék is értesítette. Már a magyar szerzetesek érkezését követően súlyos gondokat okozott a Muraközben való elhelyezésük. A területen való megjelenésük felbőszítette a helyi klérust is, ennélfogva az újonnan érkező lelkipásztorok gyakran heves ellenérzésekkel szembesültek nemcsak a papság, hanem a helyi lakosok részéről is (főként a levantelelkészek). BUNJAC (2010) 290.

problémát jelentett viszont, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által kinevezett új hitoktatók nem kaptak az illetékes érsektől *canonica missió*t. Ennek következtében több alkalommal is zavar állt fenn az adott munkakör betöltésekor, és az érintett személyek beállítottságán, valamint az adott lehetőségeken múlott, hogy az egyházi vagy az állami hatóság intézkedését tartották fontosabbnak a kinevezésekkor.⁶⁴

Szintén feszültségeket keltett a horvát papság fokozatos kiszorulása az iskolákból, miközben a hitoktatást egyre több iskolában, különösen Csáktornyan a magyar ferencesek vették át. 1941. október 24-én Horváth Athanáz váltotta Norbert Žalig hittanárt a polgári iskolában, amelyről az I. fokú Közoktatásügyi Igazgatási Kirendeltség rendelete intézkedett.⁶⁵ Norbert Žalig csáktornyai ferences megbízott ez ügyben személyesen tett panaszt Varasdon a városban székelő horvát Csáktornyai és Perlaki járás hivatalában. A jegyzőkönyv szerint tiltakozott az ellen, hogy a csáktornyai horvát ferenceseknek a magyar hatóságok megtiltották, hogy hitoktatást tartsanak a helyi iskolákban. Mindeközben a magyar hatóságok az általuk kijelölt hitoktatókat helyezték a csáktornyai iskolákba, ami Žalig szerint szemben állt a Szentszék azon rendelkezésével, hogy a területen egyházkormányzati szempontból a korábbi *status quo* marad érvényben. Ahogy a beszámolóban szintén említette, a zágrábi érsek akadályozta a Magyarországról érkező ferencesek hitoktatói kinevezéseit, mivel a horvát papok nélkülük is el tudták látni az itteni feladatokat. Szerinte elképzelhetetlen volt, hogy jurisdikeiót és *canonica missió*t kapjanak. „Az említett engedély megvonása a magyar papságtól a mi papságunkat fenyegeti, hogy a papságunk internálva, bántalmazva és Horvátországba lesz üldözve, mivel ezt követeli Csáktornya városi polgársága.”⁶⁶ Mindezek miatt kérte az általa megkeresett varasdi hatóságokat, hogy tegyenek diplomáciai lépéseket a személyi biztonságuk és a hitoktatásban való részvételük (horvát nyelven) érdekében.⁶⁷

⁶⁴ HU-MNL-OL Magánlevéltárak, Ferencesek Szűz Mária Rendtartománya, Iktatott iratok (P-233-1-a) 692/1944.

⁶⁵ NAGY Károly (1942): *A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve az 1941–1942. iskolai évről*. Csáktornya. 6.

⁶⁶ HR-HDA 255, NDH-VŽŽ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.). HUTINEC (2007). 134–135.

⁶⁷ Végezetül titoktartást kért az érintett hatóságoktól a magyar válaszlépések elkerülése végett. HR-HDA 255, NDH-VŽŽ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.).

Az egyházi és az állami szféra közötti etnikai alapú különbség kifejezetten sok problémát okozott a kinevezéseknél és a plébániai adminisztrációban (például anyakönyvek és keresztlevelek kitöltésének nyelve ügyében), különösen amiatt, hogy az állami és az egyházi hatóságok viszonyát a korszakban szoros együttműködés jellemezte Magyarországon. A magyar hatóságokkal való kapcsolattartás-kor a keresztlevelek kiadásának nyelve is konfliktusforrásnak számított,⁶⁸ a magyar hivatalnokok szolgálatba lépését követően a kereszt- és házasságleveleket magyarul kellett kiállítaniuk, valamint több helyen elvették és megsemmisítették a horvát nyelvű pecséteket.⁶⁹ A Muraközben a magyar hatóságok a céljaik elérése érdekében anyagi juttatások (fizetések, kongruadíjak) visszatartásával kívánták nyomás alá helyezni a helyi klérust, például 1942-ben a kongruakiegészítések kifizetését részben az egyházközségek alapításához kötötték.⁷⁰

A horvát alsó papság és a helyi hivatalnokok közötti feszült viszonyról nagymértékben árulkodnak a magyar hatóságok Muraközből küldött jelentései.⁷¹ A Muraközben többször fordult elő konfliktus a templomi énekeket és a nyelvhasználatot illetően a Magyarországról érkező kántorok (akik közül többen tanítottak is)

⁶⁸ Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébánost 15 nap börtönbüntetésre ítélték, mivel egy keresztlevelet horvát nyelven állított ki. KOLARIĆ (2007). 55–56.

⁶⁹ KOŽUL (1992) 562.

⁷⁰ NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele Alojzije Stepinac zágrábi érseknek. D. n.

⁷¹ A csendőrség nyomozó parancsnoksága által a belügyminiszternek 1942. április 9-én küldött „Horvát nemzetiségi mozgalom a Muraközben” című jelentés megállapítja: „A magyarellenes horvát nacionalisták propagandáját a Muraközben visszamaradt horvát papok nagy része szintén támogatja. A muraközi horvát nép igen vallásos, ezért a horvát papok propaganda híreszteléseit tényként fogadja.” A jelentés személyenként kitért az államellenes tevékenységgel vádolt horvát papokra. HU-MNL-OL Belügyminisztérium. Rezervált politikai iratok. (K-149) 1942-6-11892.; Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára (a továbbiakban HU-MNL-ZVL) Zala vármegye főispánjának iratai, Főispáni bizalmas iratok (a továbbiakban IV-401-b) 186/1941. A Csáktornyai járásban és a városban a háborús bűnöket vizsgáló bizottság összefoglalója szerint a magyar kémszolgálat Muraközben beépített emberei összeírták azon személyeket is, akik a horvát nyelvű misére jártak. MMČ Rad V. kolone u Medimurju u vremenu od 1941–1945. Br. 476/2. 20–21. Herner József, a belicai állami iskola igazgatója rendszeresen küldött jelentéseket a Nemzetvédelmi Bizottságnak a község hangulatáról. A Magyar Nemzetvédelmi Szolgálatnak címzett, dátum nélküli jelentésben Herner felsorolta az általa legmegbízhatóbb személyeket a Muraközben. Közük volt Muray Frigyes, Csáktornyan szolgáló ferences szerzetes és Baligács József katori plébános. A helyi klérusról a következőképpen nyilatkozott: „Muraköz papsága magyarellenes. A papok kérdése még mindig sötét és holtponton van, horvátul gazdálkodnak. Kötelességem rámutatni arra, annak a fontosságára, hogy mily szükséges lenne a horvát kormányra nyomást gyakorolni, hogy hagyjanak már fel a horvát kormány propagandájával, és különösen a papságot ne használják fel ezen célra. [...] Horvátország ma Balkán, sőt annál is rosszabb, tehát velük szemben balkáni politikát kell folytatni, mert széltehetően-hosszában nemcsak Muraközt, hanem a Bácskát is követelik. Ez az eredménye annak, hogy dédelgetjük őket és hirdetjük a magyar–horvát barátságot.” Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye 76.

és a helyi iskolák magyar tanáraival, igazgatóival, valamint a leventeegyesületek vezetőivel és a későbbiekben a leventepapokkal, akik ugyancsak népszerűsítették a magyar nyelv használatát a templomokban.⁷²

A helyi horvát kisebbséget sújtó különböző bűncselekmények esetén a magyar szervek többször nem kellőképpen léptek fel. A Muraközben a bevonulást követően a helyi magyarpárti lakosok részéről az itteni alsó papság elleni atrocitások, valamint a csáktornyai ferences kolostort ért támadások (ablakbetörések) idején maradt el a gyors katonai, rendőri reakció és a tettesek mihamarabbi felkutatása.⁷³ Az 1946-ban a háborús bűnöket a Csáktornyai járásban és a városban vizsgáló bizottság által írt, „Az V. Hadoszlop működése” című összefoglaló megerősíti, hogy a kolostor ablakait öt alkalommal törték be a magyar fennhatóság idején.⁷⁴

A HÁBORÚ UTOLSÓ SZAKASZA: A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS A NYILASURALOM A MURAKÖZBEN

A front előrehaladtával a német megszállást követően (1944. március 19.) egyre inkább radikalizálódott a helyzet a Muraközben. Miközben a különböző usztasa kezdeményezésű diverzánsakciók 1942-től egyre inkább elmaradoztak, addig egyre többször fordultak elő kommunista partizánbetörések a következő év második felétől.

Ignacije Rodić érseki helynök értesítette Balind Remig ferences szerzetes előljáróját 1944. május 13-án, hogy Balind leventelelkész a katonasággal megbotoztatta

⁷² Declava Zoltán altábornagy, a Honvéd Vezérkar főnökének helyettese a külügyminiszeri pozíciót is betöltő Bárdossy László miniszterelnöknek 1941. augusztus 8-án a következőket jelentette: „Horváth János orgonajátékos Alsódomborúból a perlaki járás parancsnoka jelentése szerint határátlépés idejének túllépése és a nemzetgyalázás büntetéseért vizsgálati fogságban van. A csáktornyai jár[ási] par[ancsnok] jelentése szerint pedig Horváth Iván kántor nincs letartóztatásban, de mert a templom kórusának kulcsait átadni vonakodott Csáktornyára lett berendelve, itt a kulcsokat átadta, szabadon bocsátott. A községi képviselő-testület a nevezett kántor helyébe magyar kántort kívánt, és mikor a magyar kántor megérkezett, Horváth Iván nem engedte a templomba, ami a község lakosai körében mélyesleges felháborodást keltett.” HU-MNL-OL-K-63-1941-67/7-4641.

⁷³ A csáktornyai Szent Miklós ferences templomban 1941. november 2-án a horvát nyelvű szentmisén az újonnan alapított „Zrínyi” egyesület tagjai kikergették a horvát énekeseket a kórusról, míg más források szerint a magyar himnusz eléneklése alatt nem engedték őket onnan távozni. Az eseménnyel kapcsolatban rendőri beavatkozásról nem tesznek említést a források. HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 369/1941. (10. d.); HU-MNL-ZVL-IV-401-b-186/1941.; HUTINEC (2007) 134.

⁷⁴ MMČ Rad V. kolone u Medimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20.

azokat a leventéket, akik az ő miséje helyett a plébánia miséjén vettek részt. Továbbá a leventéket egész éjszakára bezáratta az iskola egyik termébe, és másnap reggel munkára vitette őket.⁷⁵ Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébános összetűzésbe keveredett az egyik alacsonyabb rangú magyar parancsnokkal, aki fegyverrel fenyegette meg őt 1944. július 4-én. Utóbb kiderült, hogy azért akarták letartóztatni, mert az egyik prédikációjában arra hívta fel a családok figyelmét, hogy ne engedjék a lányaiknak, hogy a katonákkal ismerkedjenek.⁷⁶

1944 őszétől megnövekedett a partizánbetörések száma a Muraközben. A csáktornyai nyomozó kirendeltség jelentése szerint 1944 októberében a Muraközben 243 lakost vettek őrizetbe, közülük körülbelül 140 személyt a katonai behívó megtagadása miatt tartóztattak le. A többieket vagy azért vették őrizetbe, mert elhagyták a munkahelyüket, vagy pedig azért részesültek büntetésben, mert kommunistákkal való együttműködéssel gyanúsították őket.⁷⁷ A front közeledtével egyre több magyar és német egység állomásozott a Muraközben, s ez megakadályozta a további nagyobb létszámú partizánakciók végrehajtását.⁷⁸

Ignacije Rodić 1944. november 4-én levelet írt a belügyminisztériumnak Valentin Malek, Mirko Gojnik és Franjo Balog muraközi papok kiszabadítása ügyében. Emellett levelében megjegyezte, hogy „most az összes erőnkkel dolgozni kell minden egyházi-papi személynek, hogy megvédjük a jó híveinket a bolsevisták és partizánok romboló szellemétől”.⁷⁹ 1944. november 10-én (későbbi visszaemlékezése szerint november 19-én) Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébánost letartóztatták, és a nagykanizsai gyűjtőtáborba szállították Janko Breznik alsó-domborúi (Donja Dubrava) plébánossal és Dragutin Feletar muraszentmáriai (Sveti Marija na Muri) káplánnal együtt. Ugyancsak a nagykanizsai táborba zárták Valentin Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébánost, Josip Greif kotori (Kotoriba) káplánt, Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátort, valamint Mirko Kočila

⁷⁵ „Azokat a szülőket pedig, akiknek a gyerekei elszöknek, bezáratja éjjelre.” NAZ, MV 125/1944.

⁷⁶ A plébániai krónika szerint a magyar katonák azt mondták: „A lányok a mieink lesznek, a pap pedig el lesz távolítva! Ebben az évben [1944] a magyarok horvátok iránti gyűlölete még inkább megnyilvánult a különböző bántalmazásokkal, egy muravidi fiatalembert megöltek.” KOLARIĆ (2007). 56. Végül Franjo Balogot szabadon engedte a fegyverrel fenyegetőző tiszt katonai felettése. KOŽUL (1992). 563.

⁷⁷ GÖNCZ (2006) 136.

⁷⁸ A partizánok legjelentősebb muraközi akciója 1944. október 26–27-én történt. KALŠAN (2015). 99–102.

⁷⁹ NAZ MV 232/1944.

tüskeszentgyörgyi (Sveti Juraj u Trnju) adminisztrátort.⁸⁰ Franjo Balog visszaemlékezésében elmeséli, hogy a nagykanizsai internálásuk során az egyik bizalmasuktól azt az információt kapták, hogy a fogvatartóik körében felmerült a Dachau-ba történő szállításuk lehetősége.⁸¹ Budapest ostroma, illetve a szovjet hadsereg szigetvári áttörése azonban felgyorsította a kiszabadulásukat.⁸²

A front közeledtével és a partizántevékenység növekedésével egy időben megkezdődött a magyar hivatalnokok, tanárok Muraközből való elmenekülése. A falvak több pajtáját, gazdasági épületeit, házait felgyújtották a német, vagy később a bolgár katonák.⁸³ 1945. április 6-án Csáktornyára először bolgár csapatok vonultak be, őket az orosz, majd másnap a Kálniki Partizánosztrog csapatai követték. A harcok Muraközben egészen 1945. április 12-ig folytak Stridóvár (Štrigova) környékén, ahol a németek az 1944–1945 telén megerősített állásokat öt héten keresztül védték. A hosszan tartó összecsapások miatt súlyosan sérültek az itteni épületek, valamint a stridóvári és a ráckanizsai (Razkrižje) templom.⁸⁴

A háború végén és azt követően körülbelül hétezer magyar hagyta el a horvát területeket.⁸⁵ A partizánhatóságok szintén megkezdték a még Muraközben maradt magyar lakosság kitoloncolását a Murán túlra.⁸⁶ A bolgár katonák fosztogatása

⁸⁰ Janko Breznik alsódomborúi (Donja Dubrava) plébános a következőket írta az 1944. november 23-ai bejegyzéshez a plébániai krónikába: „Fél négykor a plébániaudvarba a csendőrök betörték és letartóztatták a plébánost. [...] Folytatódott a papság üldözése. A kanizsai csendőrhatóság átvette a letartóztatottakat”, ezután az internált papokat Nagykanizsára szállították. „Az első nap a muraközi papok a rendőrfogságban voltak őrizetben, másnap áthelyezték őket a »Franck-gyárba« a pályaudvar közelébe. Ugyanakkor Budapesthez közeledett a front, ami felgyorsította a muraközi papok kiszabadulását. Öt közülük advent első vasárnapján visszatérhetett a plébániájára. Nagy volt az öröm a hívők között a visszatérésüket követően. A róráé újra nagyon látogatott volt, az éjféli szentmisét békésen ünnepelték meg.” KOLARIĆ (2007). 62–63.

⁸¹ KOŽUL (1992) 563.

⁸² Franjo Balog visszaemlékezése szerint 1944. december elején megkapták a szabadulólévelüket és december 3-án Franjo Balog a többi paptársával együtt vissza tudott térni a Muraközbe. KOLARIĆ (2007). 56, 76–77.

⁸³ KOLARIĆ (2007) 57. Kotorban a templomban is fosztogattak. KOLARIĆ (1992). 137.

⁸⁴ KOLARIĆ (1992) 136.; KOLARIĆ (2007) 57. A harcok során a stridóvári plébános is elmenekült. KOLARIĆ (2007) 94.

⁸⁵ Az 1948-as jugoszláv népszámlálás szerint a horvát tagköztársaság területén 51 399 magyar élt (főként Baranyában, Eszék és Belovár környékén). Marica Karakaš OBRADOV (2012): Migracije Mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. *Tokovi istorije*, 20 (1), 104.

⁸⁶ SAJTI (2004) 345.

nagyon kellemetlenül érintette a helyi lakosságot, köztük a papságot is.⁸⁷ Ezen túlmenően számos nő nemi erőszak áldozatává vált. A bolgár katonák 1945. május 6-án hagyták el a Muraközt.⁸⁸ A Muraközbe bevonuló partizánok vezetője, Rudi Rak április 9-én kiadott rendelete szavatolta Csáktornya közbiztonságát, és másnap megalakultak a Nemzeti Felszabadítási Bizottság (NOO) ideiglenes csáktornyai és perlaki járásai a városi bizottságokkal együtt.⁸⁹

A horvát klérus nemzetiségi szempontból a magyar fennhatóság idején kiharcolt érdemeinek 1945 után szintén fontos szerepe volt, mivel a klérus és a lokális társadalmak megosztására tett állami kísérletek ellenére a muraközi közösségekben a pap kitüntetett pozíciója nemcsak vallási, hanem nemzetiségi és politikai szempontból is szilárd tudott maradni az államszocializmus idején.

⁸⁷ KOLARIĆ (2007) 63–64.

⁸⁸ KOLARIĆ (2007).

⁸⁹ KALŠAN (2015) 112–113.

SULÁK PÉTER SÁNDOR

„A falun minden rossz út a templomba vezet”¹

A KULÁKÜLDÖZÉS EGYHÁZPOLITIKAI VONATKOZÁSAINAK
LELKIPÁSZTORI RECEPCIÓJA SZOLNOK MEGYÉBEN
(1948–1956)

Az egyházközségek szovjetizálásának társadalomtörténeti megközelítései

A rohamléptékű társadalmi átalakítások emblematisz ideológiai toposza a „kulákok² és a klerikális reakció” szövetségéről szólt, mely „a szocializmus felépítésének legnagyobb akadályát jelentette a falun”.³ A gazdasági és társadalmi adottságokat figyelmen kívül hagyó

¹ Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Szolnok Megyei Pártbizottság által tartott különféle tanácskozások jegyzőkönyvei 1950. január 4. – 1950. március 31. 53. ó. e. 1950. február 22. Szóbeli beszámoló a termelési szerződés-kötés helyzetéről. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUN-SZOLNOKMDP__39_1_53/?pg=171&layout=s (letöltés ideje: 2023. 05. 07.) „Egy veszélyre akarom felhívni az elvtársak figyelmét. Ugyanis járásunk területén a klerikális reakció azt a rémhírt terjesztette el, hogy elveszik a lakásokat, egy szoba konyhát hagynak meg. Erre vigyázzanak az elvtársak és figyeljenek fel és verjék vissza az ilyen támadásokat, mert a parasztság nagy része a templomokban ilyen rémhírek által megfertőzve, az egész községet megbolygatja. Alkalmazhatjuk azt a tételt, hogy a falun minden rossz út a templomba vezet.”

² Az 1952. évi 2. sz. tvr. szerint kulák az, akinek tényleges művelés alatt álló összes földterülete eléri és meghaladja a 25 kataszteri holdat (kh), kataszteri tiszta jövedelme a 350 aranykoronát. Továbbá az is ide tartozott, akinek bármilyen saját tulajdonú mezőgazdasági munkagépe vagy ipari üzeme volt, de minden kereskedő és vendéglátó egység tulajdonosa is, ha a gazdaságához tartozó földterület tiszta kat. jövedelme 100 korona felett volt, vagy munkaerőt foglalkoztatott, vagy az 1949. évi mezőgazdasági járulék fizetésére volt kötelezve, lásd Online: https://jogkodex.hu/jsz/1952_2_tvr_7160863 (letöltés ideje: 2023. 05. 07.).

³ Kiss Tiborné (1952): A tömegekre támaszkodva leplezzük le a kulákokat és a klerikális reakciót. *Szabad Nép*, 10 (56), 1952. március 7. 2.

totalitárius törekvések koncepciójába a háborút megelőző politikai pártokkal és társadalmi elitel való leszámolás mellett az egyházak, valamint azoknak helyi szinten a másodlagos, majd az 1945-ös földosztást követően elsődleges jövedelemforrásaként és „spirituális” hátszágaként számon tartott egyénileg gazdálkodó, adott esetben kisvállalkozó módos parasztgazdák megtörése illeszkedett.

A nemzetközi szakirodalomban Arnd Bauerkämper tanulmánya fontos kiindulópont, aki a kényszermodernizáció jelentette reflektálatlan voluntarizmus által generált válsághullámok szemszögéből vizsgálta az egykori NDK paraszti társadalmát.⁴ Anna Wylegała mikrotörténeti tanulmánya a kényszerkollektivizálás által gerjesztett társadalmi folyamatokat a lengyelországi Kielce régióban található Gierczyce nevű falu példáján mutatja be: miként próbált a lengyel vidék ellenállni a kollektivizálás szovjet típusú kivitelezésének, az eredeti koncepcióból mennyi valósult meg és milyen hatást gyakorolt Gierczyce társadalmi szerkezetére és személyközi kapcsolatrendszerére. A szerző szembeemegy a lengyel történetírás főáramát jellemző sikeres ellenállás paradigmájával. Regionális összehasonlító vizsgálatokban levéltári és egodokumentumok alapján, a klasszikus történetírói vizsgálati módszereket antropológiai terepmunkával is kiegészítve a diktatúra működtetésének társadalmi részvételére összpontosít.⁵ A téma szempontjából a lengyelekkel szemben a magyar történetírás számára épphogy a társadalmi ellenállás vizsgálata volt sokáig vakfolt. Fontos megemlíteni Nagy Netta monográfiáját a Homokhátság (Duna–Tisza közének sík vidékeit lefedő tájegység, javarészt Bács-Kiskun vármegye területe) parasztságának túlélési stratégiáiról, mely néprajzi megközelítésből térképezi fel az állami represszió által sújtott gazdák interperszonális kapcsolatrendszerét és cselekvési lehetőségeit.⁶ Kiemelkedő Farkas Gyöngyi munkája, mely a Nyírség három különböző területén, a kollektivizálás három különböző szakaszában vette górcső alá az ellenségkeresés mechanizmusának

⁴ Arnd BAUERKÄMPER (199): Zwangsmodernisierung und Krisenzyklen. Die Bodenreform und Kollektivierung in Brandenburg 1945–1960/61. *Geschichte und Gesellschaft*, 25 (4), 556–588. A szovjetizált szatellitállamoknak nemzetközi szintű összehasonlításairól lásd Constantin IORDACHI – Arnd BAUERKÄMPER szerk. (2014): *The Collectivization of Agriculture of Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1980s*. CEU: Budapest–New York.

⁵ Anna WYLEGAŁA (2022): „Beyond the Victimhood Narrative: A Case Study of Unexpectedly Successful Collectivization of Communist Poland”. *Journal of Social History*. 56 (4), Online: <https://www.deepdyve.com/lp/ou-press/beyond-the-victimhood-narrative-a-case-study-of-unexpectedly-2Yjka-1w5NH?key=OUP> (Letöltés ideje: 2023. 05. 07.)

⁶ NAGY Netta (2013): „A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben” (Néprajzi értekezések 2.), Budapest.

mozgatórugóit a közösségi érdekérvényesítés különböző helyi szintű megnyilvánulásaiival, főként az állambiztonsági források tükrében.⁷ A tévesztés társadalomtörténeti eredményeit tekintve az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának együttműködésében létrehozott Vidéktörténeti Kutatócsoport valamennyi kötete említhető.⁸

Bolgár Dániel a kulákokat sújtó társadalompolitika kistérségi szintű végrehajtása kapcsán a községi pártszervek „kulákdefinícióját” vetette össze a központi információkkal, rámutatva a helyi közösség patrónus–kliens-rendszerének búvópatak-ként való érvényesülési formáira.⁹ Tóth Juditnak a kuláküldözés kultúrpolitikája legközismertebb médiumaként funkcionáló élc lapnak, a *Ludas Matyi*-nak a szerepét vizsgáló monográfiája a bűnbakká kikiáltott nagygazdák klérussal való kapcsolatának kommunista interpretációját is érinti.¹⁰ Említhető még Bögre Zsuzsanna mikrotörténeti tanulmánya a besenyőtelki kuláküldözés egyházellenes vonulatairól, a kétes hitelességű állambiztonsági forrásoknak az érintett szereplők egy része emlékirataival való összevetése miatt.¹¹ Ö. Kovács József nagymonográfiája a paraszti társadalom felszámolásáról megkerülhetetlen: a tematikailag rendkívül kiterjedt munka többek között megalapozta a kollektivizálás egyháztörténetének (talán inkább egyházi társadalomtörténetének) módszertani megközelítéseit, a választásos élet indikátorainak a társadalmi mozgások nyomán bekövetkezett változásaira mutatva.¹² A témában a legfontosabb Rigó Róbertnek a Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye lelkészeinek a kényszerkollektivizálásban játszott szerepéről szóló tanulmány sorozata, mely a városi és községi szintű pártanyag, és főként a lelkipásztoroknak a felettes egyházhatósághoz írott jelentései tükrében helyezi

⁷ FARKAS Gyöngyi: „Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961” (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6.). Budapest.

⁸ Különös tekintettel: GALAMBOS István – HORVÁTH Gergely Krisztián szerk. (2019): „Magyardúlás – tanulmányok a kényszerkollektivizálásról” (Magyar vidék a 20. században 4.). NEB, Budapest.

⁹ BOLGÁR Dániel (2008): „A kulák érthető arca”. In HORVÁTH Sándor szerk. (2008): „Mindennapok Rákosi és Kádár korában”. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 50–93.

¹⁰ TÓTH Judit (2021): „Kulákbanat. Kulákellenes propaganda a *Ludas Matyi*-ban”. Világok: Székesfehérvár. Lásd még: KOVÁCS Kristóf (2013): „Reakczy Jóskától Kulák Kelemenig. Válogatás a *Ludas Matyi* 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból”. In GYARMATI György et al. szerk. (2013): „Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben”. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Bp. 444–455.

¹¹ BÖGRE Zsuzsanna (2010): „Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés”. In SOÓS Viktor Attila – SZABÓ Csaba – SZIGETI László szerk. (2010): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szent István Társulat: Budapest. 306–328.

¹² Ö. KOVÁCS József (2012): „A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965”. Korall, Budapest.

el az egyházi személyek magatartásformáit az együttműködés-szembenállás-ellenszegülés dimenzióiban.¹³

Az alábbi tanulmányban megkísérlek betekintést nyújtani a kulákkellenes politika lelkipásztori recepciójának egyháztörténeti vonatkozásaiba. Melyek voltak az alsó pap-ságnak tulajdonított leggyakoribb bűnök? A hivatalos ideológiai narratíva által megjelölt „klerikális-kulák szövetségnek” milyen valós társadalmi alapja volt: ennek ábrázolására a megyei kuláklistának az elérhető – lehetőleg különböző járásokban elhelyezkedő – településekre vonatkoztatott kimutatásait vettem össze az adott települések egyházközségi tanácstagjainak névsorával, különös tekintettel az egyházközségek – presbitériumok – társadalmi tagozódásaira. A tanulmány második felében a diktatúra helyi képviselőinek repressziós intézkedéseire adott lelkipásztori válaszreakciókat kategorizálom a személyközi kapcsolatrendszer, az érdekérvényesítés motivációs tényezői, valamint egyéni és kollektív stratégiáinak viszonylatában.¹⁴ Az átpolitizált egyházi magatartásmintákat tekintve három achetípust különböztettem meg: „sértett”, „törekvő” és „megátalkodott”. A vizsgált terület a kollektivizálás „hulámvasútja”¹⁵ során, az alföldi régiót tekintve végig kiemelt területként kezelt Szolnok megye változatos gazdasági és társadalmi adottságokkal bíró járásait érinti.¹⁶ Mivel egyrészt a jársági és a nagykunsági régiókat kivéve a megye felekezeti heterogén, másrészt az adott egyházközségnek az egyházpolitikai intézkedésekre adott válaszreakciójában nem elhanyagolhatóak az egyházszervezeti és teológiai

¹³ RIGÓ Róbert (2019): „Kettős szorításban. A Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960)”. In KISS Réka – LÁNYI Gábor (2019): *HIT 2018. Hagyomány. Identitás. Történelem*. L'Harmattan – KRE: Budapest. 295–315.; RIGÓ Róbert: „Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában”. In KISS Réka – LÁNYI Gábor szerk. (2020): *HIT 2019. Hagyomány. Identitás. Történelem*. Bp. 165–199.

¹⁴ A lelkipásztorok együttműködési stratégiáira nem térek ki a terjedelmi korlátok és az együttműködés magatartásformájának halmazán belül elkülöníthető további kategóriák és motivációs tényezők bemutatása miatt, mely téma jelen bemutatása feszegetné e tanulmány tematikai kereteit.

¹⁵ VARGA Zsuzsanna (2021): „A magyar parasztság esete a szovjet kolhozsal”. L'Harmattan, Budapest. 87.

¹⁶ Az 1950-es megyerendezést veszem alapul: makroszint – megye; mezoszint – járás; mikroszint – adott település. (Szolnok megye; Jászapáti járás, Jászberény járás, Kunhegyes járás, Kunszentmárton járás, Szolnok járás, Tiszafüred járás, Törökszentmiklós járás, valamint a járási szintű városok: Jászberény, Szolnok, Törökszentmiklós, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve. Szolnok megyére vonatkozó hitéleti adatok: 449 805 fős megyei összlakosságból 294 404 római katolikus, 147 018 református, 8383 egyéb (evangelikus, nazarénus, szombatista, baptista, metodista, izraelita) és felekezeten kívüli. Római katolikus templom száma 87, református templom száma 38, egyéb 14. Római katolikus papok száma 101, református lelkészek száma 63. A megye járásai felekezeti heterogének, kivétel ez alól a két jársági járás (95 százalékos katolikus többséggel), valamint a kunhegyesi és tiszafüredi járások (67, illetve 83 százalékos református többséggel), lásd 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként Bp. 1996. 13.

különbségek, mégsem tekinthetők a felekezeti szempontok kizárólagos tényezőnek az egyes járások-városok szintjén kirajzolódó képet illetően. Ezért a differenciálás fő szempontjának a viselkedésformákat tettem meg.

A tanulmányhoz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) Agitációs és Propagandaosztályának fondjában az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) és a vidéki pártszervek kapcsolataira, továbbá a falusi agitáció szempontjaira vonatkozó anyagokat használtam fel. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárában (MNL JNSZVL) az MDP megyei, járási és városi szintű apparátusi iratok, az agitprop anyag és az egyházügyi főelőadó jelentéseit tartalmazó őrzési egységein túl az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található, egyes lelkipásztorokra vonatkozó vizsgálati dossziékkal. Az egyoldalú képet ellensúlyozandó, kontrollforrásként a Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL) és az Egri Érseki és Főkáptalani Levéltár (EÉFL) espereskerületi jegyzőkönyvei, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület Kollégiumi Levéltárának (TTREL) egyházlátogatási jegyzőkönyvei szolgáltak.

A „klerikális reakció és a kulákság szövetségének” vélt és valós társadalmi súlya

Az 1948–49-ben bekövetkezett fordulat nyomán elsődleges ellenséggé az egyházak váltak. A társadalom számára kijelölt keretek feltérképezése végett a rendszer által a klérusnak tulajdonított bűnök a lényegesek. Az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának munkaterve szerint:

- Őszi szántás-vetés szabotálása („suttogó propaganda, babonáság terjesztése”),
- Egyházi ünnepek direkt szervezése mezőgazdasági tervidőszakokra (bérmálás, konfirmáció, búcsújárás),
 - Ellenséges hangvételű prédikáció a termelőszövetkezeti mozgalom ellen,
 - Civil ruhába öltözve végzett házi agitáció (főleg tanyai külterületeken),
 - Erőszak alkalmazása hittanbeíratásokkor („lelki terror”),
 - Közellátás akadályozása („felvásárlási láz szítása”),
 - „Háborús rémhírterjesztés.”¹⁷

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. MDP Agitációs és Propagandaosztály (1950–1956) 276. ó. e. Agitációs részleghez kapcsolódó szervek és intézmények tevékenységével összefüggő iratok. ÁEH és pártszervek az egyházak helyzetéről (1950–1954). Az egyházi reakció elleni harc feladatai, Budapest, 1950. szeptember 5.

Az MDP KV 1950. június 1-jei ülésén Révai József kijelölte a párt vidékpolitikájának egyik lényeges csapásirányát: „A klerikális reakció fő osztálybázisa ma nálunk a még meglévő legnagyobb számú kizsákmányoló osztály: a zsíros parasztság. A kulákság ellenállásának leküzdéséhez, a mezőgazdaság szocialista átalakításához, ötéves tervünk megvalósításához, a szocializmus alapjainak lerakásához elengedhetetlenül szükséges a klerikális aknamunka elleni harcunk fokozása és következetes végigküzde.”¹⁸ Az 1950. január 22-ei megyei pártbizottsági ülésen Tisza József vármegyei első titkár megjegyezte, hogy az „egyházközségekből a kulákokat ki kell szórni, mert ezek viszik a szülők iskolájába, a szülői munkaközösségbe a klérus befolyását.”¹⁹

Ezen a ponton fontos kitérni az egyházközségek szerepére. A hatalom szemszögéből az egyházközségekben tagadhatatlanul jelen lévő, kuláknak minősített módos parasztagdák és a kuláklisták névsoraiban is megtalálható lelkipásztorok miatt ez a települések gazdasági és személyes kapcsolatait átszövő, erkölcsi orientációs intézmény kiemelt fontosságú volt, némi túlzással az egyházközségek a „falusi osztályharc lokális színteréül” szolgáltak. A lelkipásztornak nagyon fontos társadalmi szerepe volt: a szigorúan vett pasztorációs szolgáltatón kívül szociális és karitatív tevékenységet is folytatott, a közösség konfliktuskezelésében is számított, hivatali és adminisztratív teendői mellett az egyházközségi földeken mezőgazdasági munkásokat is foglalkoztatott, továbbá az egyházközség és a település történetének megírása, a helyi népszokások ápolása, énekkar szervezése révén kiemelkedő kulturális tevékenységet is végezhetett.

¹⁸ Idézi TÓTH (2021) 275. Eszerint a pap által közölt „rémhír” hatására a kulák szabotálja a beszolgáltatást és lebeszéli az egyéni gazdákat a téesszcsébe lépésről – ráadásul a beszolgáltatás terhe földdel rendelkező plébánosokat és főleg protestáns lelkészeket érintett, akik késedelem esetén maguk is kuláklistára kerülhettek.

¹⁹ MDP Szolnok Megyei Pártbizottság által tartott különféle tanácskozások jegyzőkönyvei, 1950. január 4. – 1950. március 31. 53. o. e. 1950. január 22. A megyei pártbizottság február havi munkatervének megtárgyalása https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUNSZOLNOKMD-P__39_1_53/?pg=83&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 07.)

1. táblázat: Kulákok száma az egyházközségi képviselő-testületi és tanácstagok között (1950. február – 1951. december)²⁰

Település neve	Római katolikus egyházközség tanácstagjainak létszáma	Ebből kuláklistas
Cibakháza	17	1
Jánoshida	24	2
Mezőtúr	24	3
Zagyvarékas	28	4
Összesen:	93 fő	10 fő

Forrás: VPKL A. 1. a. Püspöki Hivatal Iratai. Egyházkormányzati Iratok. Plébániai hitéleti jelentések 2. d. (1947–1953); MNL JNSZVL XXIII. 5. c. Szolnok Megyei Tanács VB Pénzügyi Osztályának Iratai. (1950–1988). Szám nélküli Iratok 90. d. (1950–1953). Kuláklisták

²⁰ A vizsgált települések megyei szintű reprezentativitása ugyan kérdéses, azonban a kiválasztásnál meghatározó szempontok voltak, hogy a megye különböző járásaiból vételezzek mintát, és olyan települések legyenek, melyeket a megyei pártbizottság a „legreakciósabb” egyházközségekként tartott számon. A települések kuláklistáinak és egyházközségi képviselő-testületi névsorának összevetése nyomán talált egyezésekben a következő személyek szerepelnek: **Cibakháza** (Kunszentmártoni járás) *Szabó Ferenc* egyháztanács-tag, 26 kh 1116 négyszögöl, 1 ingatlan, 2 ló, 2 tehén, 4 disznó, 1 vetőgép, 1949-ben mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetésére volt kötelezve. A 17 képviselő-testületi tag közül 9 egyéni parasztgazda, 4 ipari munkás, 3 értelmiségi, 1 nyugdíjas. **Jánoshida** (Jászapáti járás) *Kádár István* egyháztanács-tag-gondnok, 21 kh 666 n.-öl, 1 ló, 1 tehén, ellenséges magatartású; *Berczeli József* világi elnök, 36 kh 504 n.-öl, ellenséges magatartású. A 40 képviselő-testületi tag közül 28 földműves (csak 3 tszcs-tag), 1 iskolaigazgató, 4 tanár, 2 cipész, 2 szabó, 3 nyugdíjas. **Mezőtúr** (megyei város, tiszántúli régió) *Guba Elek* képviselő-testületi tag, pénzbeszedő, 46 kh 990 aranykorona holdankénti tiszta jövedelem (kiadva feles bérletbe) 2 ló, 1 tehén, csendes, visszahúzódozó; *Soós Imre* egyháztanács-tag 80 kh 640 aranykorona, 1 ingatlan (kiadva haszonbérbe), csendes, visszahúzódozó; *Ugrai Ferenc* képviselő-testületi tag 34 kh 394 aranykorona, 1 tanyaingatlan, 2 ló, 1 tehén, ellenséges magatartású. A 24 képviselő-testületi tag közül 3 tszcs-tag, 1 KTSZ-brigádvezető, 1 egyéni parasztgazda, 6 értelmiségi (ügyvéd, mérnök, könyvelő, iskolaigazgató, 2 tanár), 6 vasúti alkalmazott, 3 ipari munkás, 2 segédmunkás, 3 nyugdíjas. **Zagyvarékas** (Szolnoki járás) *Fekete Imre* képviselő-testületi tag 37 kh 1055 n.-öl 468 aranykorona, 2 ingatlan, 1 vetőgép, 6 baromfi, büntetett előéletű: volt csendőr szakaszvezető, három évet hadifogságban töltött ÁBTL 3.1.9. V–4503 Fekete Imre; *Simon Imre* képviselő-testületi tag 31 kh 1341 n.-öl, 2 ingatlan, 1 vetőgép, 3 baromfi, 1949-ben elzárás mezőgazdaság-fejlesztési járulék megfizetésének elmulasztása miatt; *Kiss É. Imre* képviselő-testületi tag 34 kh 204 n.-öl, 2 ingatlan, 1 vetőgép, 7 baromfi, csendes, visszahúzódozó; *Gál Imre* képviselő-testületi tag 44 kh 486 n.-öl 471 aranykorona, 1 ingatlan, 1 vetőgép, 7 szárnyas, csendes, visszahúzódozó. A 28 képviselő-testületi tag közül 1 KTSZ-brigádvezető, 2 vasúti alkalmazott, 1 nyugdíjas (volt községi jegyző), 1 kántor (nyugalmazott tanár), 23 egyéni parasztgazda.

2. táblázat: Kulákok száma a presbitériumok tagjai között
(1949. március – 1951. február)²¹

Település neve	Református egyházközség presbitereinek létszáma	Ebből kuláklistas
Kisújszállás	28	3
Túrkeve	34	4
Összesen:	62 fő	7 fő

Forrás: TTREL I. 33. c. Nagykunsági Egyházmegye Iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 21–22. d. (1944–1953); MNL JNSZVL XXIII. 5. c. Szolnok Megyei Tanács VB Pénzügyi Osztályának Iratai. (1950–1988). Szám nélküli iratok 90. d. (1950–1953). Kuláklisták

A fenti számadatok fényében kifogásolható, hogy a kulákok felülreprezentáltak voltak az egyházközségekben, egyedül Túrkeve kapcsán „érvényesült a befolyásuk”, mivel az egyházközség világi gondnoka előkelő helyet foglalt el a városi kuláklistán. Ezt leszámítva az a kép bontakozik ki, hogy ezen közösségek túlnyomó részét olyan közép- és szegényparasztok alkották, akikből a rezsim a legitimációs forrását merítette. Egyelőre sajnos töredékesek a fellelhető adatok, de megközelíthető, hogy a többi egyházközség társadalmi rétegződése is hasonló képet mutathat.

²¹ A Nagykunsági Református Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei az adatok tekintetében töredékesek, így a kiválasztást az motiválta, hogy a tévesztés kiemelt területeként kezelt nagykunsági (túlnyomórészt református) lakosságú agrárvárosok legalább egy részéről kaphassunk egy hozzávetőleges képet – a presbitériumok névsorát és társadalmi rétegződését tekintve csak Kisújszállásról és Túrkevéről találtam adatokat. A települések kuláklistáinak és presbitériumi névsorának összevetése nyomán talált egyezésekben a következő személyek szerepelnek: **Kisújszállás** ifj. Nánási János presbiter-jegyző, 29 kh 700 n.-öl, 591 aranykorona, 2 ló, 1 szarvasmarha; Molnár András presbiter 35 kh 384; Sz. Balogh Imre presbiter 38 kh 807 n.-öl, 372 aranykorona. A 28 tagú presbitériumból 7 értelmiségi (2 orvos, 1 iskolaigazgató, 4 tanár), 6 kereskedő, 2 ipari munkás, 9 tszcs-tag, 2 egyéni parasztgazda, 2 nyugdíjas. **Túrkeve** Ábrahám Sándor világi gondnok 35 kh 1117 n.-öl, 242 aranykorona, 2 ló, 4 szarvasmarha, 21 sertés, 11 juh, 3 eke; Sugár Lajos presbiter 31 kh 239 aranykorona, 3 szarvasmarha; Gyarmati János presbiter 22 kh 279 n.-öl, 371 aranykorona, 2 szarvasmarha, 10 sertés; Maksai Péter presbiter 23 kh 372 aranykorona, 2 ló, 2 szarvasmarha, 2 sertés. A 34 tagú presbitériumból 6 értelmiségi (1 mérnök, 1 ügyvéd, 1 iskolaigazgató, 3 tanár), 2 ipari munkás, 1 segédmunkás, 16 tszcs-tag, 8 egyéni parasztgazda, 1 nyugdíjas.

„Egyházi reakciók” a diktatúra lokális milióiban – rezisztens egyházi magatartásformák a kollektivizálás hullámveréseiben

A fokozódó hidegháborús feszültségek, a nehéz- és hadiipari fejlesztések és a „belső ellenség” keresésének hisztériája nyomán megkísérlem bemutatni a liturgikus megújulás és a frontális egyházellenes offenzíva egyidejű időszakában a hagyományos népegyházi modell alapján szocializálódott alsó papság ellenállási stratégiáit a tévesztés és a kulákküldözés kapcsán, a megyén belüli eltérő gazdasági régiók és felekezetek körében. A pártállami narratíva által átpolitizált magatartásformák életszerű, valós szituációkban való megjelenítése mellett a klérus és hívek motivációs tényezőit is igyekeztem bemutatni.

A „sértett”

Ez az ellenállási stratégia ingoványos kategóriának minősíthető, mivel ez esetben olyan lelkipásztorokról van szó, akik többnyire kényszerből, de alkalmazkodtak a pártállam által megszabott keretekhez, ellenállásuk konkrét sérelmes szituációkra vonatkozott.²²

Idetartozik az 1945-ös földosztással kezdődő, s az 1948-ban az egyéni bérletek lehetőségeit akadályozó rendelettel²³ és a tagosításokkal, mezőgazdasági járulékfizetéssel és az ennek nyomán „földfelajánlásokkal” folytatódó egyéb gazdasági megszorító intézkedések teremtette kiszolgáltatott anyagi helyzet, melyre a lelkipásztor adott esetben passzív önfeladással válaszolt. A földreform során az abádszalóki református egyházközségnek a használatban lévő, s a lelkesi és

²² Ehhez hasonló magatartástípusnak tartom a „pseudo-békepapok” csoportját: ők kezdettől ellenségesek voltak a békepapi mozgalommal, tagságuk ellenére nem támogatták a rendszert, sőt ez irányú véleményüknek a békegyűlésen is hangot adtak. A mozgalomhoz csak névlegesen tartoztak, a mozgalmi munkát gyakran elszabotálták, ha tehették, el sem jártak a békegyűlésekre – így tagságuk is rendszerint csak rövid ideig tartott. Ez a kategória átmenetet képez az ellenállók és együttműködők nagy halmaza között, azonban a békepapok stratégiáit szintúgy rendkívül differenciált motivációs tényezők alkotják.

²³ 1948. augusztus 29-ei 9000/1948. sz. kormányrendelet 25 kh-ban maximalizálta a földbérlet felső határát. Ha a bérló saját tulajdona és bérleménye együtt meghaladta a 40 kh-t, akkor az afölötti részt kisajátították. Így az egyéni bérleteket megkapták a földbérlo- és földműves-szövetkezetek (FMSZ). Ez a módos parasztgazdák ellehetetlenítésének kezdetét jelentette, mely megalapozta a későbbi termelőszövetkezeteket, lásd KEREK Béla (1989): A mezőgazdaság kollektivizálása Szolnok megyében 1948–1961 1. rész. In: BOTKA János szerk. (1989): Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 148.

a tanítói javadalommal együtt 60 kh 767 n.-öl földtulajdona volt. A lelkeszi javadalmi birtokból igénybe vettek 14 kh 34 n.-öl, a tanítói javadalomból pedig további 6 kh 1305 n.-öl földet házhelyjuttatásra. Csereterületként a földigénylő bizottság a községtől 16 km-re juttatott egy szikes, rossz minőségű parcellát, ezért Nagy Károly lelkesz másfélszeres cserekulcsban egyezett meg a földigénylő bizottsággal.²⁴ Mivel a csereterület messze nem érte el az igénybe vett egyházi terület másfélszeresét, így a további kártalanítás jogát (mindhiába) fenntartották. A megemelkedett adó- és beszolgáltatási terhek miatt az egyházfenntartási járulékok befizetése egyre akadozott. Közel négy hónapos csúszás után a lelkipásztor úgy ítélte meg, hogy a hívek részéről sincs erre szándék, ezért határozatlan időre felfüggesztette az istentiszteletek tartását, és a továbbiakban mezőgazdasági munkából tartotta el családját. A presbitérium növekvő ellenszenve nyomán végül leváltották.²⁵ Hasonló okokból hagyta ott az egyházi pályát Dienes Balázs törökszentmiklósi református lelkesz, aki a Bethlen úti általános iskola tanítója lett. Juhász Ferenc római katolikus pap az egyházi iskolák államosítása és a Mindszenty bíboros elleni lejárató kampány idején aktívan szemben állt az államhatalommal. A plébános alkoholizmusa a katolikus egyháznak az állammal történt 1950. augusztus 31-ei megállapodása után kezdődött. Meghasonlottsága odáig vezetett, hogy 1951 februárjában otthagyta a papi pályát. Három éven belül életkörülményei rendeződtek, megnősült és kétgyermekes családapa lett. 1955 júniusában elhelyezkedett a törökszentmiklósi Terményforgalmi Vállalatnál, ahol később adminisztrátori csoportvezető lett. Szegényparaszti származása és egyházellenes kiszólásai miatt osztályszempontból a diktatúra helyi képviselői ideálisnak, intellektuális képességeit és szakszervezeti aktivizmusát tekintve pedig kiváló munkatártnak tartották.²⁶

Sokkal gyakrabban fordultak elő a rendszerhez közeledő lelkipásztorokkal szembeni durva fellépések, melyek időlegesen, de akár tartósan el is tántoríthatták őket a további együttműködéstől. Hasonló okok miatt fordult panasszal Gaál

²⁴ TTREL I. 33. i. 11. 601/1946. (11. d.) Statisztikai kimutatások. Államosítással kapcsolatos kimutatások, jelentések, ügyiratok (1945–1992) Abádszalók, 1946. július 9.

²⁵ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ő. e. MDP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok. Egyházi rendezvényekkel, papok munkájával és a klerikális reakció tevékenységével kapcsolatos iratok. MDP Tiszai Felsőjárás pb hangulatjelentések. Kunhegyes, 1950. január 6.

²⁶ MNL JNSZVL XXXV. 1/b–2 (31. d.) 1. f. 2. fcs. 1962. 25. ő. e. MSZMP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátusi iratok (1959–1962). Egyházügyi Hivatal jelentései Szolnok, 1962. június 8.

István törökszentmiklósi református espereshez Irlanda Dezső öcsödi lelkész, mivel a Dolgozó Ifjúság Szövetségének (DISZ) helyi szervezete „*kifogásolta a diáklányok klerikális viselkedését*”, majd a tanulókra nyomást gyakorolva azok elmaradtak a bibliaórákról. A mezőhéki Táncsics Téesz elnöksége és pártszervezete a pedagógusok egy részével együtt a szülők munkahelyi presszionálása útján akadályozta, hogy a lelkész az iskolában megtarthassa a diákok konfirmációra való felkészítését, noha a Megyei Tanács Oktatási Osztályától engedélyt kapott. Irlanda az esperesi hivatalon keresztül panasszal fordult Cseh Lajos megyei egyházügyi főelőadóhoz, de mire bárminemű intézkedés történt az ügyben, a felkészítés időszaka véget ért. Az államnak felajánlott földingatlan vételárának részletei kapcsán itt is érzékelhető a létfenntartásért küszködő általános kiszolgáltatottság: a megajánlásokból (34 218 Ft) befolyt összeg (2368 Ft) messze elmaradt az ígértéktől. Panaszlevelében nehezményezte, hogy „*a verseny diktálta szédületes tempó nem enged megállást, a presbiterek kihullanak, újak nehezen indulnak el*”. A református lelkészek kiszolgáltatottságát illusztrálja Gaál István esperesnek a „keskeny út” teológiájának szellemében fogant válasza, mely egyben a politikai kultusz teológiaiilag átültetett nyelvezetének az egyházi kommunikációs minden napok gyakorlatába történő behatolásáról tanúskodik: „*Mennél sötétebb az élet útja, annál jobban kell fényleni a hitnek [...] Ha ezen a világon az ítélet vihara zúg végig – nemcsak az ítéletet kell látni, hanem látni kell Isten kegyelmét is. Isten azt akarja, ami az emberre jó. Isten a próbák súlya alatt adta meg a hitét, s ezért illő hálát adni Istennek. Ha Isten úgy akarja, még jobban elpusztíthatja az öcsödi anyaegyházat, mint hét évvel ezelőtt. Nem igaz az az áltatása az emberi életnek, hogy nem lehet templomba járni, mert a világ szeme rajta van az emberi életéken. Aki nem jár a presbiterek közül templomba, az mondjon le tisztességéről! Az élő Istennek komoly, szolgáló presbiterekre van szüksége. [...] Az önkéntesség, a hitből élés útjára kell lépni.*”²⁷

A korabeli szóhasználat által „baloldali elhajlasként” emlegetett incidensek akadályozták a felső és alsó papság megosztása érdekében létrehozott békepapi mozgalom tagságának kiszélesítését, ami számos, az előremenekülés útját választott lelképásztort visszahőkölésre késztetett. Az MDP KV 1950. június 1-jei határozatának végrehajtása során számos ideológiai és személyes indíttatású fenyegető

²⁷ TTREL I. 33. c. (22. d.) Nagykunsági Egyházmegye irata. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 22. d. (1949–1953) Öcsöd, 1952. szeptember 14.

gesztust tettek a funkcionáriusok, melyekben ekkoriban a Szolnoki járás járt élen. A nagykörűi aktíván a párttitkár helyettese felkiáltott, hogy *„minden papot lámpavasra kell húzni, mit kerülgessük a kérdést?”*. Szabadságfalván a „nem demokratikus papok állásából való elmozdítását” javasolták, amellet a vezetőjegyző egyszerűen leállította a misét iskolai ünnepségre hivatkozva. A pap ezért aláírása ellenére megszakította rövid életű kapcsolatát a formálódó békemozgalmal. Kenyeres Lajos tiszavárkonyi plébánost a rendőrség egy névtelen feljelentés nyomán lószerszámlopással gyanúsította, az eljárás során a papot annak méltatlankodása nyomán verbálisan inzultálták és fenyegették. Spacsek Lajos járási titkár is érezte, hogy túl messzire mentek: *„Megjegyezni kívánom, hogy ez az egyetlen pap mutatott hajlandóságot arra vonatkozólag, hogy a Budapesten tartandó papi konferencián részt vegyen. Budapestre a fent említett okok miatt nem ment el, mivel sértve érezte magát azért, hogy a lószerszámot ő lopta el.”*²⁸ Az MDP „új szakaszának” nyomán az alacsonyabb közigazgatási szintű pártszervekkel szemben a lelkipásztorok egyre magabiztosabbakká váltak, ami templomrenoválási, s az államosított ingatlanok visszaigénylési kérelmeiben, valamint a katolikusoknál a triduumra és a Mária-évre való előkészületekben nyilvánult meg. Azok a lelkipásztorok, akik az 1948 és 1953 nyara közötti időszakban a fenti okok miatt passzívítással tüntettek, fél évvel a Nagy Imre-kormány által tett engedmények után újra aktivizálták magukat. Az elsőáldozásra és a tavaszi bérnálásra előkészítések indultak meg a Jászapáti és Jászberényi, majd a Törökszentmiklósi, Kunszentmártoni és Szolnoki járásokban is.²⁹

Református részről a tavaszi lelkeszköri értekezletek témája a mezőgazdasági munkák végzése és a szövetkezeti kérdés volt. A lelkeszkek felmérték

²⁸ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ó. e. MDP Szolnoki Járás pb hangulatjelentések, Szolnok, 1950. augusztus 31. Akkoriban még az is „rendszerellenes” cselekedetnek számított egyes közösségi funkcionáriusok körében, ha a pap nem beszélt a mezőgazdasági munkák időben való elvégzésének, a békekölcsönjegyzések vagy a termelőszövetkezeti mozgalomhoz való csatlakozás fontosságáról – holott az 1950. augusztus 30-ai megállapodás arról szól, hogy a papság ne fejtsen ki ellenállást a szövetkezeti mozgalommal szemben. Arról külön nincs kitétel, hogy támogassa is azt, lásd KÖBEL Szilvia (2005): „Oszd meg, és uralkodj!” A pártállam és az egyházak. Bp. 31. Ahogy 1948 és 1951 között számos helyütt az is gyakori volt, hogy a „klerikális reakció” hívószó szinte csak és kizárólag a római katolikus papságra vonatkozott. Ez a körülmény, valamint az 1950-es „megállapodás” nyomán – a párttagság és tanácsfi funkcionáriusok körében is – megemelkedett templomlátogatottság arra enged következtetni, hogy más okból ugyan, de nemcsak a papság tekintette vízvázasztó eseménynek a kikényszerített „megegyezést”.

²⁹ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ó. e. MDP Szolnok megyei bizottsága. Apparátusi iratok. Szolnok Megyei Tanács Egyházügyi Előadójának jelentései az egyházak és a papok tevékenységéről. Március havi beszámoló jelentés, Szolnok, 1954. április 6. 3.

gyülekezeteikben a hívek hangulatát amellett, hogy sok helyen ők maguk is mezőgazdasági munkák végzésére kényszerültek. Török László tiszainokai lelkes árulkodó módon, elégedetlenségének és a hívei melletti szimpátia kifejezésére általános alanyt használt a parasztságot ért elmúlt öt év sérelmeit taglalva. Kifejezte a reményét a megindult ingatlanvásárlások nyomán, s az egykori kulákgazdáknak a beilleszkedési lehetőségeit illetően. Felszólalását általános helyeslés követte. Noha Gaál István esperes Cseh Lajossal történt megbeszélése során azzal „kérkedett”, hogy elégedett a lelkipásztorok munkájával a neki írott jelentések alapján, mert a Nagykunsági Egyházmegye lelkészeit nem is kell külön kérni a tanácsokkal való együttműködésre, a főelőadó leintette az esperest: nagyon jól tudja, hogy *„ha a papjai innen elmennek és a presbitériommal beszélnek, ott már csak az úrvacsoraosztást és a hitélet-szélesítést szervezik”*.³⁰

A fenti példák alapján a diktatúra által támasztott krízishelyzetekre adott válaszreakciók az alábbiakban összegezhetők: teljes újrakezdés, több lábon állás, az időstratégiák megváltozása – mivel az adott krízishelyzet időhatárai beláthatatlanok voltak, emiatt még fontosabbá vált, hogy az adott lelkipásztor rendelkezzen közép- és hosszú távú jövőstratégiákkal.³¹ Anyagi és hitéleti szempontból a kollektivizálás „hullámvölgyei” visszamenőlegesen igazolni látták a „sértettséggel” szemben a „törekvés” stratégiáit.

A „törekvő”

Ebbe a csoportba a pártállami egyházpolitikának a vallásosság valóságterületeire gyakorolt hatásaira – az új, nagyüzemi munkaformának a mindennapi élet, így a hagyományos egyházi ünnepek átszabására is – adott féllegális és illegális lelkipásztori stratégiákat soroltam. Az egyébként együttműködő, de személyében vagy egyházi hivatalában sérelmet szenvedett lelkipásztorból is könnyedén válhatott akár tartósan is „törekvő”. Ezalatt az „alkalmazkodó ellenállás” különböző formáival élő olyan lelkipásztorok csoportját értem, akik a békepapi mozgalomtól függetlenül mindent megtettek az egyház változatlan missziós céljait követő,

³⁰ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ő. e. Eseményjelentés, Szolnok, 1954. március 15. A református lelkészeknek az espereskerületi hivatalba küldött jelentéseinek típusairól bővebben lásd RIGÓ (2020).

³¹ KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2007): *Túlélési stratégiák – társadalmi adaptációs módok*. Bp. 26–27.

az egyházközségeken belüli szabad cselekvési tér lehetőségeit kihasználó, hitéletet fejlesztő pasztorációs formák életben tartásáért, az alkotmány által szavatolt vallásszabadságra hivatkozva. Amennyiben a „dialektikusan” értelmezett vallásszabadság mindennapos gyakorlata akadályozta ezen formák érvényesülését, úgy a lelkipásztor az egyház missziós céljának való dogmatikus engedelmesség jegyében felkutatta a lehetséges „kiskapukat”.

A lelkipásztorok legfőbb feladata a vallásosság nyilvános tereinek fenntartása volt. 1950 őszétől a katolikus őszi espereskerületi gyűlések fő témája a lelkipásztor és a hívek közötti kapcsolat volt. Faragó József nagykörűi plébános az évszázados szokásrendet átalakító politikai-társadalmi változások révén, a templomi pasztoráció hatáskörén kívül esett hívekkel való kapcsolattartás terén számot vetett a papság régi kiváltságos helyzetének megszűnésével: a pap kész helyzet elé került, egy az állampolgárok közül, az 1950-es egyezményből következő állampolgári kötelezettségekkel való szembeszegülés nem járható. Amennyiben az Evangélium szellemével összeegyeztethető, úgy nem szabad gátolni a kormányzat törekvéseit. A hitbuzgalmi egyesületek megszűnésével, a felekezeti iskolák államosításával és a „más irányú” világnézet légkörében a központi kérdéssé a katolikus családi nevelés lépett. A plébános a kötelező hitoktatás megszűnésében az önként vállalt, érett vallásosság megerősödésének lehetőségét látta. XII. Piusz pápa *Menti Montrae* kezdetű enciklikájára hivatkozott, mely a személyes életszentség ápolását helyezte előtérbe – a pap korábbi befolyását és az ezzel járó hivatali teendőinek nagy részét elveszítve, ragadja meg az önként kínálkozó alkalmat a híveikkel való, templomon kívüli kapcsolattartásra: fektessen hangsúlyt a családlátogatásokra, a vasárnapi misék utáni személyes beszélgetésekre. A mindennapi élet szakrális mérföldkövei: az elsőáldozásra való felkészítés, a jegyesoktatás, a beteglátogatás és a gyászoló család veszteségében való osztozás mind lehetőséget biztosít a hívek hitéletének mélyítésére az agitáció vádjának gyanúja nélkül.³² Az alsó papság megváltozott cselekvési környezetéről nyerhetünk képet a Szolnok Megyei Tanács frissen hivatalba lépett egyházügyi előadójának a járási és városi tanács vb-elnököknek küldött instrukciói alapján. Ezek a papok politikai magatartásának könnyebb feltérképezését segítették: erkölcsi magatartás (esetleges büntetett előélet) és hívek előtti tekintély, helyi párt-, állami és társadalmi

³² EÉFL II. Archivum Novum. Congregationalia. Espereskerületi gyűlések jegyzőkönyvei (163. d.) 1951–1953. Törökszentmiklósi Espereskerület őszi korona, Szajol, 1951. október 16.

szervekhez (elsőrendűen a békepapi mozgalomhoz) való viszony, „állampolgári kötelezettségek” teljesítésének kérdése,³³ „tömegbefolyás” (hitélet) kiszélesítésének taktikái, települési szinten templomok és egyházi tulajdonú ingatlanok száma, hívek társadalmi összetétele, kapcsolattartás kulákokkal vagy kitelepítettekkel.³⁴

A vallásosság nyilvános terei kapcsán a litániák, a búcsúk és a körmenetek tartása merül fel, melyek gyakran ütköztek a munkaversenyekkel. Erre példa a Kunhegyesi és Kunszentmártoni járások területén az I-es típusú téeszek felfejlesztésének a búzaszentelésre időzített időszaka, vagy a március 25-ei begyűjtési agitációt „szabotáló” Gyümölcsoltó Boldogasszony-ünnep.³⁵ A jászárokszállási úrnapi körmenettel kapcsolatos incidens több szempontból is figyelemre méltó. A járási pártbizottság jelentésének tanúsága szerint a megelőző napon a helyi rendőrőrs parancsnokhelyettese Béres Imre községi pb-taggal felkereste a helyi gépállomást és az ottani párttitkárnak azt az utasítást adták, hogy küldjenek ki egy nyerges vontatót másnap délelőtt 10 órakor a község határában lévő Faragó-malomhoz. Utána menjen a községházához, ahonnan egy szekrényt fog elhozni a pártalapszervezet székházából. Így a vontató akkor ment a templom felé, amikor a körmenet elindult. A vontató egyenesen az országúton vonuló tömeg felé hajtott, s bár senki nem sérült meg, az eset óriási felháborodást keltett. Terenyi László plébános szándékos rendzavarás és veszélyeztetés miatt panaszlevelet írt a járási tanácsnak, melyet a megyei pártbizottsághoz továbbítottak. A levelet Bognár József bírósági titkár vette át, aki öt példányban legépeltette és továbbította a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségének (DÉFOSZ), valamint a Magyar Nők Dolgozó Szövetsége (MNDSZ) megyei titkárságához – a megyei párttitkár tudta nélkül. Volner Ferencné MNDSZ-titkár a gépállomás felelősségre vonását követelte, mert nagy számban voltak jelen gyermekek is. Két napon keresztül tüntettek a járási pb székháza előtt, míg sikerült meggyőznie a népnevelőknek az embereket, hogy a párt nem adott utasítást sem a gépállomásnak, sem a vontató vezetőjének. A közhangulat megnyugtatósa érdekében az elhallgatás taktikáját alkalmazták a soron következő

³³ Az 1951. június 15-én kezdődő, Grósz József kalocsai érsek elleni persorozat előtt az is könnyen a pártszervek, de akár az állambiztonság célkeresztjébe kerülhetett, aki a hatályos püspökkari körlevelet felolvasta, annak utasításait végrehajtotta.

³⁴ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ő. e. Jelentés a papok politikai magatartásáról – Munkaterv. Szolnok, 1951. október 12.

³⁵ MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai 75. ő. e. MDP Kunhegyesi járási pártbizottság. Január havi jelentés, Kunhegyes, 1953. január 31. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUNSZOLNOKMDP__39_1_75/?pg=111&layout=s (letöltés ideje: 2023.05.11.)

gyűléseken, míg az emberek végül napirendre tértek az esemény felett. A plébánost a járási főjegyző útján behívták, majd a másnapi vasárnapi misén kiprédikálta: tévedés volna azt hinni, hogy a vontató meg akarta zavarni a körmenetet, az eset pusztán szerencsétlen egybeesés volt. Mivel a vontató vezetőjének a bűtorszállításra vonatkozó érvényes megbízólevele volt, így jogában állt az országutat használni. Az ügy következményeként Bognár Józsefet és Volner Ferencné leváltották. Míg a Jászberényi járási pb jelentésében azt állítja, hogy nem adott Béresnek utasítást arra, hogy a gépállomást mozgósítsa a körmenet idejére, addig a funkcionárius azt tagadta, hogy ő bármikor is utasította volna a gépállomás vezetőjét – a munkahelyi párttitkár természetesen ennek ellenkezőjét állította.³⁶ Annyi megállapítható, hogy szándékos provokáció történt, a bűtorszállítás nyilvánvalóan alibiként szolgált. Valószínűsíthető, hogy Béres a hatalom szándékait kitapogatva, a központi kíváncsnak elébe menve, azt „túlteljesítve” egyéni akciót kezdeményezett, mivel a megyei bizottság azon hivatalnokokat, akik bármilyen módon nyilvánosságot adtak az ügynek, leváltotta. Az eset másik tanulsága pedig megkérdőjelezi azt a modellt, mely kizárólag „elnyomás-elnyomatás” dichotómiában értelmezi a diktatúra társadalmi viszonyrendszerét, megfelelkezve a közösségi érdekérvényesítés korlátozott, de létező potenciáljáról.

A nyilvános terek ellehetetlenítésével nyitva állt a pasztorációs rejtektak lehetősége. Az MDP Agitprop Szervezőbizottsága még nemrég végzett a járási szinten körzetekre bontott falujáró bizottságok beosztásával, és még csak két napja érkeztek meg az első népnevelők a Tiszai Felsőjárás területére, de a karcagi gépállomáson több pap is megfordult. Porubszky Géza karcagi plébános civil ruhában motorkerékpárral járta a falvakat és a tanyai külterületeket. Bár a rendőrség közúti szabálytalanságra hivatkozva bevonta a plébános jogosítványát, már az első tagosítások megindulása előtt elterjedt megyeszerte a papság körében, hogy a nehezen megközelíthető tanyákra összpontosítanak.³⁷ 1950 őszén a megyében megindult a tagosítások második hulláma.³⁸ Béres János kunhegyesi plébános

³⁶ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948-1954. 149. ő. e. MDP Jászberényi Járási pb jelentése a jászárokszállási vontatóügyről, Jászberény, 1950. július 23.

³⁷ MDP Szolnok Megyei Bizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei. 1949. január 4. – 1949. május 19. 10. ő. e. 1949. április 12. Szóbeli beszámoló a választás előkészítésének tapasztalatairól https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUNSZOLNOKMDP__39_1_10/?p-g=161&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.)

³⁸ 1949 szeptemberében megyeszerte 11 községben indultak meg tagosítások, 1950-re további 44 településen. Ekkoriban megyeszerte 114 tszcs működött, lásd KEREK (1989) 161.

az állandó munkaversenyek miatt misékről elmaradt híveivel való kapcsolat-tartásért kijárt a határba kapálni és gyakran járt taligával a malomba búzát őrltetni délután, mikor a legtöbben voltak.³⁹ Tomajmonostorán a tagosító bizottság működésének kezdetekor Csirmaz István tiszaszentimrei plébános helyettesített. Az esti misét követő napon a részt vevő asszonyok válással fenyegettek férjeiket, ha belépnek a téeszbe. A tiszaroff-akolhátpusztai járási bizottság téesz-szervezésével egy időben tartott mise utáni szentségimádás egészen addig tartott, míg az agitátorok el nem mentek.⁴⁰

A téeszfejlesztés terén a legrosszabb képet a Jászság mutatta. A parasztgazdák ellenérzése mellett a legfőbb problémát az agitátorok hiányos képzettsége jelentette. Bánhegyi Béla jászfelsőszentgyörgyi plébános sikerrel kamatoztatta mezőgazdasági és biológiai jártasságát: a Szabad Föld Téli Esték legeredményesebb előadója volt. Annyira elégedettek voltak vele, hogy ügyvezetőnek akarták beválasztani, amit a községi pártbizottság akadályozott meg azzal, hogy kuláklistára tették.⁴¹ F. Tóth Sándor kunctorbai református lelkész az 1945-ös földosztáskor kapott földjével belépett a Vörös Október Téeszbe, ahol egy éven keresztül könyvelőként dolgozott. Noha „hitéleti profitszerzéssel” joggal gyanúsították, mert valóban emelkedett a templomlátogatottság számaránya, s a téeszközgnyűlések résztvevőinek gyér létszáma és az üzemi balesetek, valamint a munka hátráltatása miatt is a lelkipásztort tették felelőssé, a tagság egyöntetűen fellépett a téesz pártszervezeténél a lelkész menesztése ellen.⁴² Tóth István fegyverneki plébános az egyházközség kieső jövedelmeit kecskékkal pótolta, mivel azokra

³⁹ „A gazdag határ, a bő terméskilátás, a jó munkatempó nagyon fáj a klerikális reakciónak a mi megyénkben is. [...] Ott a földön, munka közben zaklatják a dolgozó parasztot és igyekeznek a legkülönbözőbb fondorlatokkal, a vallás, az imádkozás leple alatt hátráltatni a munkát. Kunhegyesen Béres János »kapálni« jár a határba. Talán rájött a munka ízére a főtisztelendő úr? Szó sincs róla. Minél tovább feltartani a munkát, ez az igazi célja. Talán fogyókúrárt tart a plébános úr? [...] Amikor a [szülői] munkaközösség ülést tart, azonnal keres valami ürügyet a fiatalabb tanítónők összehívására. [...] Mert igaz, ami igaz. Ahhoz senkinek nincs semmi köze, hogy a főtisztelendő úr a szomszédék kapuját sokszor kinyitja. Különösképpen, ha a fiatal menyecske egyedül van otthon. Utána csak az a furcsa, hogy szemrebbenés nélkül tart előadást a fiatal lányoknak a tiszta erkölcsről.” „A klerikális reakció a nép jövő évi kenyeré ellen.” *Szolnok Megyei Néplap*, 1950. július 1. 4.

⁴⁰ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (12. d.) 1949–1956. 149. ó. e. MDP Kunhegyes járási pb-jelentés, Kunhegyes, 1950. szeptember 1.

⁴¹ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (12. d.) 1949–1956. 64. ó. e. DÉFOSZ Szolnok megyei bizottságának jelentései. Jelentés a tszcs-látogatások menetéről, Szolnok, 1950. június 14.

⁴² MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ó. e. Január havi jelentés. Szolnok, 1952. január 31.

nem vonatkozott tejbeszolgáltatás. Kecsevajat árusított feketén, amíg egy transzferálás során le nem bukkott.⁴³

Faragó József nagykörűi plébános a DISZ „felvilágosító” agitációs munkáját azzal ellensúlyozta két évig, hogy ministránsaival kikölcsönöztette a község könyvtárából az összes antiklerikális témájú könyvet: a kölcsönzési határidő lejártáig a pap őrizte a könyveket, ügyelve rá, hogy ugyanazt a könyvet ugyanaz a diák ne kölcsönözze ki kétszer.⁴⁴ A leghatékonyabb ifjúságpasztorációs taktika Nyitrai Ferenc mezőtúri plébánoshoz köthető, aki megalakította a városi Fáklya Sportegyesületet. A lelkipásztor maga is sportoló volt: középiskolás fiúk körében nagy népszerűségnek örvendett a klub és a pap is. Míg a sportklub ökölvívó, tördobó, futball- és röplabdaszakosztályokból állt, addig általános iskolás gyerekeknek repülőgépmo-dell szakkört tartott és számháborúztak.⁴⁵ Olyan aggasztó volt a pap népszerűsége a fiatalok között, hogy Cseh Lajos javaslatára az ÁEH Katolikus Főosztálya 1952 tavaszán a Nógrád megyei Tereskére helyezte,⁴⁶ ám két éven belül ugyanazon okok miatt tovább diszponálták.⁴⁷ Nánási Mihály kisújszállási református lelkész a feleségével együtt színjátszó kört szervezett középiskolás diákokból, ahol a Biblia egyes fejezeteit dramatizált keretek között adták elő magánházaknál. Cseh Lajos személyes kiszállása nyomán megszűnt a szintársulat, és a lelkésztől az iskolai konfirmációra való felkészítés engedélyét is megvonták – így a továbbiakban saját készítésű jegyzetlapokat küldetett az érintett szülőknek, hogy azok alapján otthon készítsék fel a gyermekeiket.⁴⁸

Az adminisztratív nyomásról és a lelkipásztor közösségi tekintélyének megnyilvánulásáról tanúskodik a megyei pb Adminisztratív Osztályának a tiszafüredi járási

⁴³ MNL JNSZVL XXXV. 40/b. f. 2. cs. (3. d.) 1948–1956. 28. ő. e. MDP Jászapáti járási bizottsága. Apparátusi iratok. Megyei adatok „A klerikális reakció – a népi demokráciánk ellensége” című anyag felhasználásához. Szolnok, é. n.

⁴⁴ MDP Szolnok Megyei Bizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei. 1951. március 7. – 1951. május 2. 19. ő. e. 1951. április 24. Jelentés a klerikális reakció elleni harcról, a megyei papi békebizottságok munkájáról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUN-SZOLNOKMDP__39_1_19/?pg=251&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.)

⁴⁵ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ő. e. Jelentés a klérus munkájáról, Szolnok, 1951. december 18.

⁴⁶ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ő. e. Április havi beszámoló jelentés. Szolnok, 1952. április 30.

⁴⁷ <http://lexikon.katolikus.hu/T/Tereske.html> (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.)

⁴⁸ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ő. e. Jelentés a klérus munkájáról, Szolnok, 1951. december 18.

tanács opportunizmusáról szóló bírálata, miszerint nem végzik megfelelően a munkájukat, községi szinten teret engednek az elhajlásoknak: a nagyvíváni tanács elnőzte, sőt nem hivatalosan támogatta, hogy a Rákosi Téesz terményeit a plébánia padlásán tárolják, mivel onnan biztosan nem lopják el.⁴⁹ Ugyancsak a közösségi szolidaritásra utal az a törekvés, mely az 1950. június 9–10-e éjjelén, a határ menti kolostorokból internált szerzetesek élethelyzetének könnyítését célozta. A tiszaföldvári Beniczi Fiúotthonban elhelyezett szerzetesekkel kapcsolatosan kiszivárgott, hogy a földön fekszenek, és éheztenek őket. A járási titkár beszámolója szerint „*egész népvándorlás indult meg, hogy élelmiszert gyűjtsenek a papoknak*”.⁵⁰ Baranyi András tiszasülyi plébános a fővárosból kitelepítetteket és a letartóztatott kulákgazdák családjait látogatta.⁵¹

A megyei pártbizottság a Nagy Imre-kormány engedményei nyomán kezdeményezett egyházi törekvéseket a „dolgozóknak a kormányprogram iránti bizalmának megingatásaként” összegzi: a klérus „*testvéri szeretetről, paraszti összefogásról beszél, célja, hogy elmossa az osztályellentéteket*”. Mind az egyházakkal, mind a kulákokkal szembeni politika nyomán megállapították, hogy a likvidálás helyett az „egészséges korlátozásra” kell áthangolni a vidéki pártszervek munkáját: a mezőgazdaság fejlesztése szempontjából szükség van a kulákgazdaságok termelésére, ennek biztosításának pedig alapfeltétele az egyházakkal szembeni türelmes „felvilágosító munka a baloldali elhajlások” helyett. A kulákság ugyanis a maga javára hasznosítja a helytelen intézkedéseket, főleg azokat, melyeket a „dolgozó parasztokkal” szemben követtek el: szítják az osztályellentétet a dolgozó parasztság és a téesz-tagság között.⁵²

⁴⁹ MDP Szolnok Megyei Bizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei. 1952. szeptember 15. – 1952. október 20. 32. ó. e. 1952. október 13. Jelentés a megyei pártbizottság Adminisztratív Osztálya munkájáról és további feladatairól https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUNSZOLNOKMDP__39_1_32/?pg=189&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.)

⁵⁰ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ó. e. MDP Szolnok járási titkárságának a klerikális reakcióval kapcsolatos hangulatjelentése, Szolnok, 1950. augusztus 31.

⁵¹ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ó. e. MDP Jászapáti járási titkárságának a klerikális reakcióval kapcsolatos hangulatjelentése, Jászapáti, 1950. augusztus 31.

⁵² MDP Szolnok Megyei Bizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei. 1954. március 1. – 1954. április 12. 39. ó. e. 1954. március 8. Jelentés az ellenség elleni harc elvi és gyakorlati kérdéseiről Szolnok megyében. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGYKUNSZOLNOKMDP__39_1_39/?pg=49&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.) A pártállami narratíva újabb ellentmondása: ha a klérus az osztályellentéteket csillapítja és igyekszik a kulákságot reintegrálni, a kulákság viszont az osztályellentéteket szítja, hogy megbontsa a még megmaradt téeszek egységét, akkor ez alapján problémássá válik a klérus és a kulákság közötti érdekszövetség létezésének ténye.

A fenti példákkal illusztrált túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok az alábbiakban összegezhetők: kooperáció és csoportssolidaritás, előzetes felkészülés a kritikus helyzetekre, több lábon állás, megnövekedett óvatosság – a „szituatív vallásszabadság”⁵³ színlelt nyilvánosságának játéktéréhez alkalmazkodás, valamint szükség esetén új készségek, ismeretek elsajátítása.⁵⁴ Azonban, ha a rendszer által megszabott keretek az aktuális – akár helyi – politikai érdekek szerint túlságosan szeszélyesen változtak, vagy ha a lelkipásztor egyéni habitusától idegen volt az alkalmazkodó ellenállás minden válfaja, maradt az ellenállás utolsó lehetősége.

A „megátalkodott”

Az ellenállási stratégiák utolsó csoportját a nyílt szembeszegülést választók alkották. A katolikus egyház kapcsán a rezsim legfőbb célja ekkoriban az egyháznak a nyilvánosságból való teljes kiszorítása és alávetése volt, mely elhatározást erősítette a Mindszenty bíboros képviselte álláspont, amennyiben ugyancsak kibékíthetetlen ellentétet tételezett fel a bolsevizmus és a kereszténység között, mivel az előbbi ideológia geneziséből következik a hétköznapi szinten tapasztalható egyházüldözés, melynek viszonylatában naiv dolog az egyház „átmentéséről” beszélni. Kálmán Peregrin szerint ezen ellenállási forma teológiai háttere az I. vatikáni zsinat tanításaiban gyökerezik: az adott helyzetben maga a pápai tévedhetetlenség megvallása azt is jelentette, hogy nem az állami törvények a társadalom és személyes életünk legfelsőbb fóruma.⁵⁵ Mivel a Rákosi-féle egyházpolitika az egyháznak a társadalomról való leválasztását célozta, így a fentebbi kategóriába került alsó papság is a szekularizáció államszocialista módon való értelmezésében látta a kereszténység és a kommunizmus fő ütközőpontját.

Református részről az egyház alávetése a presbiteriális egyházszerkezeti modell sajátosságaiból is következett, valamint a Zsinati Tanácsnak az 1945. május 9-ei ülésén tett hitvallásáról az egyháznak a múltban elkövetett bűnei kapcsán, mely hitéleti megújulásra való törekvés végül a fokozatos pártállami nyomás

⁵³ Ö. KOVÁCS J. (2012) 412.

⁵⁴ KAPITÁNY Á. – KAPITÁNY G (2007) 23–25.

⁵⁵ KÁLMÁN Peregrin (2010): „Dogma – Történet – Módszertani kérdésfelvetés a katolikus egyház 1945 és 1990 közötti történetének értelmezéséhez”. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. In: SOÓS Viktor Attila – SZABÓ Csaba – SZIGETI László szerk. (2010). Bp. 21–22.

miatt a „szolgáló egyház” teológiai koncepciójának kizárólagosságába torkollott. Az 1948. október 7-ei „egyezménnyel” megkezdődött missziós munka megbénítása az MDP KV 1950. május 31-ei, mezőgazdaság fejlesztéséről és a „klerikális reakció” elleni harcról szóló határozatával ért a csúcra. A téészesítés propagálására kötelezett lelkészek egy csoportja abból indult ki, hogy Krisztus teste, a létező egyház azok részeitől épül fel, vagyis a vidéki egyházközségekből, melyek gerincét a birtokos, hívő parasztság alkotja. Úgy érezte, hogy ebben nem működhetnek közre, mert Isten ígéjének ilyen módon való meghamisításával nemcsak hozzájárulnak a gyülekezetek egzisztenciális megtöréséhez, de el is idegenítik az embereket az egyháztól – ezért az egyház túlélése érdekében ellenszegülőök az egyházhatósági és pártállami szankciókat egyaránt vállalták.⁵⁶

A korlátozott nyilvánosság és a hidegháborús közhangulat akaratlanul is „rémhírekhez” vezetett: a vidéki társadalom eddigi tapasztalataira építve alakította ki jövőképét, mely belső vágyak és félelmek kivetülése révén képezett konkrét cselekvési egységeket a társadalmi mozgások képében.⁵⁷ Ezek olykor a hatalom helyi képviselőivel való konfrontációkban nyilvánultak meg. Noha ez az adott lelkipásztor közvetlen ráhatásától legtöbbször független volt, fontos megemlíteni, mert ilyen esetekben a pap érintettségétől függetlenül őt nevezték meg elsődleges felelősnek, s a téészesítés egyházi recepciója is a falusi életvilágok szovjetizálásának kontextusában értelmezhető.⁵⁸ A hadifoglyok elbeszéléseiből a megye területén is elterjedtek a szovjet kolhozokról szóló történetek, melyek a népnevelői értekezleteken is visszaköszöntek.⁵⁹ Az FMSZ-ek átszervezésének időszaka egybeesett a Mindszenty bíboros elleni perrel, ami a Jászságban néhol tettlegességig fajuló szülői értekezletekben nyilvánult meg. Jászapátiban elterjedt, hogy a népszámlálás arra szolgál, hogy számba vegyék, „mit vehet el az emberektől a kolhoz”, valamint, hogy a bíborost a börtönben kivégezték. Jánoshidán a fakultatív hitoktatás elleni kiszólása miatt Herman Medárd plébánost behívták és egész éjjel benntartották.

⁵⁶ LADÁNYI Sándor: „Vázlatos történelmi áttekintés a református egyház közelebbi múltjának alakulásáról”. In BARCZA József – DIENES Dénes szerk. (1999): A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990 – Tanulmányok. Sárospatak. 135.

⁵⁷ Reinhard KOSELLECK (2003): Elmúlt jövő. A történelmi idő szemantikája Bp. 403.

⁵⁸ Ö. KOVÁCS (2012) 407.

⁵⁹ MDP Szolnok Megyei Választmánya (1954-től Pártbizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei (1948. augusztus 1. – 1951. december 15.) 3. ó. e. 1948. december 4. Szóbeli tájékoztató az MDP Központi Vezetősége ülésén elhangzott beszámolókról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JASZNAGY-KUNSZOLNOKMDP__39_1_03/?pg=29&layout=s (Letöltés ideje: 2023. 05. 11.)

Másnap hazaengedték, de még mise előtt rosszul lett, és kórházba szállították. A viharos hangulatú szülői értekezletet követően többen betörték a pártház ablakait.⁶⁰ A Nagykunság területén elterjedt, hogy a kulákokat megjelölik karszalaggal, aztán összeszedik őket.⁶¹ A Tiszai Középjárás területén közszájon forgott, hogy a szolnoki Tisza-hídnál légvédelmi ütegeket állítanak fel, sőt Szolnokot megszállták az angolok, a jugoszláv csapatok pedig megindultak a határ felől.⁶² A fentiek arról tanúskodnak, hogy az állampárt által generált háborús pszichózis önjáróvá vált: a társadalmi emlékezetben még élénken élt a háború és a holokauszt, a paraszti társadalom számára a rohamosan és erőszakosan átalakított életforma az addig ismert világ végének apokaliptikus percepcióját alakította ki.

A hadigazdaság által előidézett közellátási problémák miatti bűnbakkeresésre az is ürügyet adhatott, ha a lelkipásztor konkrét megjegyzést tett a beszolgáltatási terhek irreális nagyságára, a vetési és betakarítási munkák lehetetlen időpontjára vagy a „nagyüzemi gazdálkodás” problémáira.⁶³ A Szolnoki Tüzelőszér- és Építőanyag-értékesítő Nemzeti Vállalat feljelentette Szász Károly jázszenand-rási plébánost, mert a megyei néplap szerkesztőségétől értesültek, az országos méshziány közepette, a pap megjegyezéséről: az egyéni parasztgazdáknak tendenciózusan nem adták ki a meszet permetezés céljára, mely óriási termésvesztésekhez vezetett – mindezt azért, hogy ilyen módon bírják rá őket a téeszbe

⁶⁰ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (1. d.) 1948–1955. 6. ő. e. MDP Szolnok Megyei Bizottsága. Apparátsi iratok. Járási és városi pb-k a pártszervek munkájáról, egyházak tevékenységéről és mezőgazdasági munkákról – információs jelentések. MDP Jászsági felsőjárási pb információs jelentés. Jászapáti, 1949. január 28. „...amikor [az igazgató] Mindszenty nevét kiejtette, ordították, hogy nem vagyunk rá kíváncsiak [...] nem engedjük a vallásunkat, nem engedik a gyermekeket dicsérteséssel köszönni az iskolában, az úttörők betörők lesznek, a demokráciát gyalázva ordítottak [...] A tanítók nem léptek fel határozottan, amit annak tudunk be [...] hogy ők is benne voltak az akcióban. Az ordító asszonyok nyilasok és pfeifferisták voltak, akiket másnap az Államvédelmi Hatóság kihallgatott, és kettőt az ügyészségre szállított...” Jóllehet az egyházközsegek szovjetizálásának első lépése az egyházi iskolák államosítása volt, ezt a kérdést, valamint a Mindszenty bíboros elleni nyilatkozatok gyűjtésének papi recepcióját bővebben itt nem tárgyalom.

⁶¹ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (1. d.) 1948–1955. 6. ő. e. MDP Túrkeve városi pb információs jelentés. Túrkeve, 1949. április 2.

⁶² MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (1. d.) 1948–1955. 6. ő. e. MDP Tiszai középjárási pb információs jelentés. Törökszentmiklós, 1949. április 4.

⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 568. ő. e. MDP Agitációs és Propagandaosztály (1950–1956). Területi pártszervek munkájának iratai. Szolnok megyei pb. Budapest, 1950. december 19. „A klerikális reakció különösen az egyéni gazdákra, főként az asszonyokra megy rá, s a szövetkezet ellen a »családi tűzhely« jelszavával mozgósít [...] burkoltan a magántulajdon, a kisárutermelés védelmezőjeként lép fel falun, és ezzel igyekszik politikai befolyását fenntartani.”

való belépésre.⁶⁴ A közellátás akadályozásának vádját vonhatta maga után, ha a hagyományos paraszti időszámításra és ünnepekre való hivatkozással kritizálták a tervhatáridőket. Kiss Péter kunszentmártoni plébánossal kapcsolatban a munkaidővel ütköző misézéseken túl a „suttogó propaganda” jellegzetes vádját is felvetették, melynek következtében *„a félrevezetett tömeg megtámadta a szabad cukrot és különböző közszükségleti cikkeket. Mesterséges sorban állást szerveztek az egyház propagandistái, mely igen veszélyeztette a kenyérellátásunkat. Ezt úgy bírtuk lecsapolni, hogy a tanáccsal átbeszélve a pékek egy füzetben felírták a kenyérvevők nevét és a családtagok számát. ABC-rendben területi beosztásban csoportosítják a neveket – a sok ellátott nem merte felírni a nevét [...] népnevelő értekezleteken és pártértekezleteken kiemelték a felvonultakat mint a nép ellenségeit, és már nincs sorban állás.”*⁶⁵

A közvetlenül rendszerellenes prédikációknak legfontosabb mozgatórugója a közösséget érintő sorskérdésekben való, morális alapú állásfoglaláson túl a mártírium lehetőségének tudatos vállalása volt. Dr. Benke István szajoli katolikus esperes a „*Rerum novarum*” kezdetű enciklika alapján prédikált a magántulajdon szentsége és a nép érdekeit szolgáló államhatalom szükségessége mellett, kiemelve, hogy a marxizmus legnagyobb hazugsága annak a ténynek a szándékos összekeverése, hogy a gazdaság és társadalom berendezkedése célszerűségi kérdés, nem vallási probléma. Ezekben az időkben a pap legfőbb feladata, hogy hivatását minden körülmények között a jó pásztor erős lelkével és önfeláldozásával híven és becsülettel teljesítse. A községi tanácselnök behívatta, mert a „munkaverseny elleni agitáció” mellett feljelentették,

⁶⁴ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1948–1954. 149. ó. e. Szolnoki Tüzelőszér- és Építőanyag-értékesítő Nemzeti Vállalat, Szolnok, 1950. május 20. A Belkereskedelmi Minisztérium 602.500/1950. sz. rendelete az alábbiak szerint állapította meg a méz kiszolgáltatási sorrendjét: 1. állami gazdaságok, 2. termelőszövetkezeti csoportok, 3. helyi DÉFOSZ igazolásával ellátott permetezési szükségletek (1 kh szőlőre 15 kg, 1 kh 5 kg méz volt adható, a maradék a 10 tonna alatti szükségletet igénylő ipari és tervépitkezésekre ment el).

⁶⁵ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (1. d.) 1948–1955. 6. ó. e. MDP Kunszentmárton járási pb információs jelentés. Kunszentmárton, 1951. március 15. A jelentés szerzője részéről az önigazolás szándéka tetten érhető, amennyiben azt állítja, hogy csak az nem merte a továbbiakban felírni a nevét, aki már ellátásban részesült. A háttérben az állt, hogy a plébános az elszámoltató bizottság előtt megjegyezte, hogy a tarlóhántás lassan halad, mert nincs elég igaerő, a szarvasmarhák és a baromfik nem tudnak legelni. Kevés búza lesz, ha Péter-Pál előtt aratnak, így ami marad, az olyan drága lesz, hogy nem érdemes szállítási szerződést kötni. „Kiss Péter kulák pap, aki 106 kh földön szipolyozta 1950 őszeig a dolgozó parasztokat, őszi tagosításkor átadta a tszcs-nek, 5 kh földön gazdálkodik, népi demokrácia halálos ellensége, aki a papi palástját arra használja fel, hogy állandóan uszít. Járja a házakat, suttog a hívei fülébe, hogy nemsoká megfordul a helyzet jön Amerika...”

hogy a Vízkereszt idején esedékes házszen telések során azokat, akik nem engedték be vagy nem tartózkodtak otthon, keresetlen szavakkal kiprédikálta, valamint a sertésbeadással ő maga is késik. Ez a túlnyomórészt katolikus lakosságú község vonatkozásában sem vetett jó fényt az esperesre, mert a Szolnoki járás települései közül a sertésbeadás terén Szajol volt a sereghajtó. További problémaként merült fel, hogy meggyezerte a Törökszentmiklósi Espereskerületben volt a legtöbb „reakciós” pap, akik nyíltan ócsárolják a békepapi mozgalmat is.⁶⁶ Mivel az esperesnek a tanácselnökkel való viszonya különösen terhelt volt, ezért Benke Istvánt kongruájának megvonása mellett Pusztamonostorra diszponálták. Pávay Sándor mesterszállási plébános a téesz-szervezés második hullámának idején a Törökszentmiklósi Espereskerület őszi koronáján megtörte a jelenlévők általános, „békülékeny” megnyilatkozásait: az 1945-ös földreform szándékos kisiklatása óta nem tapasztalt semmi érdemi szociális felzárkózást.⁶⁷ A parasztság helyzetét is hasonlóan ábrázolta: *„régén a nap-számosmunka, ma pedig a munkaversenyek miatt szenved a nép”*. Ennek hatására az eddig elismerően nyilatkozó lelkipásztorok egyre bátrabban hozták fel a hitoktatás akadályozásával kapcsolatos negatív tapasztalataikat. Végül Brezanóczy Pál egri érseki helynöknek kellett lecsitítani a papságot, majd Pávaynak címezve azt választotta: ha a plébános eddig nem tapasztalt semmiféle fejlődést a területén, nyissa ki a szemét és nézzon körül a faluban. Pávay azzal replikázott, hogy akik értenének a földműveléshez, azokat tönkreteszik, majd provokatív módon megkérdezte Cseh Lajost, hogy ezt orvosolandó, hogyan lehetne kulákokból téeszt szervezni? A koronát követően Pávayt egyházfegyelmi úton egy fél évre szuszpendálták.⁶⁸

Pap Béla karcagi református lelkész már az egyházi iskolák államosításakor célkeresztbe került, miután a Zsinati Tanács tagjaként az államosítás elfogadása ellen szavazott.

⁶⁶ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ó. e. Jelentés az egyházügyi előadó március első felében végzett munkájáról. Szolnok, 1952. március 17. Például Tipmann József kőtelki plébános, aki a másodnövények vetése idején az alábbiakat prédikálta: *„hiába végeznek akármilyen munkát, ha azon nincs Isten áldása. Ha Isten nem ad esőt, éhínség lesz. A földet nem lehet a végtelenségig kihasználni. Ha a materialista tudomány annyira mindenható, miért nem tudnak esőt csinálni?”* Felmerült még Molnár József kenderesi plébános neve is, aki a szülőkkel szemben „kényszerítő eszközöket” használ a hittanbeírtás során. Mivel a diákokra a hittanórák keretén belül több alkalommal is kezét emelt, ezért a Megyei Tanács Oktatási Osztálya hitoktatói engedélyét bevonta.

⁶⁷ Pávay Sándor ellen az ÁVH Szolnoki Osztálya még 1950. március 7-én vizsgálatot indított a kötelező hitoktatás visszaállítása miatt indított lakossági akciója miatt, lásd ÁBTL 3.1.9. V–15951 Pávay Sándor.

⁶⁸ MNL JNSZVL XXXV. 39/b. f. 2. cs. (27. d.) 1951–1955. 150. ó. e. Október havi jelentés. Szolnok, 1955. november 1. *„...ezután azt mondják nekem: no nép papja: Pávay Sándor állj oda és beszélj a jólétről, a tszcs-ról stb., mikor magam sem vagyok meggyőződve a hangoztatottakról.”*

Kovács Mihály városi párttitkár azzal gyanúsította a lelkészt, hogy az hazudott a hittanbeíratás kihirdetése kapcsán: az istentiszteleten úgy találta a kérdést, hogy az kötelező. Még aznap a presbitérium tagjai házról házra agitáltak, melynek eredményeként a beíratáskor egy több száz fős, főként nőkből álló tömeg gyűlt össze a Kálvin utcai lányiskolában. A beíratást vezető igazgató órákig váratta a jelenlévőket, mire megérkezett Pap Béla, aki emelt hangon kifogásolta a beíratások körülményeit és követelni kezdte annak megkezdését. Így az elharapódzó dühös hangulatért is a lelkészt tették felelőssé.⁶⁹ Kovács Mihály tudta, hogy a szolnoki ÁVH-nak volt beépített embere a karcagi gyülekezetben, de tartott tőle, hogy az ügynök nem szolgál megfelelő adatokkal, mert „*elég konkrétum van már ahhoz, hogy ezt a csibész bandát leinternáljuk*”. A téessítéssel kapcsolatban a lelkész beadvánnyal fordult a Konventhez, kérve az egyház közbelépését. Végül az 1951. november 24-ei zsinaton tett memorandumai⁷⁰ után három nappal letartóztatták, és a váci börtönbe került. 1952. február 20-án a Népbíróóság a lelkészt a harmincas–negyvenes évekbeli „antiszemita és fasiszta” publicisztikái, háború alatti közéleti szerepvállalása, 1945 utáni „népi demokrácia-ellenes” kijelentései, az iskolaállamosítások szándékos akadályozása és a téesz-mozgalom elleni uszítás miatt az 1946. évi VII. tc. 2. §-ra hivatkozva négy és fél éves börtönbüntetésre ítélte.⁷¹

A nyílt szembeszegülés egyéni és kollektív formái kapcsán nem beszélhetünk adaptációs mechanizmusokról, ám az egyéni habitus⁷² és a felekezeti tradíciók kontextusában, az ötvenes évek elejének fokozódó terrorja az egyházüldözés korábbi évszázadainak átörökölt kulturális tapasztalatanyagát mozgósította.

⁶⁹ MNL JNSZVL XXXV. 43/b. f. 2. cs. (1. d.) 1948–1956. 28. ö. e. MDP Karcag városi bizottság. Apparátusi iratok. A hittanbeíratás alakulásával és a klerikális reakció tevékenységével kapcsolatos iratok. Kovács Mihály városi pb-titkár feljelentése. Karcag, 1950. június 1. Pap Béla húsvéti prédikációját is említi a jelentés: „*Idegen katonák keze által reánk erőszakolt szegycmentes és gyalázatos keresztet hordjuk*.” A lelkész Máté evangéliuma 26. versét is idézte. („*Virraszatok és imádkozzatok, nehogy kísértésbe essetek. A lélek ugyan készséges, a test azonban erőtlén*.” [Mt 26,36–46]). Ennek alapján megkockáztatható, hogy a lelkész is tisztában volt a rá váró következményekkel.

⁷⁰ A kitelepítettekért való kiállás és a meghagyott négy iskola közül a Sárospataki Gimnázium önkéntes felajánlásának megvétőzése, lásd ÖRSI Julianna (2016): Palástban. Nagykunsági és kötődő lelkészek bizonyágtétele igével, tollal, tettel a magyarságért. Szolnok–Túrkeve. 181.

⁷¹ A budapesti megyei bíróság ítélete Pap Béla karcagi református lelkész ügyében, Budapest, 1952. február 20. ÁBTL V–82894 56–58.

⁷² Reichardt, SVEN: *Bourdieu történetészeknek? Kultúrszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára*. In *Korall*. 2001. tavasz–nyár. 234–235. <http://efolyoirat.niif.hu/00400/00414/00003/pdf/reichardt.pdf> (Letöltés ideje: 2023. 05. 12.) „*A habitus egy bensővé tett társadalom, melynek struktúrái a szocializáció során válnak részünké. Az aktorokat a habitus igazítja útba a gyakorlati stratégiákhoz, melynek során [...] úgy vélik, saját érdekeiket követik. Végül a habitus annyira stabil diszpozíciókat teremt, hogy azok az egyéni gyakorlati stratégiákat még akkor is vezérlik, ha már nem illeszkednek a megváltozott környezethez.*”

ÖSSZEGZÉS – AZ EGYHÁZKÖZSÉG MINT A „FALUSI OSZTÁLYHARC LOKÁLIS SZÍNTERE”

1956. január 6-án az MDP KV Agitproposztálya összegezte az ateista propaganda terén eddig elért eredményeket és hiányosságokat, melyek ismertették az állampárt részéről az egyházaknak 1953 júniusa óta tett engedmények káros következményeit és a propaganda színvonalasabbá tételének módszertani lehetőségeire tettek javaslatot. Az alaptézis szerint a „népi demokráciában” a vallásszabadság biztosított, ahogy a vallásellenes harc szabadsága is. Ezért tartózkodni kell a durva, adminisztratív beavatkozásoktól, de tilos elvi engedményeket tenni egy ellentétes világnézeti alapokon álló intézménnyel szemben.⁷³ A Kádár-rendszer egyházpolitikájára jellemző, leginkább kommunikációs szempontból centrumpozíciót elfoglaló politikai krédó – a „baloldali túlzások” és a „jobboldali opportunizmus” elleni küzdelem – már a Rákosi-korszaknak is sajátja volt. A dialektikus materializmus indirekt népszerűsítésének igénye is már ekkor megfogalmazódik, a paraszti életforma „spiritualizált csúcspontjának” deszakralizálásával és „polgári” formákkal való behelyettesítésével. A keresztező, az esküvő és a temetés mellett ilyenek voltak a terménybegyűjtési ünnepélyek és a munkaversenyek, mint a szakrális tér és idő reprezentációinak laicizált változatai, a terményeknek a hatalom helyi képviselőinek való felajánlása, mint az áldozatbemutató liturgiájának materialista átalakítása.⁷⁴ A különbség a társadalmi részvétel mértékében, a társadalom mozgósításának dinamizmusában mutatkozik.

Az ideológiai program helyi szintű végrehajtásának problémái a modernizálás szükségyszerűségének szellemében létrehozott új társadalmi törésvonalak és a hagyományos struktúrák folytonosságának ellentmondásosságában és egyidejűségében érthetők.⁷⁵ A tervutasításos rendszerben manifesztálódó materialista logika

⁷³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ó. e. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a pártszervek az egyházak helyzetéről (1955–1956). Jelentés az ateista és az antiklerikális propaganda helyzetéről. Budapest, 1956. január 6.

⁷⁴ Ö. KOVÁCS (2012) 130. Farkas Attila Márton antropológus emiatt revízió alá vonja a vallás eltörlésének tézisé: a szerző szerint a vallásnak az emberi tudatban elfoglalt monopolhelyzetének a kisajátításáról beszélhetünk, amennyiben a materializmus és vallás viszonyrendszerét a kultuszok és babonák, illetve ezeknek a különböző társadalmi gyakorlatokban való megnyilvánulásai kontextusában vizsgáljuk, lásd FARKAS Attila Márton (2009): „A kommunizmus örökletes betegsége – az árnyékkereszténység”. In: SZALAI Erzsébet szerk. (2009): *Kardiagnózis. Fiatal Társadalomtudósok antológiája*. Bp. 37.

⁷⁵ HATOS Pál (2002): „Szempontok a magyar katolikus egyház 1945–1989 közötti történetéhez”. In: ABLONCZY Balázs et al. szerk. (2002): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Bp. 205.

a földrajzi és gazdasági adottságok, valamint az ezekre épülő társadalmi-kulturális hagyományok negligálásával folytonos üzemzavarokba ütközött, melyek palástolására a grandiózus kampányesemények,⁷⁶ a rendszer önképének fenntartására pedig a bűnbakként megbélyegzett társadalmi csoportok szolgáltak. Amennyiben a pártállam vidékpolitikájának korabeli interpretációjából indulunk ki, miszerint a „nyugati imperializmus szolgálatában álló klerikális reakció suttogó propagandájának eredményeként szabotál a kulák, ami a munkásosztály ellátásának folyamatoságát akadályozza”, annyiban az egyházközség a „falusi osztályharc színterének” tekinthető.⁷⁷ A szentségek kiszolgáltatásán és a szertartások celebrálásán túl a személyes kapcsolatok és a szociális segítségnyújtás elsődleges fóruma volt, mely a vidéki életvilágok számára gazdasági, kulturális és morális szempontból elsődleges fontosságúvá, a kiépülő diktatúra számára pedig meghódítandóvá tette.

1948 nyarától az MDP egyházak ellen folytatott offenzívája a korábbiaknál nagyobb fordulatot vett. Az egyházi birtokok felosztása és a felekezeti iskolák államosítása után a kényszerkollektivizálás végrehajtása jelentette a vidéki egyházközségek, valamint azok működtetésének gazdasági és spirituális biztosítékát adó, egyénileg gazdálkodó parasztság meghódításának következő állomását. Ugyanakkor az a kép rajzolódik ki az egyházközségek foglalkoztatási és társadalmi rétegek szerinti tagozódásának vizsgálata során, hogy a rezsim által sugalmazott képpel szemben korántsem voltak a kulákoknak nevezett módos parasztgazdák felülreprezentáltak. Alacsony számarányuk mellett esetenként befolyásos pozíciókban nagyobb eséllyel fordultak elő a nagykunsági református presbitériumokban, de ez sem tekinthető kizárólagos tendenciának. Az egész paraszti társadalmat, de főleg a módos, vállalkozó parasztságot ért korlátozásokra adott lelkipásztori reakciókat az ellenállási magatartásminták halmazán belül három csoportba soroltam.

A „sértettek” csoportjába tartozókra jellemző reakciók a passzív önfeladásra és az őket adott szituációban érő sérelemre adott passzív viselkedésformákra korlátozódtak. Amennyiben panaszaik az illetékes hatóságoknál jogorvoslatot nyertek, újra együttműködővé váltak. Ellenkező esetben akár a tartós szembehelyezke-

⁷⁶ GYARMATI György (2011): „A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956”. Bp. 322.

⁷⁷ Annál is inkább, mert a diktatúra az egyházakat érthető módon nem teológiai valóságként érzékelte, de a vallás társadalmi szerepének globális megváltozása nyomán még csak nem is egy lehetséges társadalmi intézményrendszerként, hanem egy ellenpolitikai bázisként tekintett rájuk.

dés mellett is dönthettek, vagy elhagyhatták a lelkipásztori pályát. A „törekvők” széles csoportjába a rendszer aktuális szándékai szerint mozgó, azok kereteihez rugalmasan igazodók tartoztak, akik a vallásosság nyilvános tereinek fenntartása érdekében a pasztorációs rejtekutak keresésének féllegális és illegális módszereihez folyamodtak. A lelkipásztor egyéni kompetenciáinak felismerése, a cselekvési környezet határainak pontos felmérése és a megfelelő kapcsolatrendszer kiépítése nyomán ez a stratégia tekinthető a legsikeresebbnek. A „megátalkodottak” kategóriája a Mindszenty-per, a kikényszerített állam-egyház megegyezés és a Grössz-per után a lelkipásztorok szűk csoportjára szorítkozott. A korlátozott nyilvánosságú fórumokon való tüntetően apolitikus, vagy ellenkezőleg, a helyi politikai élet negatív társadalmi hatásaira rámutató megnyilvánulások megegyeztek a helyi társadalomnak a hatalommal való nyílt szembeszegülésével, adott esetben még erősíthették is azokat. A keresztény dogmatika alapján megfogalmazott nyílt rendszerkritika a mártírium lehetőségének tudatos felvállalása szellemében fogant.

Céлом az volt, hogy a lelkipásztorok reakcióit befolyásoló tényezők – a lokális adottságok, az adott szituáció és az esetleges dogmatikai szempontok – mentén, a formális intézményekben szerveződő informális kapcsolatok tükrében betekintést nyújtsak a téjeszesítés kiemelt területeként kezelt alföldi régió mintaterületének, Szolnok megye római katolikus és református alsó papságának a krízishelyzetekre adott válaszreakcióiba. Lokális példákon és valós szituációkon keresztül igyekeztem bemutatni cselekvési lehetőségeik tárházát és az azok hátterében húzódó motivációs tényezőket, a „hosszú ötvenes évek” képlékeny társadalmi struktúráinak kiszámíthatatlan sodrásában. Bár a legtöbb stratégiát sikeres megvalósulás helyett retorziók követték, mégsem igaz az a meggyökeresedett álláspont, mely a pártállami diktatúra és a társadalom viszonyát kizárólag egy statikus, vertikális viszonyrendszerben, magát a társadalmat egy szilárd uralmi központtól függő, annak teljesen kiszolgáltatott és passzív csoportként ábrázolja, az egyházat pedig pusztán az „üldözöttek és üldözöttek” dichotómiájában értelmezi. A több hullámban megvalósított kollektivizálás és az egyházaknak a politikai hatalom rövid interregnumaiban adott érdekérvényesítési lehetőségei azt bizonyítják, hogy a társadalomnak a rendszerrel kapcsolatban nem volt „folyamatosságélménye”⁷⁸ – az erőközpont elbizonytalanodásának megtapasztalása és a változtatás lehetősége által táplált társadalmi feszültségek végül az 1956-os októberi eseményekbe torkolltak.

⁷⁸ GYARMATI (2011) 323.

MELLÉKLET⁷⁹

Jegyzőkönyv

Felvétetett a tiszajobbparti róm. kat. esperesi kerületnek 1951. november 29-én Jászkarajenőn tartott őszi rendes gyűléséről.

Jelen voltak: dr. Pesthy Frigyes kerületi esperes és tanfelügyelő, szolnoki főesperes, c. apát jászkarajenői, Kovács András kerületi jegyző, c. esperes törteli, Kokovay István c. kanonok, érd. esperes és tanfelügyelő tószegi, Kenyeres Lajos tiszavárkonyi, Gémes Mihály tiszakécskei plébánosok, Juranits Péter tószegi kiségitő lelkész, Bertalan Sándor, dr. Galambos Miklós és Mészáros József tiszakécskei, Felföldi Bertalan törteli, Tábori Nándor jászkarajenői káplánok. Egyedül Lesnyovszky Armand c. esperes, kocséri plébános maradt távol, ki írásban azzal mentette ki magát, hogy a 36 km-es útra nem bírt kocsit szerezni.

A „Veni Sanctén” és a szentmisén a templomban részt vettünk, hol szentségimádást és elmélkedést tartottunk de. 9 órakor.

Dél előtt fél 11.00-kor a gyűlés megkezdődött, a bevezető ima után.

[...]

Híveinkkel való együttműködés a közéletben

Ennek a témának a taglalásánál mindenekelőtt egy alapvető gondolatot kell leszögezni: Magyarország a mi hazánk. Mi a magyar hazának vagyunk polgárai és fia, akikre áll a költő szava: „Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned és meghalnod kell!” A magyar haza és a magyar nemzet sorsa tehát nem közömbös számunkra, akár napsugaras sors, akár szenvedésekkel teli fájdalmas sors az. A nemzet sorsának javulása a mi sorsunk javulását is jelenti. Ha a nemzet ügyeinek intézése törvényes rendben folyik, az a mi sorsunkat is könnyebbé teszi. És fordítva: a nemzet sorsának súlyosodása, a mi sorsunkat teszi nehezebbé és a nemzet ügyeinek

⁷⁹ VPKL A.1. o. 4168/51. 16. d. Congregatio districtualis (1947–1952) Tiszajobbparti espereskerület őszi gyűlés jegyzőkönyve (részlet).

intézésében beálló elsődleges zavarnak, vagy fennakadásnak mi is érezzük keserű következményeit. Azért, mint a magyar állam polgárai, nem vonhatjuk ki magunkat a nemzeti közösségből, hanem tehetségünkhöz és a lehetőségeinkhez képest bele kell abba kapcsolódunk és ki kell abból venni részünket.

De bele kell kapcsolódnunk a nemzet életébe úgy is mint papnak. A pap hivatása a nép boldogságának munkálása. Elsősorban természetesen az örök boldogság munkálása, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az örök élet már itt a földön kezdődik, és első szakaszát itt a földön éljük le. A halállal csak folytatódik az örök élet, annak csak második része kezdődik a halál pillanatában. Nem szabad tehát úgy tennünk, mintha népünk földi élete, földi boldogsága nem érdekelne bennünket, annyival is inkább, mert a földi élet a kulcsa az örök boldogságnak is. Erre pedig nagyon igaz a közmondás: Paupertas maxima meretrix, a szegénység a legnagyobb csábító. Nagyon sok bűnnek a szegénység a forrása. És itt ne tévesszen meg senkit, hogy mi, az Úr Jézus nyomdokain a szegénységet úgy emlegetjük, mint az örök üdvösség könnyebb útját, a gazdagsággal szemben. Mert az Úr Jézus is és az egyház is, amikor szegénységről beszél, sohasem a nélkülözésekkel teljes nyomort érti alatta, hanem a szegény megelégedettségét, amelyben nem dúskál az ember, de megvannak a tisztességes megélhetéshez szükségesek. Óriási különbség van a szegénység és a nyomor között. Olyan helyzet kialakítása tehát, amelyben minden ember tisztességesen boldogulni tud, nekünk papoknak hivatásunknál fogva is kívánatos és amennyire lehet, nekünk is tevékenyen hozzá kell járulnunk ennek megvalósulásához.

De hogyan tehetjük ezt? Elsősorban azzal, hogy lekipásztori munkánk által a templomban és a hitoktatásban józan gondolkodású, tisztességes munkás embereket nevelünk. Én szeretem a pap munkáját a téglavető munkájához hasonlítani. A téglavető munkás munkája nem túlságosan feltűnő és parádés foglalkozás. És mégis az ő munkája az alapja minden nagy építészeti alkotásnak. Ha ő nem éget tartós szilárd téglákat, akkor hiába a legzseniálisabb építőművész. A legszebben kitervezett és legpontosabban megalkotott épület is össze fog omlani, mert szétmállanak a téglák.

Ha mi nem nevelünk becsületes munkás embereket a társadalomnak, a legből-csebben kitervezett társadalmi és gazdasági rend is össze fog omlani. Ide is

vonatkozik Berzsenyi közismert verse: „Minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs, mely, ha elvész, Róma ledől és rabigába görnyed.”

Közéleti tevékenységünk tehát akkor lesz leggyümölcsözőbb a társadalomra, ha elsődleges munkánkat, a templomi és iskolai nevelést végezzük minél tökéletesebben.

II. Évszázadokon át a papság volt a nemzet legműveltebb, vezetésre legalkalmasabb rétege. Sőt voltak idők, amikor vezetésre szinte egyedül alkalmas réteg a papság volt. Ez hozta szükségszerűen magával a papság nagy szerepét a közéletben is. Ez a szerep néha talán túlságosan nagy is volt, nagyobb, mint kívánatos lett volna.

Ma már a helyzet módosult annyiban, hogy a papság mellett – éppen a papság nemzetnevelő tevékenysége folytán – mások is eljutottak a műveltség legmagasabb csúcsaira. Ma már, hál’ Istennek, óriási nagy azoknak a száma, akik a legmagasabb műveltség birtokában vannak, és hála korunk demokratikus gondolkodásának, az a szám mindig nagyobb lesz. Így tehát ma már vannak megfelelő művelt vezetők a papságon kívül, sőt a papság nélkül is.

De még így is, ma is köztudomású, hogy a papság a nemzet legműveltebb rétege, vagy legalábbis a papság műveltsége egy szinten van a nemzet legmagasabb műveltséggel rendelkező tagjainak műveltségével. Ez a tény – nem is szólva a természetfeletti hivatásról – ma is komoly tekintélyt ad a papságnak. Ezt a tekintélyt a nép szemében megnöveli az a tény, hogy a papság szinte teljes egészében a dolgozó nép gyermekeiből származik, és mindenkor hűséges maradt a dolgozó néphez és a magyar nemzethez. A dolgozó nép magáénak érzi a papságát.

A papság hűségére népéhez elég csak arra hivatkoznom, hogy 1944-ben, mikor szinte minden vezető ember szaladt, a püspöki kar teljes egészében, a papság is óriási többségében a nép mellett maradt. Ezt a nép nagyon észrevette és nagyon nagyra értékelte és értékeli most is.

De lelkiileg is hűséges volt a papság a néphez. Az elmúlt évtizedek szociális küzdelmeiben igen jelentős részük volt a papság tagjainak, még akkor is, ha ezért az akkori hatalmasok „hecckáplánnak” titulálták és nemritkán haragjukat éreztették velük.

Ezekből adódik, hogy a nép ma is természetes vezetőjének tekinti a papságát, és legszívesebben papjától vár és fogad el irányítást. Ezt a helyzetet a sok évtizedes egyházellenes propaganda és rágalomhadjárat sem tudta lényegesen megváltoztatni. Sőt!

Ez viszont természetszerűleg magával hozza, hogy a papságnak a lehetőségekhez képest együtt kell működnie híveivel a közéletben is. Meg kell látnia az országépítés és az ötéves terv hatalmas alkotásait és lendületét, és ezeknek megvalósításához a lehetőséghez képest neki is hozzá kell járulnia.

Szándékosan hangsúlyozom: a lehetőségekhez képest! Mik a lehetőségek? Mit tehet és hol tehet valamit a pap?

Itt is elsősorban a templomon keresztül tudunk tenni valamit. Mostanában többször felkértek bennünket, hogy az időszerű munkák elvégzésére mi is buzdítsuk híveinket. Ezt minden további nélkül megtehetjük és meg is tesszük. Sőt, ha valami olyan aktuális, időszerű dolog adódik, amit helyesnek, vagy szükségesnek tartunk, nem is kell várunk, hogy kérjenek, magunktól is szóvá tehetjük azt.

Én pl. az Isten IV. parancsolatáról beszélve, az állammal szembeni kötelességekről is beszéltem és ezzel kapcsolatban az adózás, a beszolgáltatás, a katonáskodás kötelezettségét is hangsúlyoztam. A nagy fásítási programot éppen akkor hozta nyilvánosságra a kormány, amikor az Isten V. parancsolatáról beszéltem. Ezzel kapcsolatban beszéltem az állatokkal és a növényekkel kapcsolatos kötelességeinkről és két alkalommal is bőségesen tárgyaltam a fásítási programot, a fák megbecsülésének és nevelésének fontosságát. Az ilyen és ehhez hasonló aktualításokat hasznosan tudjuk felhasználni a szószéken. De ott ennél tovább ezután nemigen mehetünk.

Mi katolikusok mindig vigyáztunk rá, hogy a templomi szószék ne süllyedjen a pártpolitika eszközévé. Nem is lett azzá szinte soha. Ha mégis nagy néha itt-ott történt valami helytelenség, azt mindig elítéltük és helytelenítjük ma is. Politikával kapcsolatban legfeljebb a legmélyebb, krisztusi alapigazságokat tárgyalhatjuk, azt is kellő óvatossággal. De a napi politika, a pártpolitika nem való a templomba.

Másik terünk a közélettel való együttműködésre a nyilvános gyűléseken való szereplés. Ha olyan kérdésekről van szó, amelyek nyilvánvalóan a krisztusi alapelvek vonalába esnek, pl. a béke kérdése, és felkértek bennünket, akkor részt vehetünk és felszólalhatunk. De a kimondottan pártkérdések tárgyalását nyilvános gyűlésen is helyesebb, ha kimondottan pártembereknek engedjük át. Ez a megállapítás nemcsak a mostani időkre vonatkozik, hanem általánosan érvényes és követendő eljárásnak gondolom minden időben és minden párttal kapcsolatban. Különösen követendő eljárásnak gondolom azt a plébánosok számára, mert a plébános nem egy pártnak, hanem az egész népnek a plébánosa, lelkiatyja. Azért egyformán kedvesnek kell előtte lenni minden rendű-rangú hívének. Nem helyes tehát, ha egy párt mellett túlságosan síkra szállva, hívei egy részében azt a benyomást kelteti – akár jogosan, akár alap nélkül –, hogy ők nem olyan kedves hívei neki, mint a többiek.

A közéletben való közreműködésnek most komoly akadályai is vannak. Egyik ilyen nehézség, hogy a pap krisztusi hivatásánál fogva nem helyeselheti a gyűlölködést, akár egyes személyek, akár egyes rétegek ellen irányul ma. Ugyancsak komoly akadályt képeznek egyik-másik helyen a helyi kiskirályok túlkapásai. Nemritkán történik meg, hogy egyesek, az egyház iránti kötelezőnek vélt bizalmatlanságtól vezettetve azt gondolják, hogy azzal szolgálják legjobban a pártot, vagy még inkább azzal szerezhetnek legolcsóbban érdemeket maguknak, ha kellemetlenkednek a papnak, pláne, ha kinyírnak egy papot. Ezek a túlbuzgó tettek legtöbbször a felsőbb vezetők tudta nélkül és akaratuk ellenére történnek, és ha a felsőbb vezetés tudomására jutnak, rendesen orvoslást is nyernek. De azért az ilyen tűszúrások legtöbbször visszahúzódnak a papot. Ugyancsak visszahúzódnak ösztönzi az a meggondolás is, hogy könnyen befurakodott ellenségnek tarthatják, és ez komoly kellemetlenségnek lehet a forrása. Az a veszély is fenyeget, hogy szavainkat – akár a prédikációban, akár a magánbeszélgetésben – félreértik, vagy esetleg félremagyarázzák, és így jelentik ezt tovább. Ilyenkor aztán kizárólag az intézkedő hatósági személy józanságán múlik, hogy a pap megússza-e kellemetlenség nélkül. De ha pillanatnyilag meg is ússza baj nélkül, és ha a feljelentőt a fölöttes hatóság le is inti, nem lehetetlen, hogy azért az akták között ott marad a papír és esetleg később okoz bajt. Mostanában a hitoktatással kapcsolatban szerez több-kevesebb keserűséget egyik-másik igazgató – egyéni túlbuzgóságból, vagy utasításra-e, nem tudom, ami aztán szintén eléggé elkedvetleníti a papot.

Híveinkkel való együttműködés a közéletben, amint látjuk, most még meglehetősen kiforratlan valami. Sok okossággal, higgadtsággal, türelemmel és jóakarattal és az előadásom elején hangoztatott alapelvek szemmel tartásával meg lehet és meg kell találni a helyes eljárási módot, hogy magyar hazánk fejlődését és boldogulását mint magyar állampolgárok tehetségünkhöz mértén előmozdítsuk. A továbbiakra nézve pedig áll a közmondás: Az idő a legjobb orvos. Az idő majd kiforrja a legjobb módot a pap számára a közéletben való együttműködésre.

Kenyeres Lajos

BEREK PATRÍCIA

„Kertelés nélkül...”

MINDSZENTY JÓZSEF AZ 1956. NOVEMBER 3-AI RÁDIÓBESZÉD TÜKRÉBEN

Kevés olyan rádióbeszéd hangzott el a történelem során, amely évtizedekkel a beszélő halála után is olyan élénk visszhangot vert volna, mint Mindszenty József 1956. november 3-ai rádióbeszéde. Hatása azonban nem csupán annak tulajdonítható, hogy ez a rádiószózat a magyar történelem egy kiemelt pillanatában hangzott el a legnagyobb lélekszámú egyház vezetőjétől. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése előtti utolsó órákban élő adásban elmondott rádióbeszéd évtizedeken át a kádári propaganda által tudatosan eltorzított értelmezésben maradt meg a közemlékezetben. Jelen tanulmány része a szerző készülő doktori dolgozatának, célja pedig a rádióbeszéd, annak körülményei, és a későbbi eltorzított értelmezés vizsgálata. Mindszenty József bíboros 1956. november 3-ai, este 20 órától papírról felolvasott rádióbeszédének hangfelvétele két, tartalmilag azonos, de időtartamban eltérő, és minőségében jelentősen különböző változatban maradt fenn. Ezeknek a története önmagában is érdekes, ezért e tanulmány kitér a hangfelvételek minőségére, és őrzési helyükre jutásának körülményeire is.

Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené a bíboros szavainak beható értelmezése. Könyvtárnyi az irodalma mind a spontán, mind az irányított reflexióknak, amelyeket Mindszenty József rádióbeszédére reagálva vetettek papírra itthon és külföldön, egyidejűleg és visszatekintő jelleggel egyaránt. Fontos azonban kitérni az általános és középiskolák tankönyveire – ezek ugyanis a földeket a szegény parasztoktól visszakövetelő, háborúra uszító, demokráciaellenes főpap képét minden propagandánál hatékonyabban vették a közemlékezetbe, kezdve a legfiatalabb, legfogékonyabb korosztálytól. Érdemes végül a sokat sulykolt propagandával szemben felidézni – terjedelmi okokból ugyancsak röviden – mindazt, amit ténylegesen mondott a bíboros, amikor élő adásban szólt „*az egész világhoz és a magyar nemzethez*”.

1956. NOVEMBER 3., ESTE 20 ÓRA – A RÁDIÓBESZÉD¹

Alább a teljes beszéd szövege olvasható úgy, ahogyan a Magyar Elektronikus Könyvtárban² közzétették. Ezt a beszédváltozatot közli a bíborosról írt kétkötetes monográfiájában Balogh Margit³ is. A Mindszenty bíboros által közreadott *Emlékirataimban* közölt szöveg – tartalmilag lényegtelen eltérésekkel – ugyanezt tartalmazza. Összevettem azonban a közölt szöveget a Magyar Rádió Digitális Archívumában (MRDA), valamint az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárában (OSZK–TIT) őrzött hangfelvételeken ténylegesen hallható beszéddel. A felvételeken elhangzó, és a később írásban közreadott szöveg között apró eltérések figyelhetők meg. Az alábbi szövegekölésben egyszeri () zárójelbe tett, áthúzott szavak nem, vagy nem úgy szerepeltek a hangzó beszédben, ahogyan a közzétett szövegleiratban olvashatóak. A vastagon kiemelt, dupla zárójelek (()) közé írt, félkövérrel kiemelt szavak, hangzók, mondatrészek a tényleges hangzó beszédben elhangzottak, ezeket pótlólag szúrtam bele a szövegbe. A legutolsó bekezdés nem mindegyik felvételen hangzik el – ezt a szövegrészt a dolgozatban áthúzással jelöltem meg. A jelzett pontosításokkal az alábbi beszéd hangzott el Mindszenty József bíborostól 1956. november 3-án este 20 órától a Szabad Kossuth Rádió, és a Szabad Petőfi Rádió, Győr hullámhosszán:

„Igen gyakori mostanában annak a hangsúlyozása, hogy a nyilatkozó a múlttal szakítva őszintén beszél. Én ezt így nem mondhatom: nem kell szakítanom múltammal. Isten irgalmából ugyanaz vagyok, mint aki voltam bebörtönzésem előtt. Ugyanazzal a testi és szellemi épséggel állok meggyőződésemmel, mint nyolc éve, bár a fogság megviselt.

Azt sem mondhatom, hogy most már őszintén beszélek, mert én mindig őszintén beszéltem; vagyis kertelés nélkül (mondtam) azt, amit igaznak és helyesnek tartok. Ezt csak folytatom itt, amikor közvetlenül (;) ((és)) személyesen, tehát nem magnetofon-hangfelvétel útján szólok az egész világhoz és a magyar nemzethez.

¹ MINDSZENTY József rádióbeszéde, 1956. november 3. Online: <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm> – utolsó letöltés: 2020. 05. 28.

² Elektronikus elérhetőség: <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm>

³ BALOGH Margit (2015): *Mindszenty József I–II.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont: Budapest.

Rendkívül súlyos *(helyzetünkről)* **((helyzetünkéből))** külföldi és belföldi viszonylatban kell szétnéznünk. Oly távlatból kívánok megállapításokat tenni, ahonnan áttekintés nyílik, de sorsunkhoz viszont oly közel hajolva, hogy mondanivaló**((i))**mnak meglegyen a gyakorlati érvénye mindnyájunk számára.

A külföld felé előszóval ma első ízben köszönhetem meg azt, amit nekünk nyújt. Mindenekelőtt a Szentatyának, XII. Pius pápa Őszentségének fejezem ki személyes hálámat, hogy a magyar katolikus Egyház fejéről oly sokszor megemlékezett. Mellette mély hálámat küldöm azoknak az államfőknek, a katolikus Egyház vezetőinek, a különböző kormányoknak, parlamenteknek, közeleti és magánténnyezőknek, akik a börtönömben töltött idő alatt hazám és sorsom iránt részvétellel és segítő szándékkal viseltettek. Isten jutalmazza meg őket ezért. Ugyanígy hálát érzek a világsajtó képviselői és a rádiók világhálózata iránt, amelynek elektromos hullámai a humánus egyetlen légi nagyhatalmát alkotják. Örülök, hogy ezt most végre szabadon megmondhatom.

Másrészt arról óhajtok beszélni, hogy az egész kultúrvilág, a külföld, úgyszólván osztatlanul mellénk állt és segít. *(Ez számunkra ugyanis nagy erőt jelent, nagyobb-
bat,)* **((Számunkra ez ugyanis sokkal nagyobb erő,)))** mint amennyi magunknak van. Mi kis nemzet vagyunk. Kis ország a földgömbön. Ám valamiben mégis elsők vagyunk: egy nemzet sincs, amely ezeréves történelme során nálunk többet szenvedett volna. Első királyunk, Szent István uralkodása után nagy nemzetté fejlődünk. A nándorfehérvári győzelem után, amelynek 500. évfordulóját üljük, nemzeti létszámunk egyezett az akkori Angliáéval. Ám folyton szabadságharcokat kellett vívnunk. Legtöbbször a nyugati országok védelmében. Ez megakasztotta a nemzetet, s mindig újra saját erőnkéből kellett **((a))** felemelkedést keresnünk.

Most *(történt először)* **((van az első eset))** a történelem folyamán, hogy Magyarország a többi kultúrnép valóban hathatós rokonszenvét *(érdemli)* **((élvezi))**. *(Mi)* **((Mind))** meg vagyunk illetődve **((emiatt.))** *(s-egy)* **((Egy))** kis nemzet minden tagja szívből örül, hogy szabadságszeretetéért a többi nép *(felkarolja)* **((fölkarolja))** ügyét. A Gondviselést látjuk benne, amely a külföld szolidaritása által valósul meg úgy, ahogy himnuszunk zengi: Isten áldd meg a magyart... *(Nyújts feléje védőkart.)* **((Tarts föléje védőkart.))**

Himnuszunk így folytatódik: ha küzd ellenséggel. De mi **((még))** rendkívül súlyos helyzetünkben is azt reméljük, hogy *(nincsen)* **((nincs))** ellenségünk. **((Azért, mert))** Mi sem vagyunk ellenségei senkinek sem. Minden néppel és országgal barátságban akarunk élni. Egy olyan nemzetnél, mint a magyar, amelynek történelmi törzse mélyen *(gyökeredzik)* **((gyökerezik))** a múltban, különböző korszakok ismerhetők fel abban az érzésben, amivel *(helyet)* **((helet))**⁴ *(sic!)* foglal a többi nép között. Fordulatairól, árnyalatairól le lehet olvasni *(fejlődésének)* **((a fejlődés))** jegyeit. Korunknak azonban **((ebből a szempontból))** általános jellemzője, hogy minden népnél egy irány felé halad a fejlődés. A régi nacionalizmusokat mindenütt át kell értékelni. A nemzeti érzés ne legyen többé harcok forrása az országok közt, hanem **((éppen))** az igazság fundamentumán a békés együttélés záloga. A nemzeti érzés virágozzék az egész világon a népek közös kincseit képező kultúrértékek területén. Így az egyik ország haladása a másikat is előreviszi. *(Természetszerű)* **((Más természetű))** okoknál fogva: fizikai életfeltételeik szerint is mindjobban egymásra utaltak a népek. Mi magyarok, az európai népek családi, bensőséges békéjének zászlóvivőiként akarunk élni és cselekedni. Nem mesterségesen hirdetett, de valódi *(barátsággal)* **((barátságban))** mind-egyikkkel. Sőt még további *(tájak felé)* **((tájakra is))** emelve szemünket: mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt. Jósomszédi viszonyban Prágával, Bukaresttel, Varsóval és Belgráddal. Ausztriát pedig ebben a *(tekinteten)* **((tekintetben))** úgy kell megemlítenem, hogy mostani vajúdasunk kapcsán tanúsított testvéri magatartását máris minden magyar a szívébe zárta.

Egész helyzetünket azonban **((most))** az dönti el, hogy a 200 milliós orosz birodalomnak mi a szándéka a határainkon belül lévő katonai erejével. Rádiójelentések adták hírül, hogy ez a fegyveres erő növekszik. Mi semlegesek vagyunk, mi az orosz birodalomnak nem adunk okot a vérontásra. De nem merül fel az orosz birodalom vezetőiben a gondolat, hogy sokkal jobban fogjuk becsülni az orosz népet, ha nem igaz le bennünket? Csak ellenséges népre szokott rátörni a megtámadott másik ország. Mi most nem támadtuk meg Oroszországot! **((S))**

⁴ A dunántúli nyelvjárásban, főleg Sopron, Vas és Zala vármegyékben gyakori, hogy ly helyett l-t használnak, a rádióbeszédben a „helet” éppúgy felismerhető, mint a szintén jellemző, zártan ejtett e hangok. A Mindszenti születésű főpap esetében sem meglepő ez, a beszédben többször is előfordul.

Őszintén reméljük, hogy az orosz fegyveres erők mielőbbi kivonása országunkból megtörténik.

Belső helyzetünket azonban az is válságossá teszi, hogy az előbb mondottak miatt a munka, a termelés országosan megállt. Közvetlen éhínségbe kerültünk. ((A)) Szabadságharcát egy csontig soványított nemzet vívta. Ezért a munkát, a termelést, a helyreállítási feladatok elvégzését mindenütt azonnal fel kell venni. Saját összességünk, nemzetünk érdekében. ((A)) (s-a) nemzet(i) életének folytatásához szükséges (ez) – haladéktalanul.

Amikor ezt megtesszük, ne tévesszük ((nem tévesztjük)) szem elől a következőket: tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc. 1945-től egy veszített, ((s)) számunkra céltalan háború után, erőszakkal épült ki az itteni rendszer, amelynek örökösei most a ((meg)) tagadás, megvetés, undor és elítélés izzó (bélyegét) ((bélegeit⁵s))ütik annak minden porcikájára. A rendszert az egész magyar nép söpörte el. Az örökösök ne kívánjanak erről még egy bizonyosságot. A világon páratlan szabadságharc volt ez, a fiatal nemzedékkel népünk élén.

A szabadságharc azért folyt, mert a nemzet szabadon akart döntení arról, hogy miképpen éljen. Szabadon akart határozni sorsa, államának igazgatása, munkájának értékesítése felől. Ennek a ténynek valóságát maga a nép (semmiféle) ((semmilyen mellékcélra,)) illetéktelen előny érdekében nem engedi elcsavarni, kiaknázni. Új, visszaélésmentes választás szükséges, (amelyben) ((amelynél)) minden párt indulhat. A választás történéjk nemzetközi ellenőrzés mellett. Én pártokon kívül és – állásom szerint – felül ((is)) vagyok és maradok. (Ebből a tisztebből figyelmeztetek) ((Figyelmeztetek ebből a tisztebből)) minden magyart, hogy a (gyönyörűséges) ((gyönyörű)) egység októberi napjai után ne adjanak helyt ((helt))⁶ pártviszályoknak és széthúzás(ok)nak. (Mert) ((Ennek)) az országnak sok mindenre van most szüksége, de minél kevesebb pártra és pártvezérre. Maga a politizálás ((is)) ma másodrendű ügy: a nemzet léte és a mindennapi kenyér a mi gondunk.

⁵ Nem elírás, a bíboros valóban a „béleg” szóalakot használta a „bélyeg” helyett. Jellemzőes dunántúli nyelvjárási hangmódosulás az ly helyett az l használata az élőbeszédben.

⁶ Dunántúli nyelvjárási hangmódosulás, ly helyett l.

A bukott rendszer örököseinek eddigi visszatekintő leleplezései feltárták, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, és pedig független és pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniök. Magánbosszúkat el kell kerülni, **((s))** ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért **((egyaránt))**. **((A))** Leleplező vallomásokhoz nem *(fűzhetünk)* **((fűzők most))** egyetlen megállapítást sem, mert az országos munkafelvételt és a *(termelés folytatását)* **((termelésfolytatást))** hátráltatná. Ha a kibontakozás az elhangzott ígéretek szerint tisztességesen halad előre, ez nem is lehet *(feladatunk)* **((a feladatom))**.

((Ám)) Hangsúlyoznom kell *(azonban)* a tennivalók tárgyi foglalatait **((foglatatát))**: jogállamban *(élünk)* **((élő))**, osztály nélküli társadalom, **((a))** demokratikus vívmányokat fejlesztő, **((a))** szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott **((korlátozott))** magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnationalista *(elemű)* **((szellemű))** nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar *(nemzet)* **((nép))**. Mint a **((magyar római))** katolikus Egyház feje viszont kijelentem, hogy – amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben kijelentette **((jelentette))** – **((, hogy))** nem helyezkedünk **((helezkedünk))**⁷ szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk. Azt a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeinkről gondoskodni kell. *(Ugyanebben-a)* **((Ugyane))** minőségemben továbbá **((röviden))** megemlítem, az ország hat és fél millió katolikus *(híveinek)* **((hívóinak))** tájékoztatására, hogy a bukott rendszer erőszakának és csalárdságának minden nyomát egyházi vonalon felszámoljuk. Ez nálunk ősi hit- és erkölcstanunkból és az Egyházal egyidős jogszabályokból önként adódik.

A nemzethez intézett mostani szózatom más részletekre tudatosan nem terjed ki, mert amit *(mondtam)* **((mondottam))**, világos és elég.

De végezetül egy kérdés felvetése mégsem hagyható el: Mit gondolnak a bukott rendszer örökösei? Ha az általuk megbélyegzett elődeik vallás-erkölcsi alapon álltak volna, elkövették volna-e mindazt, aminek következményei elől menekülni *(kényszerülnek)* **((kényszerültek))**? A keresztény hitoktatás szabadságának

⁷ Dunántúli nyelvjárási hangmódosulás, ly helyett l.

azonnali rendezését, a katolikus Egyház intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadását joggal elvárjuk.

*(Ettől a pillanattól kezdve figyeljük, hogy ígérek-e és cselekedetek földik-e egymást, és ami ma keresztülvihető, azt senki se halassza holnapra. Mi, akik figyünk és előmozdítani kívánjuk az egész nép javát, bízunk a Gondviselésben. – S nem hiába.)*⁸

MINDSZENTYVEL A STÚDIÓBAN

Mindszenty József 1956. november 3-ai rádiószózatát Bózsöny Ferenc, a rádió későbbi főbemondója konferálta fel. Az ekkor még fiatal bemondónak munkatársa, az 1956-os rádióadások másik legendás bemondója, P. Debrenti Piroska írta meg a fel- és lekonferáló szöveget. Mindketten jelen voltak a bíboros beszéde idején a stúdióban – kifejezetten Mindszenty József bíboros kérése volt, hogy férfi bemondó konferálja fel őt, ezért nem P. Debrenti Piroska hangját halljuk a felvételen. Erről a mozzanatról a kettejükkel 2002. február 15-én rögzített, 2 óra 17 másodperc hosszúságú interjú értesít. Az interjút Salamon István rádiótörténész, szerkesztő készítette Bózsöny Ferenc lakásán. A Magyar Rádió Digitális Archívumában az eredeti nyersanyag tisztított, körülbelül 3 perccel rövidebb változata lelhető fel.⁹

Bózsöny Ferenc az interjúban felidézte, hogy a Magyar Rádió épületét az október 23-ai ostrom után október 24-én hajnalban hagyta el több kollégájával együtt. Október 24-én már a Parlament épületében lévő szükségstúdióból szólt az adás. A főbemondó visszaemlékezése szerint a bíborost november 3-án este 19 órára várták, de csak 20 órára érkezett meg végül.¹⁰ Bózsöny Ferenc különösen nagy lelkesedéssel várta a főpapot, mert jól emlékezett rá, hogy Mindszenty bérálta őt a Szent István-bazilikában. Ennek megfelelően örömmel üdvözölte a bíborost, ami aztán később úgy terjedt el a rádióban, hogy üdvölgéssel fogadta a főpapot, és kezét is csókolt neki – valójában a főpapi gyűrűt csókolta meg.

⁸ Az utolsó, áthúzással jelölt beszédrészlet a csehszlovák rádiótól a rádióarchívumba érkezett adásrögzítő felvételtől teljességgel hiányzik.

⁹ D-001475/07-08. Eredeti nyersanyag: D-1475/07-08.

¹⁰ TKV: D-001109, 30. „Közlemény Mindszenty (sic!) szózatának elhalasztásáról.”

A parlamenti stúdióban Dombai Mihály, Komjáthy Károly és felesége tartózkodtak mint technikusok. Zenei szerkesztőként Sebestyén János volt jelen. A stúdióba érkező bíborost Tildy Zoltán államminiszter és Turchányi Egon kísérték – továbbá egy géppisztolyos katona, ő azonban kint maradt a stúdió előtt. Tildy a mikrofon mögötti pamlagra ült le Turchányival. Bőzsöny Ferenc felkonferálása után P. Debrenti Piroska intéssel jelzett a főpapnak, hogy elkezdheti beszédét, adásban van.

A bemondók lenyűgözve figyelték, ahogyan 3-4 gépelt oldalból olvasta fel a beszédét Mindszenty, aki Bőzsöny visszaemlékezése szerint a gépelt sorok közé, de még a margóra is beszúrt tollal egy-egy mondatot, emiatt felolvasás közben még forgatta is a papírt, hogy követni tudja a beszúrást is – ennek ellenére egyetlen baki nélkül olvasta fel rádióbeszédét. Bőzsöny Ferenc az interjúban felidézte azt is, ahogyan a megfázással küszködő Tildy Zoltán megköszönte a bíborosnak a beszédet: *„Eminenciás uram, ennek a nehéz 16 napnak ez volt a legnagyobb órája. Miért mondott 16-ot, nem tudom.”* A visszaemlékezést folytatva Bőzsöny Ferenc az interjúban beszámolt arról is, hogy a beszéd végeztével Schenk Jenő, a rádió akkori fotósa sietett be a stúdióba, és kérte Mindszenty bíborost, hogy fotót készíthessen róla. A főpap vonakodott ugyan, de Tildy rábeszélte, hogy engedje meg egy felvétel készítését. Ő is, és Turchányi Egon is a főpap mellé állt, Schenk Jenő pedig egymás után három felvételt is készített, arra hivatkozva, hogy az első és a második fotó nem sikerült jól. Bőzsöny Ferenc visszaemlékezése szerint Mindszenty József félig tréfásan, félig bosszankodva meg is jegyezte, hogy *„Ez a fotográfusok matematikája, egyet mondanak, három lesz belőle.”* A bemondó szerint évekkel később találkozott újra Schenk Jenővel, akit örömmel üdvözölt az utcán – a fotográfus pedig elsírta magát, hogy valaki még megismeri őt. Amikor Bőzsöny Ferenc kérdezte tőle, mi lett végül azokkal a parlamenti stúdiófotókkal, Schenk Jenő azt válaszolta neki, hogy kirabolták a lakását, a gépét és a filmet is elvitték.

A MINDSZENTY-BESZÉD RÖGZÍTETT FELVÉTELEI

Noha jelen tanulmány nem rádiótechnikai megközelítésben vizsgálja Mindszenty József 1956. november 3-ai rádiószózatát, mégis érdemes technikai szempontból is összevetni egymással a beszéd fennmaradt hangfelvételeit. Minden hangfelvétel vizsgálatakor elsődleges kérdés, hogy vajon történt-e tartalmi manipuláció,

vagyis vágás, szerkesztés során kikerültek-e a beszédből lényeges részek, esetleg történt-e utólagos beillesztés. Ebben az esetben erről nincs szó, hiszen a bíboros beszéde közismerten élő adásban hangzott el, és leírt szövege is régóta hozzáférhető, mégis: az archív hangfelvételek ugyanerről a beszédről különböző hosszúságúak, az egyik felvétel pedig hiányos. A fennmaradt felvételek minősége is feltűnően különböző – indokolt volt a kérdés, hogy vajon tisztán érthető minőségben hallhatta-e a korabeli hallgató a bíboros szavait, vagy az esetleges zavaró jelek akadályozták a szövegértést: ezt érdemes tisztázni, ha egy olyan rádió-beszédről van szó, amely egészen napjainkig élénk viták tárgya.

Természetesen nem tudható, hogy amatőr eszközökkel kik, hol és hány felvétele rögzíthették az élő adásban elmondott beszédet. Jelen fejezetben két felvételt vetek össze: az élő adásban elhangzott beszédnek a csehszlovák rádió által rögzített felvételét, illetve annak a BBC/SZER által készített felvételeit, elsősorban technikai szempontból. A két felvétel négy különböző digitális példányban érhető el, összesen három helyen (itt természetesen a két felvétel legális kiadásait vettem számításba, nem pedig az esetleges jogosulatlan digitális közreadásokat). Az egyenes adásból rögzített, technikai szempontból tiszta felvételt az MTVA archívuma (ezen belül a Magyar Rádió Digitális Archívuma, amire az egyszerűség kedvéért MRDA rövidítéssel utalok) őrzi. Ugyanez a felvétel szerepel egy ünnepi, dupla korongos, összesen 115 perc hanganyagot tartalmazó CD-n, amelyet a Szent István Társulat adott ki a bíboros születésének 120. évfordulója alkalmából.¹¹ Az élőben sugárzott beszédről ugyanakkor készült legalább egy másik, egészen eltérő minőségű hangfelvétel is, ami *A BBC Magyar Adásának hangfelvétele* címmel lelhető fel, két különböző digitális példányban. Az egyik példányt az MRDA őrzi, a másikat pedig az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára. Mindegyik felvétel különböző időtartamú, az alábbiak szerint:

1. MRDA 22 perc 09 másodperc, a végéről a beszéd átiratában áthúzással jelölt rész hiányzik. Felvétel és forrás: csehszlovák rádió
2. SZIT: 20 perc, 58 másodperc. Az időbeli eltérés ellenére megegyezik az 1. felvétellel.

¹¹ Mindszenty szől – Eredeti, archív hangfelvételek, Szent István Társulat, 2012.

3. MRDA 21 perc 52 másodperc, az eleje hiányos. Felvétel: BBC Magyar Adásának felvétele, forrás: Urbán György hagyatéka.
4. OSZK: 22 perc, 06 másodperc, teljes. Felvétel: BBC Magyar Adásának felvétele, forrás: Szabad Európa Rádió

A fentiekben 1. sorszámmal jelölt, 22 perc 09 másodperc hosszúságú felvétel kristálytiszt, zavartalan, ugyanakkor hiányos. Nem véletlen a jó hangminőség: ezt a felvételt a román és a csehszlovák rádiók által készített adásrögzítésből kapta meg a Magyar Rádió. Az archívum munkatársa, Simon László szóbeli közlése szerint a forradalom és szabadságharc, valamint a szovjet katonai intervenció alatt készített adásrögzítéseket 1957-ben kérte ki a Belügyminisztérium a szomszédos országok hatóságaitól, abból a célból, hogy a megtorlás során az adásban elhangzottak bizonyítékul felhasználhatók legyenek. (Értékes források a ma történésze számára ezek a hanganyagok, mert a parlamenti szükségstúdió körülményei nem tették lehetővé az adásrögzítést.) Az 1956. október–december között profeszszionális eszközökkel rögzített rádióadások felvételeit – összesen 1720 perces hanganyagot – ömlesztve, 35 tekercsen kapta meg a Magyar Rádió. A hangfelvételek kísérődokumentuma a D-1109 számú (az archívumban D-001109 számon nyilvántartott) törzskönyv.¹² Ez a dokumentum titkosított volt egészen 1989-ig, az első oldalon piros ceruzával írt „ZÁROLT!” megjegyzés látható. A törzskönyv tanúsága szerint¹³ a Magyar Rádiónak átadott hanganyag első 16 tekercsén a csehszlovák rádió hangfelvétele szerepel, amelyhez szó szerinti leíratot is mellékeltek. A 17–27. tekercseken a román rádió felvétele hallható (ez írásos kísérődokumentáció nélkül érkezett), míg a 27–32. tekercseken a törzskönyvi bejegyzés szerint „*ellenséges és egyéb külföldi adások felvétele*” hallható. A 16. tekercsen a 6. befutónál¹⁴ kezdődik a törzskönyv szerint 22 perc 15 másodperc időtartamú,¹⁵ technikailag tiszta, ezért kristálytisztán érthető rádióbeszéd.¹⁶ A törzskönyv hivatkozott oldalán a második sorban szerepel a felvétel címe: „*Mindszenthy (sic!) hercegprímás szózata.*”

¹² Magyarországi ellenforradalmi események dokumentumai. TKV: D-001109. 1–3. MTVA hangarchívuma, eredetileg: Magyar Rádió Archívuma.

¹³ TKV: D-001109. 4.

¹⁴ Befutó: mágnesezés nélküli, feltűnő színű befűző szalag. A mágnesezett, hanghordozó szalag tekercsmagra történő befuttatására, kifuttatására, illetve az egy tekercsen lévő különböző felvételek-nél közbenső elválasztásra szolgál.

¹⁵ Valójában csak 22 perc 09 másodperc, mert a beszéd utolsó, áthúzással jelölt bekezdése lemaradt róla.

¹⁶ TKV: D-001109. 30.

Annak ellenére, hogy a kísérődokumentum szerint a felvételek egy részéhez szó szerinti leírást is kapott a Magyar Rádió, Simon László közlése szerint sokáig nem lehetett azonosítani az egyes hangfelvételeket. Jelentős részükről azt sem tudták, mikor hangzott el, illetve ki beszél rajta, éppen azért, mert egy ömlesztett hanganyagot kaptak a Magyar Rádió akkori munkatársai. Csupán Varga László eredetileg 1957-ben, New Yorkban kiadott könyvéből, *A forradalom hangja* című kötetből vált egyértelműen azonosíthatóvá és dokumentálhatóvá a hanganyag.¹⁷ Ez a kötet bővebben közli a rádióadások hanganyagának szövegét, mint amennyit a valóságban hangfelvételeken megkapott a Magyar Rádió, mert a kötet tartalmazza a vidéki rádiók adásának leírását is.

A fent hivatkozott, csehszlovák felvétel megegyezik az általam 2. sorszámmal jelölt felvétellel, amelyet a Magyar Rádió és a Szent István Társulat által közösen, 2012-ben kiadott kétkorongos CD tartalmaz (1. korong, 5. track). A *Szózat a nemzethez* címet viselő, eredetileg 23 perc 14 másodperc hosszúságú anyagról leválasztottam Bózsöny Ferenc rádióbemondó ismertető szövegét és eredeti felkonferálását. Így a felvétel teljes mértékben azonos a Magyar Rádió Digitális Archívumban általam fellelt tiszta minőségű, 1. számmal jelölt felvétellel. Az Audacity hangvágó szoftverrel történt összehasonlítás alapján megállapítható, hogy a fent jelzett időbeli eltérés oka mindössze annyi, hogy a kiadott CD-n a bíboros rendkívül hosszú szüneteit – feltehetően a könnyebb befogadhatóság kedvéért – rövidítették. Összehasonlítva kiderül, hogy a CD-n szereplő beszédváltozat nettó (tehát a bemondói fel- és lekonferálást nem tartalmazó) hosszúsága 20 perc 58 másodperc, míg a Magyar Rádió Digitális Archívumában szereplő változat nettó, tehát fel- és lekonferálás nélküli hosszúsága 22 perc 09 másodperc, de a beszéd közbeni szünetek rövidítésétől eltekintve a két változat teljes mértékben egyezik (így a szövegátíratban általam áthúzással jelölt záró bekezdés hiánya is). Az 1. számmal jelölt, archívumi felvétel végéről nemcsak az áthúzással jelölt szövegrész hiányzik, hanem zene sincs a végén, míg a CD-n közreadott 2. számú felvétel végére rövid zeneműrészletet szerkesztettek.

¹⁷ VARGA László (1957): *A forradalom hangja – Magyarországi rádióadások 1956. október 23-tól november 9-ig*. Free Europe Press: New York. A bíboros beszédének szövegét Varga László a kötet 461–463. oldalán közli. A kötetet Magyarországon kiadta: KENEDI János szerk. (1989): *A forradalom hangja – Magyarországi rádióadások 1956. október 23-tól november 9-ig. Századvég füzetek 3.*, Századvég Kiadó: Budapest.

Ezzel szemben az általam 3. sorszámmal jelölt felvétel, a BBC magyar adásának rögzített változata lényegesen rosszabb minőségű. Ennek egyik digitális példányát ugyancsak a Magyar Rádió Digitális Archívumában találtam meg.¹⁸ Ezen a felvételen sem teljes a beszéd, de míg a csehszlovák rádió jó hangminőségű felvételén a beszéd vége hiányzik, addig erről a felvételtől az eleje maradt le. A bemondói konferálás nélkül számítva összesen 22 perc 21 másodperc hosszúságú felvételtől nemcsak a bemondói felkonferálás hiányzik, hanem maga a felvétel a tényleges rádióbeszéd 56. másodpercénél kezdődik („*múltammal, Isten irgalmából...*”). Ennek a felvételnek a végén már hallható a beszéd záróbekezdése is, ami az 1. és a 2. sorszámú felvételekről hiányzik. A felvétel minősége azonban annyira zavaróan rossz, hogy számos helyen egyáltalán nem érthető a bíboros beszéde: még utólag, a leírt szöveg birtokában hallgatva is csupán szófoszlányok vehetők ki belőle. Az ezt követő orgonazene alig sejthetően hallható, de hallás után nem azonosítható.

Az általam 4. sorszámmal jelölt, nettó 22 perc 06 másodperces felvételt az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára őrzi. Ez is a BBC magyar adásának rögzítése, pontosan megegyezik a 3. sorszámmal jelölt felvétellel, de lényegesen jobb a minősége. Ezen a felvételen már jól érthető a bíboros beszédének utolsó bekezdése is. Az Országos Széchényi Könyvtár 1997-ben állapodott meg a Szabad Európa Rádióval arról, hogy örökös és át nem ruházható joggal bír a könyvtár a szerkesztőség archív gyűjteménye felett. A Történeti Interjúk Tárának munkatársa, Lukács Bea közlése szerint a SZER hangzódokumentumai 4617 tekercsen maradtak fenn, beleértve az eredeti archívum anyagait és a monitoring, vagy lehallgató osztályról megmaradt szalagokat. A Szabad Európa Rádió 1956-ban sugárzott hangdokumentumai 311 darab, egyenként 90 perces hangkazettán kerültek a gyűjteménybe 2011 őszén. Ez a hangzó dokumentumtömeg tartalmazza az 1956. október 19. és november 13. között elhangzott SZER-adásokat is – köztük a BBC magyar adása által is sugárzott Mindszenty-beszéd felvételét, amelyet Lukács Bea .ogg formátumban bocsátott rendelkezésemre. Ezen a felvételen már nemcsak a beszéd utolsó bekezdése hallható elfogadható minőségben: Jeney Erzsébet zenei szerkesztő közlése szerint *Johann Sebastian Bach: c-moll passacaglia*¹⁹ szólt a rádióból 1956. november 3-án este, Mindszenty József rádiószózatát követően. Az eredeti lemezt is őrzi még a rádióarchívum – Bach művét Fernando Germani előadásában a londoni

¹⁸ D-001109/16/6.

¹⁹ BWV 582. Az eredeti gramofonlemez archívumi nyilvántartási száma: L-2885.

Westminster Apátságban rögzítették, és 1952-ben kétkorongos gramofonlemezre adta ki a His Master's Voice. A második korong B oldaláról játszották adásba a zeneművet a bíboros beszédét követően a parlamenti szükségstúdió munkatársai.

Szőke András Zsolt, az archívum digitalizálás és restaurálás részlegének munkatársa kéresemre hangtechnikai szempontból összehasonlító vizsgálat alá vetette a felvételeket. Közlése szerint valószínűsíthető, hogy a csehszlovák felvétel a magyarországi adóantenna által sugárzott jeleket rögzíthette – ezért sem hallhatók rajta olyan hanghibák, amelyek a rádiókészülék hangfrekvenciás kimenetéről, amatőr eszközökkel történő adásrögzítéseken jelen vannak. Ezzel szemben a 3. és a 4. sorszámmal jelölt BBC-s felvételeket rádiókészülék hangfrekvenciás kimenetéről, valószínűsíthetően amatőr eszközökkel rögzítették, legalább két különböző helyen. A BBC-adásnak ezt a két felvételét hangfrekvenciás spektrális képelemzéssel hasonlította össze Szőke András Zsolt az iZotope RX7 program használatával. A spektrumképek szerint a BBC magyar adásának ezen a két különböző felvételén a hanghibák, zavarójelek és áthallások egy része egyezik, más részük azonban technikailag egyértelműen megkülönböztethető. Mindkét felvételen azonosíthatók olyan szándékos zavarójelek, hanghibák, amelyek kifejezetten a vételi oldalon (vagyis a rádiókészüléken hallgatva) jelentkeztek. Szőke András Zsolt állásfoglalása szerint ezek a zavarójelek, hanghibák sem stúdiókörmények között történő, helyszíni archiváláskor – ami a körülmények miatt eleve nem is volt lehetséges –, sem pedig a parlamenti ideiglenes stúdiótól az adást kisugárzó adóig (feltehetőleg postai vonalon) történő eljuttatás során nem kerülhettek a felvételekre.

Az OSZK-s felvételen Szőke András Zsolt hangrestaurátor feltételezése szerint amatőr, otthoni használatra készült magnó felvétele hallható, amit megerősítenek azok a jelszintések, hangkimaradások, amelyek akár szalaggyűrődésre is utalhatnak. Ezzel szemben az MRDA-ban őrzött BBC-felvétel a spektrumképek tanúsága szerint feltehetően több különböző vételi helyen, szintén rádiókészülékek hangfrekvenciás kimenetéről rögzített amatőr felvételekből egybeszerkesztett változat. Erre utal például a szándékos zavarójelek felvételrészénként eltérő szintje és minősége. A rögzítés egy részénél – vagy az egybeszerkesztett felvételek másolásánál – lakklemez használhattak, erre utalnak a jellegzetes lemezzajok, recsegő-ropogó hangok. Ilyenek az OSZK-s felvételen nem hallhatók, és spektrumképeken sem azonosíthatók.

Mindkét felvételen több helyen is azonosítható a háttérben a Voice of America (Amerika Hangja) adó adása, a bemondói szövegben az adóazonosító szignál több helyen is hallható. (A 3. számú, OSZK-s felvételen 0 perc 55 másodperc-nél tisztán hallható: „*This is the Voice of America radiostation*”). Ez, illetve a beszéd alatt helyenként hallható, nagyon halk zene más rádiófrekvenciáról történő besűrűsítés, áthallás eredménye. Felfedezhetők ezek mellett még más olyan zörejek, hanghibák is, amelyek egyértelműen nem szándékos zavarás eredményei. Az mindenesetre vitán felüli, hogy tartalmi manipuláció egyik felvétellel sem történt.

Azt, hogy a csehszlovák rögzítésen megmarad, élő adásban elmondott beszéden nincsenek tudatos zavarójelek, Balás B. Dénes rádiótechnikus is megerősítette, aki 1956-ban a Puskás Tivadar Távközlési Technikum 16 éves diákja volt, majd 1958 júliusától a Fiumei úti OTI-toronyban dolgozott, ahol a Nyugatról sugárzott műsorokat zavaró adók felügyelete volt a feladata. (Később a rádiótechnika, és azon belül a magyarországi rádiózás történetét összefoglaló könyvet²⁰ jelentette meg.) Beszámolója²¹ szerint a rádiózavarás itthon szünetelt a forradalom ideje alatt, és – saját tapasztalata szerint is – a bíboros beszéde tökéletesen érthetően jutott el a hallgatókhoz. Ennek okáról Gogolyák Gusztáv²² is beszélt egy interjúban, amelyből Révész Béla közölt szemelvényeket 1996-ban.²³ „*Ahogy 1956 októberében alakultak az események, különösen ahogyan a rádiónál elkezdődött és folytatódott, az egy nagyon komoly intő jel volt számomra, hogy megfelelően intézkednem kell. Az embereket és a berendezéseket kellett a lehető legjobban megóvni, megvédeni. A Bródy Sándor utcában nem zavarással foglalkoztak, mégis mi történt. El lehetett képzelni, hogy a zavaróállomások ellen megy a tömeg. Ezért leadtuk a közvetlen vonalon a hírt, 'becsukni a boltot', amit lehet azt megsemmisíteni – ott is voltak kimutatások, egyebek –, amit lehet, kikapcsolni, és az emberek vonuljanak el. Ez körülbelül ötven embert érintett. (...) mi abszolúte*

²⁰ BALÁS B. Dénes (2009): *A távirótól a rádióig*. Ad Librum.

²¹ Az adatközlővel készített interjú hanganyaga a szerző birtokában.

²² Gogolyák Gusztáv, (1920–?) rádióműszerész, az MDP III. kerületi pártbizottságának titkára, 1952 januárjától a rádiózavarásokat működtető Budapesti 118. sz. Központi Postahivatal vezetője.

²³ RÉVÉSZ Béla (1996): *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában*. Szeged. Az interjúszemelvényeket, hiányos hivatkozással, az OSA-RFE Magyar gyűjteményében talált interjúból közölte. A tanulmány elektronikus elérhetősége: https://acta.bibl.u-szeged.hu/6921/1/juridpol_050_fasc_010_001-088.pdf

leálltunk 24-re virradó éjjel, ettől kezdve nem dolgoztunk. Elmentem a Horváth Mihály térre és elküldtem a gyerekeket haza.”²⁴

A fentieket összefoglalva tehát megállapítható, hogy aki a Szabad Kossuth Rádió adását hallgatta 1956. november 3-án este 20 órától, az a bíboros beszédének minden egyes szavát tisztán érthette.

A BESZÉD ELŐZMÉNYEI, KÖRNYEZETE

Mindszenty beszédét nem vizsgálhatjuk csupán önmagában. Figyelembe kell venni azt is, mekkora várakozás előzte meg szabadulását, és különösképpen: állásfoglalását, korántsem csak a közéleti tényezők részéről. Még Felsőpetényben volt a bíboros, amikor 1956. október 30-án 16 óra 45 perckor olvasták be a Kossuth Rádióban az alábbi hírt:²⁵

„Tildy Zoltán államminiszter fogadott egy munkásküldöttséget; előttük kijelentette, hogy kíváncsún tartaná, ha Mindszenty József hercegprímás visszatérne Esztergomba és a prímási teendők ellátásával részt venne abban a nemes küzdelemben, amely hazánknak ebben a történelmi napjaiban minden igaz hazafira vár!”

Másnap, 1956. október 31-én 10 óra 40 perckor Szolnok város munkásküldöttje, Bujáki Ferenc beszélt a Kossuth Rádióban.²⁶ Egyszerű szavakkal, röviden beszámolt arról, hogy sikerült tárgyalnia Nagy Imrével és Kádár Jánossal, majd átadja a szót a bemondónak, hogy ő olvassa fel a beszámolóját. Ennek egy részletét idézem itt:

„Sikerült beszélnem Nagy Imrével és Kádár Jánossal. A miniszterelnök kérte, hogy a szolnoki dolgozók, az üzemek munkásai vegyék fel a munkát, termeljenek az ország, a nép érdekében. Azt válaszoltam neki, hogy a szolnokiaknak elhatározott szándéka, hogy csak akkor veszik fel a munkát, ha a szovjet csapatok elhagyják a város területét, beleértve a szovjet igazgatás alatt álló laktanyákat is. Nagy Imre közölte, hogy tudomása szerint a szovjet csapatok a mai napon, 31-én nemcsak Budapesten,

²⁴ RÉVÉSZ (1996). 63–64.

²⁵ MRDA D-001109/10/3 tekercs.

²⁶ MRDA D-001109/11/3 tekercs.

hanem Szolnokon is elhagyják a várost, és laktanyáikat a magyar honvédség forradalmi bizottságának adják át. Kértem, hogy teljesítsék a népnek azt a követelését, hogy Mindszenty József bíboros hercegprímást eresszék szabadon és tegyék lehetővé számára, hogy a pápával felvegye a közvetlen kapcsolatot. Erre nézve azt a választ kaptam, hogy Mindszenty hercegprímás már szabad, és a kormány semmiben sem akadályozza, hogy a magyar katolikus egyház vezetését elláthassa.”

Nem egészen két órával később, 1956. október 31-én a déli híradásban számolt be a Szabad Kossuth Rádió arról, hogy „A hercegprímás 20 percet töltött baráti beszélgetésben a rétsági plébánián és főpásztori áldását adta a megjelentekre. Mindszenty József hercegprímás ma reggel megérkezett budai otthonába.”

November 1-jén nemcsak Mindszenty első rádióbeszéde hangzott el, hanem Ravasz László református püspöké is, aki 1948-ban mondott le tisztségéről Rákosi nyomására. A Szabad Kossuth Rádióban 1956. november 1-jén este, 20 óra 58 perckor²⁷ ünnepélyesen bejelentették visszatérését a magyar református egyház vezetői tisztségébe, majd Ravasz László – egyúttal Bibó István apósa – óva intett az elmúlt korszakok rendszereinek visszaállításától, a rend és nyugalom helyreállítására szólította fel az országot, valamint arra is, hogy egyéni akciók helyett független bíróságok ítéljezenek a bűnösök felett. Mindezek a kérések két nappal később a bíboros beszédében is megjelentek. Másnap, 1956. november 2-án délután, 17 óra 45 perctől beszélt a rádióban²⁸ Ordass Lajos evangélikus püspök, akit 1948-ban fogtak perbe, és ítélték két év fegyházbüntetésre, de egészen 1956-ig nem térhetett vissza az evangélikus egyház élére. A Magyarországi Evangélikus Egyház elnöke kérte beszédében, hogy az egyház összessége azonosítsa magát „népünk szabadságharcával”. Nem Mindszenty volt tehát az egyetlen egyházi vezető, aki azonnal és következetesen szabadságharcként azonosította rádióbeszédében a forradalmat, és szó sincs arról, hogy egyházi vezetőként kizárólag ő látta volna szükségét, hogy hallassa hangját közéleti kérdésekben 1956 novemberének forró napjaiban.

²⁷ MRDA, D-001109/19/6 telercs. A teljes hanganyag 9 perc 57 másodperces terjedelmű. Elsőként dr. Pap László, a Budapesti Református Teológia Akadémiájának dékánja tette meg a bejelentést a Református Egyház Országos Intézöbizottságának megbízásából, ezt követően hangzik el Ravasz László szövege.

²⁸ MRDA HUDCD-000052/01/13-16 telercs.

Mindszenty József bíboros első, 1956. november 1-jei rövid rádióbeszédében még csak felvételtől szolt a hallgatókhoz. Napközben olvasta fel a prímási palota udvarán, de csak este 20 óra 24 perckor került adásba. A felvétel nettó terjedelme – tehát Körmeny László bemondó felkonferálását, és a nyilatkozat után a szó visszaadását a bemondónak nem beleszámítva – összesen 1 perc 17 másodperc.²⁹

„Hosszú fogság után szólok a magyar haza valamennyi gyermekéhez. Senkivel szemben nincs gyűlölet szívemben. Csodálatra méltó hősiesség szabadítja meg most a hazát. A világtörténelemben páratlan ez a szabadságharcunk. Minden dicsőséget megérdemelnek fiataljaink. Hála és imádság az áldozatokért, honvédségünk, munkásságunk, földműves népünk példát mutatott az együttes hazaszeretetre. Az ország helyzete rendkívül súlyos. Napok óta hiányzik az élet folytatásának minden közös föltétele. A legsürgősebben meg kell találnunk a kibontakozást, most tájékozodom, két napon belül a kibontakozás útjáról személyes szótátot intézek a nemzethez.”

Ennek a beszédnek a rögzítését megelőzte Tildy Zoltán államminiszter és Maléter Pál látogatása a prímásnál, akit Tildy – a kormány megbízásából – arra igyekezett rábeszélni, hogy támogatóan nyilatkozzon a Nagy Imre-kormány mellett, és nyugtassa a közhangulatot. Tartottak a bíboros megszólalásától, ám az első beszédben, mint fentebb is olvasható, még csak tájékozódást ígért a bíboros, miközben már ekkor szabadságharcnak nevezte a történeteket. Még ugyanezen az estén, november elsején, mindössze másfél órával a bíboros beszédének sugárzása után, este 22 órakor Kádár János beszédét játszották le a rádióban. A 8 perc 32 másodperces terjedelmű nyilatkozat³⁰ az ellenforradalmi veszélyre is figyelmeztetett: *„Nem azért harcoltunk, hogy a munkásosztály kezéből kiragadják a bányákat és gyárakat, a parasztságtól a földet. Vagy biztosítja a felkelés népünk számára a demokrácia alapvető vívmányait, a gyülekezési és szervezkedési jogot, személyes szabadságot és a biztonságot, a jogrendet, a sajtószabadságot, az emberiséget, vagy visszasüllyedünk a régi úri világ rabságába és ezzel együtt idegen szolgaságba.”* Kádár az MSZMP létrehozását bejelentő rádióbeszédében minden

²⁹ MRDA D-001109/13/14 tekercs.

³⁰ MRDA D-001109/33 tekercs. Ismert tény, hogy Kádár már november 1-jén délután elindult Moszkvában Münnich Ferencsel együtt, de nem csak ezért tudható, hogy a beszéd felvételtől került adásba. Ezt a hang minősége is alátámasztja. A bemondó felkonferálása után a rádiózáj frekvenciája és intenzitása a háttérben megváltozik, amikor elindítják a felvétel lejátszását.

bűnt „Rákosi és klikkje vak és bűnös politikájának” tulajdonított, külön is kiemelve: „Őszintén beszélünk hozzátok.” „Az új párt egyszer s mindenkorra szakít a múlt bűneivel!” Mindszenty bíboros 1956. november 3-ai rádióbeszédének rögtön az eleje közvetlen válasznak tekinthető Kádár János szavaira.

Ezt megelőzően, október 30-án, délután 14 óra 28 perckor Nagy Imre, Tildy Zoltán és Kádár János beszéde hangzott el egymás után a rádióban. Nagy Imre arról beszélt, hogy a kormány felhívja a szovjet csapatok parancsnokságát, hogy azonnal kezdje meg a szovjet csapatok kivonását Budapest területéről, és egyúttal tárgyalásokat is kezdeményez a Szovjetunióval arról, hogy az egész ország területéről vonuljanak ki. Ezt követte Tildy Zoltán beszéde, amelynek egy részletét idézem:

„[Magyarok] vagyunk, kicsiny nép! Kicsiny nemzet, de a magunk országában magyarul és szabadon akarunk élni. Kölsönös megbecsülésben mindazokkal a népekkel és nemzetekkel, melyek megbecsülik a maguk nemzeti sajátosságait, nemzeti kultúráját, nemzeti akaratát. Békében akarunk élni az egész világgal. Különösen szomszédainkkal.”

Mindszenty november 3-ai beszédében nem nehéz felismerni, hogyan köszönnek vissza ugyanezek a gondolatok, néha szó szerint. A bíboros a kormány – Tildy által közvetített – kérésének tett eleget, amikor a békevágyat, az ellenségesség hiányát, a semlegességet hangsúlyozta. Erre ő maga is utal az 1956-ról szóló feljegyzéseiben, amelyeket már az amerikai követségen vetett papírra. „A kormánynak Tildy útján tolmácsolt kívánságait teljesítettem. A november 3-i rádiószózáttal kapcsolatban két kívánsága volt: az oroszokat kíméletesen kezeljem, a földbirtokkérdést ne érintsem. Az első – a kérést megelőzően – benne volt már a szövegben, a legenyhébben.”³¹

MINDSZENTY, AHOGYAN A TÖRTÉNELEMKÖNYVEK LÁTTATTÁK

Olvasva és hallgatva Mindszenty 1956-os rádióbeszédét, egyértelműnek tűnik, hogy a békességre, az önbíráskodások elkerülésére, a termelőmunka folytatására szólította fel hallgatóit november 3-án. Mégis: generációk nőttek fel úgy, hogy már

³¹ Kovács Attila Zoltán – Soós Viktor Attila szerk. (2016): *Mindszenty József, 1956 – Írások a hagyatékából*. Mindszenty Alapítvány – Athenaeum Kiadó. 35.

az általános iskola 8. osztálya – de különösen a végzős középiskolások – számára írt tankönyvekből megtanulhatták, hogy Mindszenty a nép ellensége, amit aztán 1956-os fellépésével, különösen rádióbeszédében elmondottakkal, a napnál is világosabban bizonyított. Ez a narratíva a tankönyvekben többségében következetesen nyomon követhető. Igaz, a gyerekeknek szánt kiadványokban már jóval 1956 előtt is ellenséggként jelenik meg a bíboros, e tanulmány azonban csak az 1956 utáni kiadványokat ismerteti. Érdeemes megfigyelni, ahogyan kétféle módon kezelik a tankönyvek a forradalmat: vagy követve az MSZMP által 1957-től kiadott irányvonalat, amely szerint a katolikus egyház egésze nem, csak Mindszenty József volt a fehérterrorral fenyegetőző háborús uszító, vagy ellenkezőleg: szinte szemérmesen hallgatnak a főpapról. A kiadványokat egymás mellé téve remekül követhetjük a kádári narratíva variációit – vagy éppen ismétlődéseit. A tankönyvek az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár gyűjteményében elérhetők.

1956: A magyar nép története, III. rész, ideiglenes tankönyvként kiadott kötet,³² lényegében az 1950-es könyv második kiadása. Az 1956 februárjában a nyomdába leadott kézirat 1956 áprilisában jelent meg. Ennek a kötetnek a 20. századi magyar történelmet bemutató fejezeteit Bellér Béla és Incze Miklós jegyzi. Mindszentyről egy szót sem szól, még magáról a katolikus egyházzal is csak két rövid, szinte mellékes félmondat szerepel benne: „A burzsoázia tehát támaszkodhatott megmaradt gazdasági hatalmára, az államapparátusban meghúzódott reakciós elemekre, a klerikális reakcióra és a Kommunista Pártba beépült imperialista ügynökökre”,³³ illetve: „A klerikális reakció teljes mértékben támogatja a Kisgazdapártba tömörült reakciós erőket.”³⁴

Az ezt követő időszakban a gimnáziumok számára az 1957–1962 közötti időszakra adtak ki tananyagbeosztást.³⁵ Ebben a korábbiakhoz képest több volt az anyagon belül az egyetemes történelem, míg az általános iskolások történelemtantervét

³² BELLÉR et al. (1956): *A magyar nép története, III. rész, 1849–1948, ideiglenes tankönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.

³³ BELLÉR (1956) 215.

³⁴ BELLÉR (1956) 219.

³⁵ Közli: SZABOLCS Ottó – KATONA András (2006): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 604.

az 1958–1962 közötti időszakra határozta meg,³⁶ az általános iskolai történelem-tanítás feladatául szabva, hogy biztosítsa a tanulók marxista–leninista történelem- és társadalomszemléletének megalapozását. Súlyt helyez a tanulók szocialista hazafiságának és proletár internacionalizmusának fejlesztésére. Az új tanterv azonban valójában csak a pedagógiai-módszertani változás igényéről tudósít, az nem szerepel benne, hogyan kell bemutatni például az 1956-os forradalmat és annak szereplőit. Ellenforradalmi korszak gyanánt a tantervek mindössze a Horthy-korszakot szerepeltetik, az 1956-os forradalomról a tantervekben még nincs szó. Az ebben az időszakban megjelent tankönyvekben figyelemre méltó, hogy – noha már megszületett az 1957-es párthatározat arról, hogyan is kell értelmezni az 1956-ban történeteket –, Mindszentyről a könyvek 1956-tal kapcsolatban nem ejtenek szót. Alább időrendi sorrendben a példák:

1960: A gimnazisták 1960-as történelemkönyve³⁷ mindössze egy rövid bekezdést tartalmaz 1956-ról, Mindszentyről egy szót sem ír: *„1956. október–novemberében az egész szocialista tábor, elsősorban a Szovjetunió segítette a magyar népet az ellenforradalmi támadás leverésében és az ellenforradalom által okozott károk helyrehozásában, az újjáépítő munkában.”*

1961: A végzős gimnazisták 1961-ben megjelent tankönyve³⁸ az 1956-os forradalommal kapcsolatban csak a nyugati imperialista hatalmakat, a felforgató- és kémközpontokat, a disszidenseket és közönséges bűnözőket, a magyarországi ellenforradalmi erőket jelöli meg felelősnek az egyik oldalról,³⁹ míg *„az ellenforradalmi összeesküvés másik csoportja a Nagy Imre körül tömörülő revizionistákból állott”*. Mindszentyről a forradalommal összefüggésben hallgat a tankönyv. Csupán a megelőző időszakból, az egyházi iskolák államosításával kapcsolatban ír a bíborosról:⁴⁰ *„A klerikális reakció – élén Mindszenty József bíborossal – szövetkezett a nyugati, főleg amerikai, imperialista körökkel s összeesküvést szervezett a népi demokratikus rend megdöntésére, a tőkés-földbirtokos úri-Magyarország*

³⁶ Közli: SZABOLCS – KATONA (2006) 605.

³⁷ RÁNKI György – SZAMUELY Tibor (1960): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest. 265.

³⁸ RÁNKI György – SZAMUELY Tibor (1961): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. II. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

³⁹ RÁNKI – SZAMUELY (1961) 276–277.

⁴⁰ RÁNKI – SZAMUELY (1961) 273.

visszaállítására. Az összeesküvést azonban leleplezték.” Ugyanezt a fent idézett szöveget tartalmazza a Ránki–Szamuely-féle, 1963-as tankönyv⁴¹ negyedik, valamint az 1966-os hetedik⁴² kiadása is.

1967: Az 1966 novemberében nyomdába küldött, és 1967-ben megjelent nyolcadikos tankönyvben⁴³ az 1956-os forradalommal kapcsolatosan csak a „népi demokrácia megdöntésére” törekedő „ellenforradalmárok”, a „jóhiszemű tüntetést” tartó diákok és dolgozók közé keveredő „összeesküvők” és a „fehérterror” szerepel.⁴⁴ A bíborost egyetlen szóval sem említi, sem korábbi szerepvállalásáról, sem letartóztatásáról és bebörtönzéséről, sem kiszabadulásáról, sem pedig 1956-os rádióbeszédéről nem értesülhetett a tankönyvből az akkori nyolcadikos diák. A forradalommal kapcsolatosan első alkalommal 1968-ban jelenik meg a tankönyvekben Mindszenty József bíboros szerepe.

1968: Balogh Endre gimnáziumi tankönyvének első kiadása⁴⁵ 1968-ban jelent meg. Ebből a végzős gimnazisták megtudhatták, hogy 1956-ban a fehérterror uralkodott az utcákon, és ezért elsősorban Nagy Imre volt a felelős. *„De – az eseményekkel versenyt futva –, egyre jobbra tolódott, kormányába mind reakciósabb, nyíltan ellenforradalmi politikusokat vont be, szélesre tárva a kapukat a kapitalista, nacionalista és fasiszta áradat előtt. Az utcákon véres fehérterror bontakozott ki. (...) Az ellenforradalmárok kiszabadították fogságából Mindszenty bíborost, aki nyíltan meghirdette a kapitalizmus visszaállítását, sőt azt is, hogy a 'bukott rendszer örökösei'-re pusztulás vár (november 3.)”*⁴⁶ Még az 1956-tal foglalkozó rész előtt a 293. oldalon kezdődő, „A szocializmus építésének kezdete” című fejezetben leírja: *„A munkásosztály győzelme azonban további ellenállásra sarkallta a reakciós köröket, amelyeknek élére akkoriban Mindszenty József hercegprímás állt. Politikai működése már a korábbi években is nyíltan népidemokrácia-ellenes volt, ekkor pedig Habsburg-párti összeesküvést szervezett a népi*

⁴¹ RÁNKI György – SZAMUELY Tibor (1963): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. IV. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 273.

⁴² RÁNKI György – SZAMUELY Tibor (1966): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Hetedik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 340.

⁴³ CSISZÉR Béla – SÁRI Gusztáv (1967): *Történelem az általános iskolák 8. osztálya számára*. Második kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.

⁴⁴ CSISZÉR – SÁRI (1967) 192–193.

⁴⁵ BALOGH Endre (1968): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁴⁶ BALOGH (1968) 302.

*demokratikus rendszer megdöntésére. Tevékenységét a hatóságok földerítették, őt magát letartóztatták és elítélték.*⁴⁷

1971: Balogh Endre gimnazista történelemkönyvének 1970 júliusában nyomdába adott, és 1971 áprilisában megjelent negyedik kiadása⁴⁸ az 1968-as kötet vonatkozó részét Mindszenty bíborosról és a forradalomról változatlan formában közli, ebben a kötetben is a 302. oldalon.

1975: Az 1974 augusztusában nyomdába adott, 1975-ben megjelent általános iskolai tankönyvben⁴⁹ a nyolcadikosok egy féloldalas szövegből értesülhettek arról, hogy „Az 1956. évi ellenforradalmi lázadás”⁵⁰ a pártvezetésben elkövetett hibák miatt, de leginkább az imperialista tábor vezetőinek és ügynökeinek tevékenysége miatt robbanhatott ki. Itt is ismétlődik a jóhiszemű tüntetők közé keveredett ellenforradalmi erőkről, a börtönökből kiszabaduló közönséges bűnözőkről és a fehérterrortól írt összes bejáratott panel. Mindszenty bíborost azonban meg sem említi a kiadvány. Mindössze utalásképpen írja le: „Az ellenforradalmi lázadás kísérlet volt arra, hogy a proletárdiktatúra vívmányait megsemmisítsék, visszaállítsák a tőkés, az egyházi és világi nagybirtokosok uralmát.”

Ugyanebben az évben jelent meg Balogh Endre gimnáziumi történelemkönyvének újabb kiadása, ami csekély változtatásokkal tartalmazza az 1968-as, első kiadásban írtakat Nagy Imréről és Mindszentyről. „Az ellenforradalomnak forradalomná nyilvánításával megtévesztette és megbénította a szocializmus híveit, szélesre tárva a kapukat a kapitalista, nacionalista és fasiszta áradat előtt. Az utcákon véres fehérterror bontakozott ki. (...) Az ellenforradalmárok kiszabadították fogságából Mindszenty bíborost, aki nyíltan meghirdette a kapitalizmus visszaállítását, sőt azt is, hogy 'a bukott rendszer örökösei'-re, a revizionistákra is pusztulás vár (november 3.) Az ellenforradalom átmeneti felülkerekedése tehát azzal fenyegetett, hogy a munkásosztály hatalmát tőkés restauráció váltja föl.”⁵¹

⁴⁷ BALOGH (1968) 295.

⁴⁸ BALOGH Endre (1971): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Negyedik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁴⁹ CSISZÉR Béla – SÁRI Gusztáv (1975): *Történelem az általános iskola 8. osztálya számára*. Tizedik, javított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵⁰ CSISZÉR – SÁRI (1967): *Történelem... alfejezetcím*, 169.

⁵¹ BALOGH Endre (1975): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Nyolcadik, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 320.

1976: Az 1976 októberében megjelent gimnáziumi történelemkönyv⁵² kéziratát (Balogh Endre) 1975 októberében adták le a nyomdának. Ebben a 9. kiadásban a bíborosról írtak megegyeznek a fent idézett résszel, majd oldalszámra és betűre pontosan ismétlődnek ugyanezen szerző 1979 szeptemberében kéziratban leadott, és **1980** áprilisában megjelent gimnáziumi történelemtankönyvében,⁵³ valamint a tankönyv egy évvel későbbi, 1980 szeptemberében leadott, és **1981** áprilisában megjelent 14. kiadásában is. Némi változatosságot majd csak az **1982-es** esztendő hoz, amikor a gimnazista tankönyv⁵⁴ némi fantasztikus elemmel toldja meg Mindszenty szabadulásának leírását: „Október végén visszaállították a többpártrendszer, s a koalíciós kormányzati formát. Ettől kezdve azonban a burzsoá restaurációs erők már a revizionistákat is kezdték félreállítani (mondván, ők is kommunisták voltak). Mintegy ellenkormányként megalakult a Dunántúli Nemzeti Tanács, és kiszabadították vidéki házi őrizetéből Mindszenty hercegprímást, aki ettől fogva leendő államfőhöz hasonló szerepet igyekezett játszani. Az újjáalakult koalíciós pártok túlnyomórészt jobboldali elemeik vezetésével szerveződtek meg, de megalakult számos szélsőjobboldali párt, melyek mögött a régi 'keresztény kurzus' politikusai húzódtak meg. Vidéken még a nyilaskeresztes mozgalom is szervezkedni kezdett. Azt, hogy a tőkés rend visszaállításának veszélye valóban fennállt, a néptömegek előtt leginkább Mindszenty november 3-ai rádióbeszéde leplezte le, amelyben a hercegprímás a földbirto-
kos-tőkés restauráció mellett foglalt állást.”⁵⁵ Ugyanezen a 189. oldalon a tankönyv kék színnel kiemelve rövid kivonatokat idéz a *Der Spiegel*-ből, amelynek pontos megjelenését nem írja le, csak „nov.” rövidítéssel utal arra, hogy 1956 novemberében megjelent cikkről van szó: „Mindszenty a felkelőknek antikommunista mártírmítoszt és katolikus ideológiát nyújt... Nyilvánvalónak látszik, a felkelés vezéréként Mindszenty aligha jöhet szóba, de feltétlenül szóba kerülhet, mint egy új rend jelképe.” A következő oldalon rövid kivonatokat idéz Mindszenty beszédéből, majd az ezt követően kezdődő, 66. alfejezetben⁵⁶ leszögezi, hogy „a kormány

⁵² BALOGH Endre (1976): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Kilencedik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵³ BALOGH Endre (1980): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Tizenharmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵⁴ JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota (1982): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵⁵ JÓVÉRNÉ (1982) 188–189.

⁵⁶ JÓVÉRNÉ (1982) 190. Alfejezetcím: A néphatalom helyreállításától a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséig (1956–1962).

megalakulása pillanatától élesen megkülönböztette az ellenforradalom tudatos résztvevőitől az általuk csak befolyásolt, megtévesztett embereket”.

1983: Az általános iskolák végzős diákjai 1983 augusztusában megjelent tankönyvükben⁵⁷ betűről betűre ugyanazt olvashatták, mint az 1975-ös nyolcadikosok, vagyis Mindszenty bíboros név szerint nem szerepel benne. Ugyanebben az esztendőben a gimnazista tankönyv⁵⁸ változatlan tartalommal, változatlan oldalszámmal ugyanazt tanította Mindszentyről, mint a szerző egy évvel korábbi, fent hivatkozott tankönyve.

1984: Az 1984-ben az általános iskolásoknak kiadott tankönyv⁵⁹ az 1956-ról szóló „Az ellenforradalmi felkelés és leverése” című fejezetben egy mondatban összefoglalja⁶⁰ a Mindszenty-beszéd értelmezésének központi narratíváját: *„Mindszenty bíboros, akit egy ellenforradalmár katonai alakulat kiszabadított a házi őrizetből, rádióbeszédben hirdette meg a földreform felülvizsgálatát, az egyházi földek visszaadását, a népi demokrácia vívmányainak felszámolását.”* Ugyanebben az esztendőben a végzős gimnazisták⁶¹ Jóvérné Szirtes Ágota tankönyvéből változtatás nélkül azt tanulhatták, mint az előző két év kiadásaiban. Az 1989-ben ugyanettől a szerzőtől kiadott nyolcadikos tankönyv⁶² azonban jelentősen rövidebb: csak 1945-ig tárgyalja a történelmet.

Mindszenty személyét és a magyar történelemben játszott szerepét csak a rendszerváltás után ismertették a fentiektől eltérően a tankönyvek. A *Művelődési Közlöny* 1990. évi 16. számában kiadott közlemény az 1985. évi I. törvény (oktatási törvény) végrehajtási rendeletének módosítását tartalmazza,⁶³ és visszavonja

⁵⁷ CSISZÉR Béla – SÁRI Gusztáv (1983): *Történelem az általános iskola 8. osztálya számára*. Tizennyolcadik, módosított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵⁸ JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota (1983): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁵⁹ BÍRÓ Ferencné (1984): *Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 8. osztálya számára*. I. kötet, Tankönyvkiadó, Budapest.

⁶⁰ BÍRÓ (1984) 173.

⁶¹ JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota (1984): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

⁶² BÍRÓ Ferencné (1989): *Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 8. osztálya számára*. I. kötet. Hatodik kiadás, Tankönyvkiadó: Budapest.

⁶³ A társadalomtudományi tantárgyak oktatása. *Művelődési Közlöny*, 1990. 34 (16), 1275. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MuvelodesiKozlony_1990/?pg=1224&layout=s Utolsó letöltés: 2023. 03. 11.

a középfokú oktatás társadalomtudományi tantárgyainak a módosított rendelet alapján korábban kiadott nevelési-oktatási terveit. Az ezt követően megjelent tankönyvekben már érzékelhetően változik a szemlélet.

1991: Az 1991-ben a végzős általános iskolásoknak kiadott tankönyv⁶⁴ az 1956-os rádióbeszédből lényegében csak a „bukott rendszer örökösei” és a „magántulajdon” kitételeket említi.⁶⁵ Magát a megszólalást azonban nem kiemelni, hanem inkább belehelyezni igyekszik az események kontextusába. *„Mindszenty József hercegprímás kiszabadulása és rövid tájékozódás után november 3-án rádióbeszédében a 'bukott rendszer örököseinek' nevezte Nagy Imre kormányát és támogatóit, és leszögezte, hogy a 'szociális igazságosság által korlátozott magántulajdon' alapján áll. Beszédét később úgy igyekeztek beállítani, hogy annak döntő szerepe volt a szovjet beavatkozásban. Pedig a gépezet ekkor már beindult.”*

1992: Elsőként az 1992-ben a végzős középiskolások számára a második félévre külön kiadott tankönyv⁶⁶ ír Mindszentyről a korábbiaktól élesen eltérő hangnemben. A 29. oldalon az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választás eredményét közölve ismerteti⁶⁷ a püspöki kar körlevelének szerepét, de homlokegyenest más értékítéléssel, mint az addigi tankönyvek: *„A választási eredmények alakulásához nagymértékben hozzájárult Mindszenty József bíboros... aki október 18-án kiadott körlevelében világosan jelezte, hogy a magyar közéletben sok olyan jelenséget tapasztal, ami a tiszta demokrácia elveivel ellentétes. Már ekkor felhívta a keresztény választók figyelmét, hogy ne adják szavazatukat olyan irányzatra, amely újabb elnyomást, erőszakos uralmat, a törvények mellőzését akarja. Mindszenty bíboros – ellentétben tehát a későbbi megítéléssel – a demokrácia mellett állt ki.”* A koalíciós időkről szólva nem a Mindszentyvel kapcsolatban addig is, és azóta is gyakran előkerülő „ország első közjogi méltósága” szerepfelfogást emlegeti, hanem leírja,⁶⁸ hogy a keresztény világnézet és az egyház elleni támadás része volt az ellene irányuló kommunikációs hadjárat, majd a per. *„Elsősorban Mindszenty bíborost támadták, aki 1944 végétől látta, hogy a kommunisták diktatúra*

⁶⁴ FEKETE Pál (1991): *Történelem 8.* Tankönyvkiadó, Budapest.

⁶⁵ FEKETE (1991) 158.

⁶⁶ Dr. SEIFERT Tibor (1992): *Magyarország története 1938–1990, Tankönyv a középiskolák IV. osztályosai számára, 2. félév.* IKVA Kiadó, Budapest.

⁶⁷ Dr. SEIFERT (1992) 29–30.

⁶⁸ Dr. SEIFERT (1992) 43.

kiépítésére törekednek, hogy kiárusítsák az országot, a demokráciát megcsúfolják, a vallásos embereket üldözik. Tiltakozott a köztársaság kikiáltása ellen, a vallásos szervezetek feloszlata ellen, az iskolák államosítása ellen. A tömegekre rendkívül nagy hatást gyakorolt, így az 'első számú közellenségge' nyilvánították.” Ami a bíboros 1956-os megszólalását illeti, ez a tankönyv az első, amelyik nem ismételteti, hanem éppen ellenkezőleg: helyükre teszi a bíborosról korábban tanítottakat. A beszédből ez a kötet is csak rövid kivonatokat közöl, de egészen más logika alapján válogatva az idézeteket. Kiemeli, hogy a prímás a sztrájk befejezésére, a magánbosszúk elkerülésére és a népek közötti valódi barátságra helyezte a hangsúlyt, és egyháza nevében kijelentette azt is, hogy „nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányaival, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk”. A kivonatokat ebben a tankönyvben már jól láthatóan nem azzal a szándékkal válogatta össze a szerző, hogy az idézetekkel a bíborosról kialakított kommunista narratívát támassza alá, éppen ellenkezőleg: egészen másképp értékeli Mindszenty szavait és szerepét. „De jól látta, hogy a jövőnk a 'kétszázmilliós orosz társadalom (sic!)’⁶⁹ szándékaitól függ. (Mindszenty beszédét a legutóbbi időig sokszor félremagyarázták, meghamisították.)”

Mindszenty József bíboros 1956. november 3-án este elmondott nagy hatású beszéde nemcsak a kitartóan ismételtetett, szándékos félreértelmezések miatt vet hullámokat mind a mai napig, hanem leginkább szerzője személye miatt. A főpap ugyanis saját korával 1948-as letartóztatása előtt sem találta a hangot – akkor azonban még a múlt idő nyelvén próbált szólni kora emberéhez. A forradalom és szabadságharc idején elhangzott történelmi beszédben azonban mást találunk: ekkor már a jelenkor nem tudott lépést tartani a bíborossal. Mindaz ugyanis, amiről ő valójában beszélt – a szabad, tiszta választások, a magántulajdon, az ország szuverenitása és a nem csupán nevében demokratikus közélet – csak évtizedekkel a beszéd elhangzása után, a rendszerváltással jöhetett létre.

⁶⁹ A tankönyv hibásan idézi, valójában a bíboros nem társadalmat, hanem birodalmat mondott.

TÖRÖK ÁDÁM

„Kutyaszorítóban” -Sigetter Viktor Győző, a vezérkari főnökség 2. osztályának tisztje az ÁVH markában

A második világháborút követően a szovjet szuronyok árnyékában Magyarországon (is) berendezkedő kommunista rezsim – a szovjet mintának megfelelően – szisztematikusan számolta fel a Horthy-korszakot,¹ valamint a háborút követő demokratikus kibontakozást. A szovjet elhárítószervek, valamint a Rákosi-éra államvédelme, majd a Kádár-rendszer állambiztonsága külön ellenséges kategóriaként kezelte az egykori hírszerzésért és kémelhárításért felelős Magyar királyi Honvédezerkar főnökség 2. osztályán (a továbbiakban 2. vkf. o.) és a társszerveknél (5. vkf. o.-n,² 6. vkf. o.-n,³ az Államvédelmi Központnál, valamint

¹ BANK Barbara (2017): *A vármegyék Magyarországon a szovjet megszállás első évében*. In HORVÁTH Zsolt – KISS Réka szerk. (2017): *Remény és realitás Magyarországon*. 1945. NEB, Budapest. 247–267.

² HM. VI.-5. osztály (a későbbi 5. vkf. o.). A csoport feladata a szomszédos kisantantállamokban, a revíziós céloknak megfelelően a magyar kisebbség hírszerző és fegyveres harcra való beállítása, szabotázsakciókkal és suttogópropaganda terjesztésével a lakosság forradalmasítása, belső feszültség szítása, amely során a kisantantállamok kénytelenek lesznek fellépni a magyar kisebbséggel szemben. E fellépés pedig a magyar honvédség beavatkozását tenné lehetővé. Az osztály diverzánsalakulatai részt vettek az első bécsi döntést megelőző csehszlovák–magyar konfliktusban, majd diverzánsakciókkal lehetővé tették Kárpátalja visszacsatolását. 1941-ben az osztály különleges harc eljárásokért és szabotázsért felelős részlegét a 2. vkf. o.-ba tagolták be, ezt követően a honvédség kiképzési és sportügyi tartoztak tevékenységi körébe.

³ A Vezérkar sajtó- és propagandaüggyel, valamint nemzetvédelemmel foglalkozó osztálya. 1941. augusztus 11-én az osztály megszűnt, feladatait a 2., illetve az 5. osztály vette át, 1942. május 1-jével újra felállították, ekkor a 2. és az 5. vkf. o.-tól is vett át feladatokat.

a rendőrség és a csendőrség kommunistaellenes nyomozásokban részt vett osztályain, a hadra kelt seregtesteknél az I/b osztályokon, valamint a hadiüzemek és a MÁV elhárítással foglalkozó részlegein) szolgálatot teljesítő egykori beosztottakat. Ezt mutatja egy, az ellenséges kategóriák nyilvántartásáról 1963-ban készített feljegyzés, amely szerint operatív nyilvántartás során alapnyilvántartásba helyezték:

„– A VKF/2. és 6. osztály vezetőit, hírszerzéssel – és kémelhárítással foglalkozó beosztottait;

értékelőit, aktív propaganda- és tájékoztató tevékenységet kifejtő tagjait,

a horthysta hadseregek, hadosztályok I/b osztályainak vezetőit, beosztottait,

hadiüzemi parancsnokokat, hadiüzemi titkárokat, nemzetvédelmi előadókat, K-tiszteket, levante körzetparancsnokokat,

a MÁV F/b és Üv/b vezetőit, helyetteseit, nemzetvédelmi csoportvezetőit és tagjait, K-tisztjeit,

a VKF/2. és 6. osztály, és a VKF/2. hatásköréhez tartozó szervek ügynökeit, besúgóit, provokátorait.”⁴

Ugyanezen feljegyzés szerint kutató-nyilvántartásba kellett felvenni:

„– A VKF/2. és 6. osztály rejtjelezőit, távirászeit,

a MÁV F/b és Üv/b személyzeti nyilvántartóit, légoltalmi előadóit.”⁵

Az 1945 után megjelent történeti munkákat átíttatta a politika, így azok a 2. vkf. o. kapcsán az államvédelmi, majd állambiztonsági szervek nézőpontját tükrözik.⁶ A szerzők többsége az illegális kommunista mozgalom tagjaként maga is a 2. vkf. o. célszemélye volt, így ezektől a művektől az objektivitás igen távol áll. A korabeli Állambiztonsági Kéziszótárban a 2. vkf. o.-ról a következők szerepelnek:

⁴ HU OSA 357-2-1: Az operatív nyilvántartás rendezése és a nyilvántartás adatainak felhasználása; 1963. 1–2. Lásd: Online: <http://w3.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/10-52.pdf> (Letöltve: 2023. május 9.)

⁵ HU OSA 357-2-1: Az operatív nyilvántartás rendezése és a nyilvántartás adatainak felhasználása; 1963. 7. Online: <http://w3.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/10-52.pdf> (Letöltve: 2021. május 9.)

⁶ Lásd: HOLLÓS Ervin (1971): *Rendőrség, csendőrség, VKF/2.* Kossuth Könyvkiadó, h. n.; MÁTÉ György – VIDA Ferenc (1979): *Hűség és hűtlenség. A függetlenségi mozgalom harcosai a „Def”-en és a hadbírótság előtt.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest; BERÁNNÉ NEMES Éva – HOLLÓS Ervin szerk. (1977): *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből (1920–1944).* Akadémiai Kiadó, Budapest; HETÉS Tibor – MORVA Tamásné (1968): *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

„VKF/2. osztály: a horthysta vezérkar hírhedt kommunistaellenes hírszerző és elhárító szerve volt. – Felépítése: KOFFA – Központi Offenzív Alcsoport (hírszerzés), Defenzív Alcsoport (elhárítás), Kommunistaszabotázs-elhárító Alcsoport, Honvéd Hadtestparancsnokságok Kémelhárító Osztálya, Hadiüzemi Parancsnokságok, hadseregeknél az 1/b) Osztály (hírszerzés-elhárítás). – Több beosztottja lépett az amerikai, a nyugatnémet, az angol és a francia hírszerző szervek szolgálatába külföldre szökése után.”⁷ Ezek mellett, hogy a torzított kép még jobban gyökeret verjen a köztudatban, születhettek meg a szervezethez köthető személyeknek erősen cenzúrázott-átírt, a hivatalos álláspontnak megfelelő szájjú visszaemlékezései is.⁸ Ezt a mesterségesen torzított képet csak a rendszerváltás után megjele-
nő munkák kezdték-kezdik lebontani.⁹

Noha a közvéleményben a háború után rögtön megindult a 2. vkf. o. szisztematikus befeketítése, azonban szovjet és magyar elhárítószervek élénk érdeklődést mutattak mindazok iránt, akiknek bármi közük volt a Horthy-korszak hírszerzéséért és kémelhárításáért felelős szervéhez.¹⁰ Ahogy az ősi latin mondás tartja: „Fas est, ab hoste doceri!” vagyis „Szabad az ellenségtől is tanulni”, ennek megfelelően igyekeztek felkutatni a számukra (is) „hasznos tudással rendelkező” személyeket. A kézre került szakemberek többségével szakmai, módszertani,

⁷ Állambiztonsági Kéziszótár. BM Könyvkiadó, é. n. 97.

⁸ Lásd: KÁDÁR Gyula (1978): *A Ludovikától Sopronköhidáig, I–II. kötet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest; ANDORKA Rudolf (1978): *A madridi követségtől Mauthausenig*. Andorka Rudolf naplója. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

⁹ Lásd BÖLL Gábor (2001): *A VKF–2. szervezettörténete az újabb kutatások tükrében*. In OKVÁTH Imre szerk. (2001): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában. 1945–1948. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Történeti Hivatal, Budapest. 71–102.; SZAKÁLY Sándor (2015): *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Magyar Napló, Budapest; Török Ádám (2015): *Ködbe vett arcok. Hírszerzés és kémelhárítás a Horthy-korszakban*. In SZULY Rita – KRÁNITZ Péter Pál (2015): *Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modern kori Magyarország eszmé-, művelődés- és társadalomtörténetéről*. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest – Piliscsaba. 340–364.

¹⁰ Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes perével kapcsolatos tanulmányában Györkei Jenő tett említést egy bizonyos Ternovszky Jánosról, aki a per során – talán, hogy vallomásának nagyobb hangsúlyt adjon – kijelentette, hogy a kémelhárítóknál volt gépkocsivezető. Ezzel az elszólásával azonban felhívta magára a figyelmet: letartóztatták, a Szovjetunióba hurcolták és 15 évre ítélték. Lásd GYÖRKEI Jenő: *Vae victis. Tábornokok meghurcolása 1945 – 1948*. Accordia Kiadó, Budapest, 2002. 60. Vö. Rózsás János szerint a szovjetek 1947. április 26-án tartóztatták le. majd 1947. július 17-én 25 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, amelyet a mordoviai Potyma lágereiben töltött. 1955. november 20-án adták át a magyar hatóságoknak, akik továbbra is fogóságban tartották. A jászberényi börtönből 1956. április 6-án szabadult. Lásd RÓZSÁS János (2000): *Gulag Lexikon*. Püski, Budapest. 374–375.

szervezeti és szervezési visszaemlékezéseket, valamint a beosztottakról, kollégákról különböző jellemzéseket írtak.¹¹ Ezek később kompromittáló anyagokként szerepel(het)tek az egyes eljárásoknál. Tanulmányomban Sigetter Viktor Győző ezredes ügyével kívánok foglalkozni, aki, noha a 2. vkf. o. szakmai (hírszerző, elhárító) munkájában nem vett részt, azonban az osztály szervezésében szinte a kezdetektől fogva belső, hivatali jellegű munkát végzett, majd az egymást követő osztályvezetők segédtisztjeként az osztály hivatali működését vezette. Így pontos ismeretekkel rendelkezett a szervezet felépítéséről, működési mechanizmusáról, valamint az egyes beosztottakról. Ez a tudás pedig kulcsfigurává tette a 2. vkf. osztály, valamint a társszervek utáni nyomozásokban, ami megpecsételte sorsát.

Sigetter Viktor Győző¹² 1893. március 25-én Besztercén született, Sigetter Károly honvéd puskaműves és Leitner Anna gyermekeként. Négy polgári osztály elvégzését követően hadapródiskolai növendék lett. Tényleges katonai szolgálatát 1912. augusztus 18-án kezdte meg, szeptember 1-jén zászlóssá avatták, majd 1914. május 1-jén hadnaggyá léptették elő.¹³ Az első világháborúban frontszolgálatát a 25. gyalogezrednél kezdte,¹⁴ főhadnagyi kinevezésére pedig már a 29. tábori vadászszázalóalj kötelékében került sor.¹⁵ 1915. október 15-én orosz fogságba esett.¹⁶ Az orosz fogságból 1920. december 28-án tért haza, ekkor a budapesti

¹¹ Szinte valamennyi kézre került személlyel írtak hosszabb-rövidebb összefoglalókat. Talán a leghíresebb Ujszászy István vezérőrnagyé, akivel Fekete Iván fedőnéven írták meg feljegyzéseit. Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 4.1. A-414. Nyomatásban: HARASZTI György szerk. (2007): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. ÁBTL–Corvina Budapest.

¹² Neve a legtöbb iratban Sigetter Viktorként fordul elő, katonai anyakönyvében azonban Sigetter Győzőként, az államvédelem által keletkeztetett iratokban olykor Sigetter Viktor Győzőként, olykor Szigetter Viktorként szerepel. Lásd: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HM HIM HL) Katonai anyakönyvek (továbbiakban: AKVI) 1893/1472. V.ö. ÁBTL 3.1.9. V-168.

¹³ *Pesti Hírlap*, 36 (103), 1914. május 01., 34. Vö. *Budapesti Közlöny*, 48 (98), 1914. április 30., 2.

¹⁴ Az ellenséggel szemben kitűnő szolgálatáért legfelső dicsérő elismerésben részesült többek között Sigetter Győző 25. gyalogezredbeli hadnagy. Lásd: *Budapesti Közlöny*, 49 (49), 1915. február 28., 3. Vö. *Budapesti Hírlap*, 35 (61), 1915. március 02., 9.

¹⁵ Lásd *Budapesti Közlöny*, 49(161), (1915. 07. 14.) 2. Vö. *Pesti Hírlap*, 37(195), (1915. 07. 15.) 16.

¹⁶ „A következő értesítést kapta Az Est szerkesztősége: Az alább felsorolt tisztek szeptember 15-ike óta orosz fogságban vannak: Szigetter Viktor főhadnagy, Marosvásárhely” – feltehetően az illetőséget elírták, viszont a fogságba esés dátuma, a rang és az alakulatszám megegyezik. Lásd: *Az Est*, 6(291), (1915. 10. 17.) 11.

körlet rendelkezésére bocsátották.¹⁷ Saját kezű életírása szerint mivel más munkalehetősége nem volt, a további katonai szolgálat mellett döntött.¹⁸ Igazolták, majd 1921. május elején a Honvédelmi Minisztérium VI–2. osztályához¹⁹ osztották be iktató és tisztázó tisztént, személyügyi referens, egyben pénz- és átalánykezelő.²⁰ 1921. november 1-jével a trianoni megszorításokat követően – feltehetően a rejtés miatt – nyugállományba helyezték,²¹ azonban továbbra is a HM VI–2. osztályán teljesített szolgálatot. Ugyanebben az évben a nősülési engedélyt megszerelve és a megfelelő kauciót lefizetve, feleségül vette Lammer Máriát. A frigyből egy leánygyermek született, Éva, aki 1943. február 20-án ifj. Bigner Józsefhez, a *Magyarság* című lap igazgatójához ment nőül.²²

Sigetter Viktort 1922. szeptember 1-jén századossá léptették elő.²³ Ismeretlen okok miatt – feltételezésem szerint azonban nem véletlenül²⁴ – magyar állampolgárságának kérdése csak 1926-ban rendeződött.²⁵ 1931. október 5. – 1932. február 28. között a törzstiszti tanfolyamra vezényelték mint hallgatót. Időközben 1932. november 1-jétől a HM VI–2. nyílt állományába sorolták át. 1933. május 1-jén őrnaggyá léptették elő.²⁶ 1921–1936 közötti tevékenységével kapcsolatban 1952-es kihallgatása során a következőkről számolt be: „(...) A VKF/2. osztályhoz kerültem mint iktató és személyügyi tiszt. Ebben a minőségben ügyköröm volt a beosztott tisztek és altisztek személyi ügyeinek intézése. Így pl. áthelyezések, szabadságok, betegjelentések, nősülések. Az alcsoporthál történt beosztásom alatt pénzkezelő – átalánykezelő – is voltam. Ebben az ügykörben 1936-ig működtem. Feladatom volt az osztály részére kiutalt átalány kezelése, az idegen országokba akkreditált

¹⁷ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-168. 14.

¹⁹ Mivel a trianoni békediktátum katonai megszorításai tiltották a vezérkar fenntartását, így az rejtve, mint a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportja működött. A Vezérkari Főnökség osztályai ennek megfelelően mint a HM VI. csoport osztályai rejtve működtek.

²⁰ Sigetter Viktor gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Recsk, 1952. szeptember 18. Lásd Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXV. 4.f. 0537/1953. 29.

²¹ *Rendeleti Közlöny a Magyar Nemzeti Hadsereg számára – Személyes Ügyek*, 48 (50), 1921. október 15., 643.

²² Az eljegyzési hirdetményt lásd *Magyarság*, 23 (292), 1942. december 25., 4. A házasság kihirdetését lásd *Magyarság*, 24 (42), 1943. február 21. 10.

²³ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

²⁴ A HM VI–2. osztályon a vitatott állampolgárságot gyakran használták fel a környező államokban folytatandó telepített hírszerzői működésre.

²⁵ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

²⁶ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

*katonai attachék fizetésének kiutalása. A vidéki szervek részére kiutalandó összegeket az osztályvezető utalványozta ki, és ezen összegekről az egyes szervek havonta számoltak el. A számla szerinti felülvizsgálás az én ügyköröm volt.*²⁷ 1936 májusában az akkori osztályvezető, Hennyey (Erb) Gusztáv²⁸ segédtisztje lett. Tevékenységét a következőkben foglalta össze a már idézett kihallgatása során: „Ügyköröm volt a mindennap referádára jelentkező előadók előjegyzése, látogatók fogadása és bejelentése, távbeszélők kezelése. Magánposta kezelése és elintézése. (...) Az osztályvezetőket vidéki és külföldi útjukra gyakran elkísértem. Munkám természeténél fogva azonban azok VKF-es, illetve hírszerző tevékenységébe nem folytam bele, feladatom inkább reprezentatív jellegű volt.”²⁹ Sigettert 1937. november 1-jén alezredessé léptették elő.³⁰ 1938. február 2-án az osztályt átszervezték, ekkor felvette a Magyar királyi Honvédezerkar Főnökének 2. osztálya (2. vkf. o.) nevet. Ezt követően Sigetter 1943-ig a 2. vkf. o. mindenkori osztályvezetőjének segédtisztje lett. Vagyis ebben a beosztásban működött a már említett Hennyey Gusztáv (a HM VI– 2. osztály vezetője 1933. május 1. – 1937. augusztus 1. között), Andorka Rudolf³¹ (a HM VI– 2., majd a 2. vkf. o. élén 1937. augusztus 1. – 1939. május 1. között),

²⁷ Sigetter Viktor gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Recsk, 1952. szeptember 18. BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 29.

²⁸ Hennyey (Erb) Gusztáv: (Kolozsvár, 1888. szeptember 25. – München, 1977. június 14.) Hivatásos katonatiszt, katonadiplomata, vezérezredes, politikus, külügyminiszter. Részt vett az első világháborúban, majd századosként a Vörös Hadseregben. 1921-ben vezérkari tanulmányokat végzett, 1935-től Párizsban katonai szakelőadó, 1928–33 között belgrádi és athéni katonai attasé. 1933–37 között a HM VI–2. osztály vezetője, majd csapatparancsnok. 1942-ben gyalogsági felügyelő, majd a Honvédelmi Minisztérium munkaügyi főcsoportjának vezetője lett. 1944. augusztus 29-től a Lakatos-kormány külügyminisztereként feladata volt az ország német szövetségből való kiválását lebonyolítani. Október 16-a után a nyilasok letartóztatták, Sopronkőhidára, majd Németországba hurcolták. A háború után nem tért haza, a magyar emigráció egyik meghatározó alakja egészen haláláig.

²⁹ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

³⁰ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

³¹ Andorka (1927-ig Fleischchacker Rezső) Rudolf: (Sopron, 1892. november 8. – Budapest, 1961. március 30.) dr., vitéz, hivatásos katonatiszt, katonadiplomata, gyalogsági tábornok. Ludovika Akadémiát végzett, majd a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred kötelékében teljesített szolgálatot. Vezérkari tanfolyamot Laibachban végzett. 1919-ben a Vörös Hadsereg Főparancsnokságán beosztott tiszt. Átlépett a Nemzeti Hadseregbe, igazolták, majd a Rigai hadifogoly-kicszerelő bizottság tagja. 1923–26 között prágai katonai szakelőadó, majd rövid ideig a HM VI–2. osztály beosztottja, ezt követően 1927 decemberétől varsói katonai attasé. 1931. május 1-jétől a HM VI. csoportfőnöke (tulajdonképpen a Vezérkari Főnök szárnysegédje), 1934. május 1. – 1936. augusztus 8. között a HM VI–2. osztályvezető-helyettese, majd a HM Elnökség „B” osztály vezetője. 1937. augusztus 1-jétől a HM VI–2. majd 1938. október 1-jétől a 2. vkf. o. parancsnoka. 1939. május 8-án a Magyar Királyság madridi nagykövetségévé nevezték ki, 1941-ben német nyomásra visszarendelték. Bekapcsolódott az angolszászbarát németellenes ellenállásba, ezért 1944. március 22-én a Gestapo letartóztatta, majd Mauthausenbe hurcolták. Hazatérését követően magántisztviselőként helyezkedett el. 1950-ben internálták, családját kitelepítették.

Ujszászy István³² (osztályvezető 1939. május 1. – 1942. augusztus 1. között), valamint Vasváry József³³ (az osztály parancsnoka 1942. augusztus 1. – 1943. augusztus 1. között) mellett. 1942. április 28-án áthelyezték a honvéd szakszolgálatos tisztek állománycsoportjába, majd októberben ezredessé léptették elő.³⁴ Kádár Gyula³⁵ (1943. augusztus 10. – 1944. április 17.) parancsnokká történő kinevezését követően, Sigettert felmentették segédtszti beosztásából, és a 2. vkf. o. segédhivatalához vezényelték. Ennek az volt az oka, hogy Kádár, aki elődjeitől eltérően nem volt katonadiplomata, illetve korábban nem szolgált az osztályon, Horthy Miklós kormányzó, valamint Szombathelyi Ferenc, a Honvédvezérkar főnökének bizalmából, a 6. vkf. o. éléről került a hírszerző és kémelhárító osztály élére, ahová saját segédtszjtét,

³² Ujszászy István: (Nagykőrös, 1894. augusztus 30. – Szovjetunió?, ?) hivatásos katonatiszt, vezérőrnagy. Részt vett az első világháborúban. 1924-től vezérkari századosként került a Honvédelmi minisztérium. VI. főcsoport 2. osztályának állományába. 1930 novemberétől a párizsi katonai attasé beosztottja, majd 1931-től varsói, 1934-től prágai katonai attasé. A 2. vkf. osztályt 1939. május 1-jén vette át. 1942. augusztus 1-jétől az Államvédelmi Központ vezetője lett. Az ország német megszállása után 1944. április 17-én letartóztatták. A kormányzó közbenjárására szabadon engedték, utána a Magyar Front és a Kiugrási Iroda kapcsolatfelvételének szervezője lett. A nyilas hatalomátvétel után illegálisba vonult, a nyilasok eljárást kezdeményeztek ellene. A szovjet belügyi szerveknél önként jelentkezett, a Szovjetunióba hurcolták, a krasznogorszki táborban tartották fogva. Fogsága idején feltehetőleg a szovjetek körültekintően kihallgatták, néhány feljegyzését felhasználták a nürnbergi perben. A szovjet hatóságok kiadták Magyarországnak, hazaszállították, és az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) fogságában számos módszertani feljegyzést készítettek el vele, illetve ismertetnie kellett a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ működését, valamint munkatársairól és a Horthy-kor viszonyairól írtak vele „visszaemlékezést”. Halálának körülményei ismeretlenek, egyesek szerint miután hasznavehetetlenné vált az ÁVH, vagy a Katpol tette el láb alól, valószínűbb azonban, hogy visszaszállították a Szovjetunióba, ahol ismeretlen körülmények között elhunyt.

³³ Vitéz Vasváry (Eisensehr) József (Eszék, 1898. január 31. – Lauterach, 1984. április 24.): hivatásos katonatiszt, altábornagy. 1935 szeptembere és 1941 májusa között belgrádi és athéni katonai attasé. 1942. augusztus és 1943. augusztus között a 2. vkf. osztály vezetője, majd 1943 októberéig a 13. gyaloghadosztály parancsnoka lett. Tartalékállományba került, majd 1944 januárjától a 18. tartalék, majd augusztustól a 16. gyaloghadosztály parancsnoka lett. 1944 novemberében átvette a III., 1945 márciusától pedig az V. hadtest parancsnokságát. A háború után Nyugaton maradt, és a katonaimigráció egyik meghatározó tagjaként működött haláláig.

³⁴ Az áthelyezésre a „Kormányzó Úr Ő Főméltósága 1942. évi április hó 3. napján kelt legfelsőbb elhatározásával került sor”. Lásd *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes Ügyek*, 54 (17), 1942. április 28., 535.

³⁵ Nemes nyárárdgálfalvi Kádár Gyula: (Debrecen, 1898. december 16. – Budapest, 1982. március 14.) hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. Csapattszti beosztások után 1937-ben vezérkari törzstiszti vizsgát tett, a IV. hadtest vezérkari főnöke, majd a hadműveleti osztály vezetője. 1942. május 1-jén a vezérkari főnökségre került, augusztusban átvette a 6. vkf. osztály vezetését. 1943 augusztusától a 2. vkf. osztály vezetője lett. 1944. április 17-én a Gestapo letartóztatta, de a kormányzó nyomására a magyar hatóságoknak adták át, szabadon bocsátották, ám a nyilasok újra letartóztatták, majd Sopronkőhidára, onnan Németországba hurcolták. Amerikai fogságba került, kihallgatták, szeptember végén hazatért, majd a Katpol rögtön őrizetbe helyezte. A szovjet hatóságok 1945 októberében elhurcolták, 20 évi javító-nevelő munkatáborra ítélték. 1955-ben tért haza, de 1956 szeptemberéig magyar letartóztatásban volt. Szabadulása után polgári alkalmazottként helyezkedett el.

Keresztesy Elemért is áthelyeztette.³⁶ Kádár Gyulának a Gestapo általi letartóztatását követően Kuthy László³⁷ parancsnoksága alatt (1944. május 4. – 1944. október 16.) Sigetter újra segédtiszti beosztásba került. 1944. október 1-jén a Katonai szakközegek állományába helyezték. Az 1944. október 15–16-ai sikertelen kiugrást, majd a nyilas hatalomátvételt követően Sigetter az osztállyal beosztásában maradt az utolsó osztályvezető, reszneki Zákó András³⁸ (1944. október 16. – 1945. május 2.) mellett is. Sigetter 1944. november 7-éig az osztállyal Budapesten tartózkodott, majd a főváros kormány-, közigazgatási, valamint katonai vezető szerveinek kitélepítésekor a 2. vkf. o.-t Magyarpolányba helyezték, ezt követően 1944. december 9. – 1945. március 27. között Zsirán rendezkedett be, majd a szovjet előretörés miatt Bajorországba irányították.

1945. május 2-án Sigetter az osztállyal együtt az amerikai csapatok fogságába esett. Az amerikaiak feltehetően kihallgatták, de nem tulajdoníthattak túl nagy fontosságot személyének, hiszen egyszerű hivatalnokként a szakmai munkában

³⁶ Sigetter Viktor 1950. március 11-én kelt saját kezű vallomása. Lásd ÁBTL 3.1.9. V-168. 16.

³⁷ Vitéz Kuthy László (Székesfehérvár, 1896. szeptember 22. – Budapest, 1958. augusztus 30.): hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. 1928–35 között a Magyar Királyi Testőrségnél szolgált, majd a 14. gyalogezred II. századának parancsnoka lett. 1936. április 1-jétől a Honvédelmi Minisztérium VI. Csoportfőnökség 5. osztályán vezérkari szolgálatot teljesítő tiszt. 1938. július 15-étől az 5. vkf. osztály vezető helyettese. 1940-től a 2. vkf. osztály beosztottja, 1941. október 1-jétől osztályvezető-helyettes. 1942. szeptember, 1944. április között az I. hadtest vezérkari főnöke. A német megszállás után az Államvédelmi Központ vezetője, májustól egyben a 2. vkf. osztály parancsnoka lett. Kapcsolatban állt a Kiugrási Irodával, a nyilasok ezért letartóztatták, Veress Lajos és társai ügyében felmentették, lefokozták, és a honvédség kötelékéből kicsapták. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány igazolta, majd a honvédség felügyelőjévé nevezték ki. 1948 februárjában a HM politikai államtitkárává nevezték ki. 1950 márciusában az ÁVH letartóztatta, majd a Súlyom-perben háborús bűncselekmény elkövetéséért halálra ítélték, kegyelmet kapott, és ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1956. október 27-én szabadult, rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték. 1958-ban arra hivatkozva, hogy büntetését nem töltötte le, újból börtönbe akarták szállítani, önkézzel vetett véget az életének.

³⁸ Reszneki Zákó András (Brassó, 1898. március 23. – München, 1968. március 13.): hivatásos katonatiszt, vezérőrnagy. 1916-ban avatták hadnaggyá, majd az első vonalban harcolt 1918-ig. A háború után a Honvédelmi Minisztérium VI–2. osztályán telepített hírszerzőtisztként tevékenykedett. Egy balul sikerült hírszerzőakció során román fogságba került, ahonnan fogolycserével tért haza. Főhadnagyként az osztállyal maradt, majd századparancsnok a 9. gyalogezrednél és a 2. tábori tüzérosztállyal teljesített szolgálatot. A Hadiakadémia elvégzése után ismét a 2. vkf. osztályon, majd az 1. vegyesdandár vezérkari beosztottjaként szolgált. Később mint vezérkari őrnagy a vezérkari osztály vezetője volt. 1938-ban a Fővezérség Különleges Csoportjának vezetője, valamint a Legfelső Honvédelmi Tanács Vezértitkárság katonai csoportjának vezérkari főnöke, 1940–42-ben vezérkari ezredesként a Hadiakadémia tanára. 1942–43-ban a VI. hadtest vezérkari főnöke. 1943 őszén kinevezték a 27. székely könnyű hadosztály parancsnokává. 1944. március 21-én a hadosztályt mozgósítva felvonult a Kárpátok védelmére. 1944 októberében vezérőrnagyként a 2. vkf. osztályának és az Államvédelmi Központnak a parancsnoka. 1945-ben amerikai fogságba esett. Nem tért vissza Magyarországra, a katonai emigráció egyik kulcsfigurájaként működött, a Magyar Harcosok Bajtársi Községének (MHBK) vezetője volt egészen haláláig.

nem vett részt, ezért 1945. október 10-én elbocsátották. Hazatérte után a Kat-Pol egyik szűrőtáborában feltartóztatták, majd terhelő adatok híján szabadon engedték. Azonban, mint volt 2. vkf. o. beosztottat a szovjet elhárítószervek is lefoglalták, kihallgatták, majd egy hónapos szovjet őrizetét követően, ők is elengedték.

A dokumentumok tanúsága szerint 1945. november 17-én jelentkezett az 1. kerületi parancsnokságnál. A Honvédelmi Minisztérium Igazolóbizottsága igazolta, azonban mint „vezető állásra alkalmatlant”, és mint létszámfelettit a tényleges szolgálatból elbocsátották. Ezt követően társaihoz hasonlóan a megbélyegzettek („reakciós”, „nyugatos” „horthysta katonatiszt” stb.) mindennapjait volt kénytelen élni: 1947. február 1. – 1949. november 1. között Ludányhalászinban, mint fogyasztási adókezelő helyezkedett el. Majd Budapestre költözött és alkalmi munkákból tartotta fent magát, hiszen képzettségének megfelelő állást találni ilyen múlttal szinte lehetetlen volt. Noha belépett a Magyar Dolgozók Pártjába, bármennyire is szerette volna, korábbi szerepéről, illetve beosztásáról a folyamatos kémházban élő Rákosi-rendszerben nem feledkeztek el.

Az Államvédelmi Hatóság Katonai Főosztályán 1950. március 7-én született meg a javaslat az ekkor 57 éves Sigetter Viktor őrizetbe vételére. Érdemes idézni Berkesi András³⁹ őrnagy lapszéli megjegyzését, amely megjelölte a vizsgálatok kezdő irányát is: *„Gáspár bt.! Véleményem szerint Sigetterre súlypontot kell képezni és pedig a Kuthyra vonatkozó adatok mellett a Zákó alatt eltöltött időre*

³⁹ Berkesi (Bencsik) András (Budapest, 1919. október 30. – Budapest, 1997. szeptember 14.): zsidó értelmiségi család sarja. 1942-ben kereskedelmi érettségit szerzett, majd a Siemens Műveknél lett anyagbeszerző. Munkásmozgalmi és ellenállási múlttal nem rendelkezett. 1945. szeptember 18-án került a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai osztályra polgári alkalmazott előadóként. 1945. szeptember – 1946. július között az elhárító alosztály nyomozó főcsoport, kihallgató csoportjánál teljesített szolgálatot. 1946. július – 1947. december között a szegedi D-kirendeltség majd 1947. december – 1948. augusztusa között a szombathelyi D-kirendeltség vezetője. 1948. augusztus – 1949. január között a III. Katonai osztály 2. alosztályának vezetője, majd 1949. január – 1950. február között az I. Elhárító Csoportfőnökség. 2. Operatív osztály vezetője. Több koncepció per előkészítésében vett részt, a szemtanúk kiemelik Berkesi András kegyetlen vállalási módszereit. 1947-től százados, majd a Katpol 1950-es, ÁVH-ba való beolvasztása után, az ÁVH katonai elhárításának vizsgáló tisztje lett őrnagyi rangban. 1950. szeptember 29-én letartóztatták többek között hivatali hatalommal való visszaélés, közokirat-hamisítás, hamis tanúzásra való kényszerítés, valamint szolgálati titoksértés vádjával 10 évi fegyházbüntetésre ítélték. 1954-ben rehabilitálták. 1956 októberében részt vett a BM József Attila utca 2–4. sz. alatti épületének védelmében, majd a Kardos György vezette Magvető Kiadó írójaként írta meg számos munkában nyomozóélményeit.

kell majd intenzíven rámenni. Át kell hozatni az aktáját a Kat.Pol.-ról. Én majd összeállítatok egy nagyon részletes anyagot rá vonatkozóan a nálunk lévő VKF-2-ös anyagból és leküldöm. Ill. 8. Berkesi Örgy.”⁴⁰ Tehát az egykori ezredes letartóztatására múltja mellett, az éppen ekkor Kuthy László ellen zajló vizsgálatok miatt volt szükség, hiszen letartóztatási javaslata szerint: „Kuthynak Sigetter bizalmasa volt. Sigetter tartotta a kapcsolatot Kuthy és a német Véderő Főparancsnoksága között. Ismerte Kuthy működését és annak minden tevékenységéről tudott.”⁴¹

1950. március 10-én Sigettert rokkant testvére budapesti otthonából hurcolták el, a házkutatás során „kb. ½. kg különböző irat”-ot foglaltak le.⁴² Vizsgálati fogsága alatt a dokumentumok tanúsága szerint, átfogó tanulmányt írtak vele a 2. vkf. o. szervezetéről, osztályvezetőiről, illetve a Sigetter által ismert volt alkalmazotokról és beosztottakról. Be kellett számolnia az osztályvezetők németországi látogatásain tapasztaltakról. Ezekről azonban kevés információval rendelkezett, hiszen az osztályvezetők általában zárt ajtók mögött tárgyaltak a német hírszerzés, az Abwehr vezetőjével, Wilhelm Canarisszal. A vizsgálatok során elítélésére feltehetően nem volt elég terhelő adat, ezért előbb Recskre, majd Kistarcsára internálták. A dokumentumok tanúsága szerint ez idő alatt is többször kihallgatták személyekre és bizonyos részletekre vonatkozóan. Ugyan erre nem rendelkezünk forrással, de az internálás alatt feltehetően Sigetter is tartotta magát ahhoz a protokollhoz, amelyet a 2. vkf. osztály egykori osztályvezető-helyettese, majd az internálás során Sigetter rabtársa, Siegler Endre⁴³ volt vezérkari ezredes fogalmazott meg visszaemlékezésében: „(...) a tábor nyomozótisztjéhez rendelték. Közölte velem, hogy részletesen le kell írnom a Vkf. 2. osztály szervezetét, az alosztályok

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-168. 7.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-168. 8.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-168. 11.

⁴³ Siegler (Andor) Endre (Szeged, 1905. február 22. – Budapest, 1978. május 5.): hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. Ludovika Akadémiát, majd 1934-ben Hadiakadémiát végzett. 1935 őszén a Honvédelmi Minisztérium (HM) VI–2. Osztályára, a nyilvántartó alosztályhoz rendelték be szolgálatra, s hamarosan alosztályvezető lett. 1940-ben ideiglenesen megbízták a 2. vkf. osztály központi offenzív alosztályának vezetésével. 1942. április 10-én a magyar 2. hadsereg hadműveleti összekötő tisztjének jelölték a német Heeresgruppe Südhez. Ezt követően a Hadiakadémia tanára. 1944 nyarán a 2. vkf. osztály osztályvezető-helyettesévé nevezték ki. 1944. október 15. után is a helyén maradt, részt vett az osztály Budapestről való kitelepítésében. Nyugatra távozott, szovjet fogságba esett. 1948-ban tért haza. 1949. október 28-án őrizetbe vették. Az Andrásy út 60.-ba hurcolták, majd internálták. 1950 októberéig Kistarcsán, ezt követően Recskben raboskodott. 1953 októberében visszaszállították Kistarcsára. A hónap végén, október 29-én szabadult.

tagozódását és működését, valamint a beosztottak neveit és beállítottságát. (...) Legfogósabb kérdés a személyek osztályozása volt. Legszívesebben elhagytam volna, amit sajnos nem lehetett. Hosszas töprengés után úgy határoztam, hogy azokat teszem meg német beállítottságúaknak, akikről úgy tudom, külföldön és biztonságban vannak. Valakiről rosszat is kellett írni, különben az egész elvesztette volna szavahihetőségét. (...) A többiekről azt írtam, németellenesek voltak, de a katonai fegyelem mégis együttműködésre kényszerítette őket.”⁴⁴

Sigetter Viktor Győzőt végül nem a Kuthy László körül kikristályosodó perben használták fel, illetve vonták felelősségre. Recskről Kistarcsára szállították, majd bevonták az ott fogva tartott egykori vezérkari tisztek, név szerint Andorka Rudolf, Keresztes-Karleusa Lajos,⁴⁵ valamint Stefán Valér⁴⁶ elleni büntetőeljárásba. Az internálás alatt álló volt tisztek ügyében 1953. október 3-án készült jelentés és javaslat az őrizetbe vételre és az eljárás lefolytatására.⁴⁷ A gyorsított eljárás során, ügyészi kihallgatásukra 1953. október 7-én került sor. Ekkor Sigetter fenntartotta korábbi vallomását, amely szerint a 2. vkf. o. életében reprezentatív és ügyintéző jellegű, vagyis hivatali munkát végzett, a hírszerző és kémelhárító szakmunkában nem vett részt.⁴⁸ A Fővárosi Ügyészség két nappal később, október 9-én nyújtotta

⁴⁴ HM HIM HL TGy. 3255. (Siegler Endre) 221.

⁴⁵ Vitéz nemes boryniai Keresztes-Karleusa (1932-ig Karleusa) Lajos: (Kézdivásárhely, 1901. október 28. – Budapest, 1966?) hivatásos katonatiszt, katonadiplomata, vezérkari alezredes. 1924-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián. 1938–39-ben a Rendőrújonc-iskola (rejtett páncéloskiképző alakulat) keretében, majd a 2. vegyesdandárnál teljesített vezérkari szolgálatot. 1935. május 1-jétől a HM 3/b osztály előadója, majd osztályvezető-helyettese. 1940. május 1. – 1941. február 1. között a 3. gyalogezred csapattisztje volt. Ezt követően a 2. vkf. o.-ra vezényelték, belgrádi, majd zágrábi katonai attasénak nevezték ki. 1943-ban visszarendelték és csapatszolgálatra vezényelték: előbb a 22. gyalogezred III. zászlóalját, majd az 52. gyalogezredet vezette.

⁴⁶ Stefán Valér (Szigetvár, 1902. szeptember 24. – Pécs, 1974. április 28.): hivatásos katonatiszt, vezérkari alezredes. 1924-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, ezt követően a 8. gyalogezrednél teljesített szolgálatot. A Hadiakadémiát 1932-ben végezte el, majd az 1. vegyesdandár kiképzési előadója volt. 1936 májusában került a HM VI–5. osztályához, ahol önálló elvi és határállalkozás előadója volt. 1938-tól részt vett a Rongyosgárda szervezésében és akcióinak koordinálásában. 1942. május – 1943. január között a magyar 2. hadsereg kötelékéhez rendelt haditapasztalat-kiértékelő csoport vezetője. Sebesülés miatt szabadságon, majd a törzstiszti tanfolyam hallgatója volt, aztán a 26/I., illetve a 26/II. zászlóaljak keretében harcolt a keleti fronton. 1944 novemberében a Szent László hadosztályba osztották be, a Garam menti harcok során Kicsendnél szovjet fogságba esett. 1948-ban tért haza, őrizetbe vették, szabadon bocsátása után a Katpol foglalkoztatta, majd 1949–50 között a Katonai Elhárító Csoportfőnökség kiértékelő alosztályán beosztott tiszt alezredesi rendfokozatban. 1950-ben internálták, a kistarcsai táborban öngyilkossági kísérletet hajtott végre, életét megmentették, 1953. október 23-án szabadult, majd a pécsi Geodéziai Intézetnél helyezkedett el.

⁴⁷ Galambos László államvédelmi százados jelentése, 1953. október 3. Lásd BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 12–13.

⁴⁸ Jegyzőkönyv Sigetter Viktor ügyészi kihallgatásáról, 1953. október 7. Lásd BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 31.

be a dr. Avar Jenő⁴⁹ kézjeggyével ellátott vádiratát Andorka Rudolf egykori vezérőrnagy, a 2. vkf. o. volt osztályvezetője, Keresztes-Karleusa Lajos alezredes, volt belgrádi, majd zágrábi katonai attasé, Sigetter Viktor, valamint Stefán Valér alezredes, az 5. vkf. o. egykori beosztottja ellen. A vádlottak a vádirat szerint beosztásuknál és tevékenységüknek fogva *„segítséget nyújtottak a nyilas mozgalomnak a hatalom megszerzéséhez, minthogy a Vkf/2. osztálya és ezen belül a különleges osztály a fasiszta német kormány megbízottaival való kapcsolatuk révén legfőbb irányítói voltak annak, hogy minden baloldali megmozdulás elfojtásán keresztül a nyilas mozgalom az országban erőhöz jusson”*.⁵⁰

Érdemes megvizsgálni Sigetter és vádlott-társainak egymáshoz való viszonyát. Andorka Rudolf Sigetter felettese volt, mellette segédtiszti beosztásban tevékenykedett. Keresztes-Karleusa Lajost ismerte, hiszen, mint katonai attasénak a személyi ügyeit hivatalból Sigetter intézte. Az egyetlen kilógó személy Stefán Valér volt, akivel Sigetter bevallása szerint az osztályon pusztán egy ízben találkozott. A vádirat alapján, tehát, ha gyengén is, de megvolt a közös kapocs, amely alapján az eddig internálás alatt álló négy tisztet elítélhették.

A tárgyalásra 1953. október 23-án került sor a kistarcsai internálótáborban. A táborba kiszálló bírói tanácsot⁵¹ dr. Jónás Béla⁵² vezette. Az eljárás során Sigetter

⁴⁹ Dr. Avar (1945-ig Rogrün) Jenő (Esztergom, 1916. január 23. – Budapest, 2004. szeptember 7.): 1938-ban jogi doktorárust szerzett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1939. május 30-tól 1945. május 30-ig Esztergom vármegyéjénél közigazgatási gyakornokként, majd vármegyei aljegyzőként dolgozott. 1942. október 5-én bevonult katonának, 1944. november 5-ig Nagyváradon, majd Budapesten, végül Érden szolgált. 1945. május 31-től népiügysz volt Esztergomban, majd Sopronban, 1947. január 27-én áthelyezték Budapestre. 1948. június 1-jén Budapesten egységes bírói és ügyvédi vizsgát tett. 1949. július 1-től, mint törvényszéki titkár a budapesti államügyészségen folytatta a munkáját. 1954. június 15-től a Legfőbb Ügyészség főosztályügyésze lett. 1955. szeptember 27-én a budapesti fővárosi ügyészséghez került mint a fővárosi ügyész helyettese. Kinevezését egy 1955. szeptember 26-ai feljegyzés szerint Rákosi Mátyás személyesen szorgalmazta. 1957. január 16-án a Legfőbb Ügyészségen csoportvezető ügyésznek, február 11-én osztályvezető ügyésznek nevezték ki. 1958. február 13-tól Götz János fővárosi ügyész (1959-től főügyész) első helyettese volt. 1962. szeptember 1-jén áthelyezték az Országos Kriminálisztikai Intézetbe főmunkatársnak.

⁵⁰ Vádirat BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 9.

⁵¹ A bírói tanács tagjai a következők voltak: dr. Jónás Béla tanácselnök, dr. Borsányi Gyula szakbíró, Kupecz Karola, Juracsek János, Kmetti Béla ülnökök. A vádat Nagy Jánosné, míg a vádlottakat dr. Balázs István kirendelt védő képviselte. Lásd: XXV. 4.f. 0537/1953. 47.

⁵² Dr. Jónás Béla (Eger, 1905. szeptember 8. – Budapest, 1956. november 4.): egri ügyvéd, majd bíró. Szovjet fogságból történő szabadulását követően 1948. novembertől a Budapesti Népbíróóság tanácsvezető bírójá, majd a Budapesti Népbíróóság felszámolását követően 1949–53 között a Budapesti Bűntető Törvényszéken tanácsvezető, majd a Budapesti Megyei Bíróság megbízott elnöke 1953–56. Ténykedése alatt számtalan jogsértő eljárást vezetett, illetve számos esetben hozott halálos ítéletet. 1956. október 30-án tisztsége alól felmentették, öt nappal később öngyilkos lett.

nem érezte magát bűnösnek, bevallása szerint tevékenysége során nem folyt bele a kémelhárító munkába, irodai természetű ügyekkel, valamint ügyfelekkel foglalkozott, illetve reprezentatív jellegű feladatokat látott el. Ezt egyébként volt főnöke, Andorka Rudolf is megerősítette: *„Sigetter vádlott valóban segédtiszt volt. Feladata körébe tartozott a telefon kezelése, kapcsolása, kabátfeladás stb. Az ügyek érdemi elintézésében nem volt semmi szerepe.”*⁵³ Az utolsó szó jogán Sigetter a következőket mondta: *„61 éves vagyok. 3 évig dolgoztam Recsken, ahol jó százalékot értem el mindig; méltányos ítélet kiszabását kérem.”*⁵⁴

A bíróság Sigetter Viktort és társait *„fasisztabarát hivatali magatartással elkövetett népellenes bűntettben”* bűnösnek találta. Az indoklás szerint a vádlottak *„magas katonai rangban a Vkf.-nél teljesítettek szolgálatot, amelyről köztomású (sic!), hogy népellenes fasisztabarát működést fejtett ki. Így vádlottak működése is ennek az irányvonalnak felelt meg. Magas beosztásukkal való tevékenységükkel a Vkf. népellenes fasisztabarát hivatali működését támogatták.”* Jellemző a kor igazságszolgáltatásának „logikájára” a következő érvelés: bár nem nyert bizonyítást, hogy a vádlottak a nyilasoknak segítséget nyújtottak a hatalom megszerzéséhez, vagy megtartásához, miután *„ők bár a fasizmust támogatták, de a nyilas mozgalommal szembekerültek”*.⁵⁵ A bírói tanács ezzel a kitételrel „vette tudomásul”, hogy Andorka Rudolfot korábban angolszász barátság vádjával a Gestapo letartóztatta és Mauthausenbe hurcolta; Keresztes-Karleusa Lajost nyilas- és németellenes magatartás miatt 1943-ban felmentették a szolgálat alól és csapatszolgálatra osztották be; Stefán Valér pedig 1942-ben kérte a vezérkari testületből való elbocsátását és nyugdíjazását, az előbbi 1943-ban teljesítették, azonban nyugdíjazására nem került sor, a frontra irányították, 1944-ben a nyilasok letartóztatták, majd a Szent László hadosztály kötelékében esett szovjet fogságba Kicsend mellett. Sigetter esetében a német- és nyilasellenes magatartás ilyen markánsan nem kimutatható, azonban 1944. október 15-éről a következőkben vallott: *„Az 1944. októberi átállás előzményeiről nem tudtam semmit. 1944. okt. 15-én mindenkit felrendeltek /: helyőrségi riadó volt:/: Én az előszobában ültem, (...) ahol állandóan szólt a rádió és úgy 13 ora felé hallom a Szózat kezdetét. Azonnal be- mentem az oszt.-vezető szobájába, (...) s jelentettem, tessék azonnal kijönni, mit mond a rádió. Végighallgatva Kuthy nagyon letört lett és azt a megjegyzést tette,*

⁵³ BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 49.

⁵⁴ BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 50.

⁵⁵ BFL XXV. 4.f. 0537/1953. 56.

*hogy túl hamar hangzott el.*⁵⁶ Ez pedig nem arra vall, hogy a nyilasokat támogatta volna, ráadásul a sopronkőhidai tárgyaláson is igyekezett felettesét, Kuthyt védeni.⁵⁷

A bírói tanács Andorka Rudolfot⁵⁸ és Keresztes-Karleusa Lajost⁵⁹ 4 év, Sigetter Viktort és Stefán Valért⁶⁰ 3,5 év börtönre ítélte, amely időbe beszámították a rendőrhatalósági őrizetben töltött teljes időt, így a bíróság egyben elrendelte Sigetter Viktor és Stefán Valér azonnali szabadlábra helyezését. Mellékbüntetésként minden egyes vádlott esetében kimondták a teljes vagyonelkobzást, valamint a közügyektől 5 évre való eltiltást. A kor (i)gazságszolgáltatásának megfelelően, tehát a teljes vagyonelkobzás büntetési tétel kiszabásával egyben az elítéltek családja-
it, családtagjait is sújtották.

Az idős és az internálásban megroppant egészségi állapottal rendelkező Sigetter Viktor szabadulva visszatért rokkant testvére háztartásába. Feltehetően továbbra is a rendőri és állambiztonsági szervek célkeresztjében kellett mindennapjait élnie, lejelentkezésekkel és egyéb megszorításokkal. 1960. május 12-én folyamodott a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához, hogy a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól kegyellelmentesítsék. Kérelmében előadta, hogy a Horthy-rendszer alatt nem vett részt törvénytelenésekben, háborús bűncselekményeket nem követett el, a nyilas mozgalmat nem támogatta, így a HM Állandó

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-168. 46.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-168. 46.

⁵⁸ Andorka Rudolf a tárgyalás után kegyelmi kérvényt nyújtott be. Kérvényéhez csatlakozott lánya, Andorka Nadin is, aki levelében előadta, hogy apja büntetését 1954. január 23-án egészségi állapotára való tekintettel az igazságügyi miniszter nyolc hónapra felfüggesztette, s a büntetéséből hátralévő két hónap és egy napot Vácott köteles letölteni, azonban ezt megrendült egészségi állapota, életének veszélyeztetése nélkül nem tette lehetővé. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1955. évi március 2-án az ítélet egyéb rendelkezéseinek érintetlenül hagyása mellett, a rá kiszabott 3 évi börtönbüntetés hátralévő részét kegyelemből elengedte, majd ügyében a Legfelsőbb Bíróság emelt törvényességi óvást (B. törv. III. 1689/2/1956. lajstromszám). 1956. december 17-ei határozatával a Budapesti Megyei Bíróság által hozott B. III. 0537/1953-4. számú ítélet Andorkára vonatkozó részét hatályon kívül helyezte, és az ellene indult eljárást megszüntette. Az indoklás szerint a legfőbb ügyész törvényességi óvást emelt az első fokon jogerőssé vált ítélet ellen, ugyanis a terhelt javára elévülés forgott fenn. Hiszen az ÁVH 1952. szeptember 29-én indította meg az eljárást Andorka ellen, az elévülési idő (10 év) eltelt 1939 óta, de eltelt Andorka 1941. június 14-ei nyugdíjazásától számítva is. Így elítélése törvénysértő volt.

⁵⁹ Az iratok szerint Keresztes-Karleusa Lajos büntetését a Váci Országos börtönben 1953. október 23-án megkezdte, 1954. december 6-án büntetését kitöltve szabadult.

⁶⁰ Stefán Valér fizikai munkásként helyezkedett el, majd a Geodéziai Intézet alkalmazta topográfusként. 1958 októberében súlyos balesetet szenvedett, s rokkantként került vissza munkahelyére. Élete hátralévő részében folyamatos levelezésben állt a hivatalos szervekkel, hogy az elítélése miatti hátrányos jogkövetkezmények alól mentesítsék. Erre nem került sor.

Igazolóbizottsága 6.243/1946. sz. alatt 1946. szeptember 18-án igazolta, a honvédség kötelékét létszámfelettiként hagyta el, s fogyasztási adókezelőként helyezkedett el. 1950. február 10-én helyezték közbiztonsági őrizet alá, s ott tartották 1953-ig, amikor is elítélték, de mivel a szabadságvesztés büntetését letöltöttnek minősítették, így szabadlábra helyezték. Indokai között szerepel a tárgyalás óta eltelt idő, előrehaladott kora, és hogy az 1956-os események alatt sem merült fel ellene kifogás.⁶¹

1960. augusztus 2-án kelt környezettanulmánya⁶² az életút ismertetése után megerősítette, Sigetter állításait. Életkörülményeire vonatkozóan megtudható, hogy testvérének háztartásában él, házvezetéssel foglalkozik. Ennek ellenére Guidi Béla⁶³ tanácselnök 1960. augusztus 9-én kelt átiratában Sigetter Viktor kegyelmi kérvényének elutasítását indítványozta a 2. vkf. o.-on betöltött szerepére hivatkozva.⁶⁴ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1960. október 10-én 7-1/27/1960. sz. elhatározásával Sigetter Viktor kegyelmi kérvényét elutasította.⁶⁵ 1963. január 24-én Sigetter Viktor újabb kegyelmi kérelmet nyújtott be.⁶⁶ Bár 1963. március 7-én keletkezett környezettanulmánya⁶⁷ szerint magaviseletében semmi kirívó esemény nem jelentkezett, Guidi Béla tanácselnök 1963. március 14-én kelt átiratában kegyelmi kérelmét továbbra sem javasolta.⁶⁸ Az Igazságügyi Minisztérium 30813/1963. I.M. VII. számú leiratában közölte, hogy a miniszter nem kíván az ügyben kegyelmi előterjesztést tenni.⁶⁹ A Budapest Fővárosi Bíróság végül

⁶¹ Sigetter Viktor kegyelmi kérvénye az Elnöki Tanácshoz. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 112–113.

⁶² BM BRFK Megkeresési csoport Jelentése. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 119–120.

⁶³ Guidi Béla (Budapest 1924. április 7. – Budapest, 1983. november 29.): 1939. május 25. – 1942. május 25. között az ISZER Elektromos Forrasztó és Műszaki Betéti Társaságnál dolgozott lakatosstanoncként, 1942. június 1. – 1948. augusztus 17-ig a Ganz Hajógyárban, 1948. augusztus 23. és 1950. november 21. között a Ganz és Társa Rt. Villamossági Gyárban, később a Ganz Vezérőberendezések Gyárában lakatosként, később minőségellenőrként. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, majd utódszerveinek is tagja lett.

1950. november 21. – 1951. december 21. között elvégezte a Bírói és Államügyész Akadémiát. 1951. decembertől a Budapesti Megyei Bíróságon személyügyi megbízott, 1952. január 2-től bíró volt. 1953. májusban megtették a Gyulai Megyei Bíróság elnökének. 1958. március 19-én kinevezték tanácsvezetővé a Fővárosi Bíróságon. 1975-ben vonult nyugállományba.

⁶⁴ Guidi Béla tanácselnök véleményező átirata. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 110–111.

⁶⁵ A Fővárosi Bíróság B.I. 0537/1953-12/I. sz. értesítése. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 124.

⁶⁶ Sigetter Viktor kegyelmi kérvénye az Elnöki Tanácshoz. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 149–150.

⁶⁷ BM BRFK Vizsgáló osztály Megkeresési Csoport 22344/1963. sz. átirata BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 158–159.

⁶⁸ Fővárosi Bíróság véleményezése. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 153–154.

⁶⁹ Az Igazságügyminisztérium 30813/1963. I.M. VII. számú leirata a Fővárosi Bíróságnak. BFL. XXV. 4. f. 0537/1953. 160.

1964. január 28-án Tb. XV. 9656/1964/2. sz. végzésével mentesítette Sigetter Viktort a büntetett előlélethez fűződő hátrányok alól.⁷⁰ Ezt követően még az 1970-es évek közepéig élénk levelezésben állt nyugdíjjogosultságának rendezéséért.⁷¹ További sorsa ismeretlen.

Sigetter Viktor életútja jól példázza az egykor a 2. vkf. o.-n t szolgálatot teljesítő egyének sorsát. A rendszer szempontjából többszörösen bűnös volt: a Horthy-rendszer hírszerzési és kémelhárításért felelős szervén volt beosztott ezredesi rangban, emellett nyugatos is volt. Hazatért, hiszen munkája inkább hivatali jellegű volt, aktívan nem vett részt a hírszerző és kémelhárító szakmunkában. Az osztály életében azonban igen hosszú ideig teljesített szolgálatot, emiatt mind a szovjeteknek, mind pedig a kiépülő magyar állambiztonsági szervezeteknek szükségük volt a 2. vkf. o.-ra vonatkozó tudására, kapcsolataira, illetve az osztályon szerzett megfigyeléseire. Az iratokból nem derül ki, de más forrásokból következtethetünk tragédiájára: elég utalni a szovjet, valamint a Katpol, illetve az ÁVH kihallgatási módszereire, Recsk vagy Kistarcsa megpróbáltatásaira. Fennmaradt vallomásaira jellemző, hogy inkább azon volt kollégáira szolgáltatott terhelő bizonyítékokat, akik Nyugaton maradtak; hazatért, illetve a tudomása szerint itthon maradt társaira tett vallomásainál pedig érezhetőek azok a részek, amelyeket tulajdonképpen kihallgatói a szájába adtak. Érezhető, hogy tudására szükség volt, azonban ellene kevés információ gyűlhetett össze, büntetését és a további végzálásokat így sem kerülhette el: ellenséges kategóriaként, megalázva és megbélyegezve fejezte be életét.

⁷⁰ A Fővárosi Bíróság Tb. XV. 9656/1964/2., sz. lásd BFL XXV. 4.f. 9656/1964.

⁷¹ HM HIM HL AKVI 1893/1472.

HOLLÓSI DÁNIEL JÓZSEF

Juhász István és a Gamma vállalat meghurcoltatása a második világháborút követően

BEVEZETÉS

Juhász István a két világháború közötti Magyarország egyik legsikeresebb vállalkozója és egyben műszaki szakembere. Fivérével, Juhász Zoltánnal¹ igazi self-made manként építették fel a Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Részvénytársaságot, amely nemcsak a magyar finommechanikai ipar büszkeségévé vált, hanem a világ technológiai élvonalába is bekerült.

Juhász István és a Gamma nevéhez számos találmány fűződik. A Juhász és a vállalat világhírűvé vált magának kivívó találmánya a Gamma–Juhász löelemképző, amely egy a légvédelmi ütegek tűzvezetését végző műszer volt. Az eszköz a második világháború alatt sikeresen segítette a Magyar Királyi Honvédség védekezését az ellenséges bombázókkal szemben.

¹ Juhász Zoltán (1891–1976) vállalkozó és gépészmérnök. Kassán született Juhász Andor tanácsjegyző első gyermekeként. Öccsével, Istvánnal 1921 és 1944 között közösen tulajdonolták a Gamma Rt.-t, és együtt vezették egészen 1944 elejéig. Családi vagyonmegosztást követően 1944-ben saját vállalatot alapított Magyar Finommechanika Rt. néven. A második világháború végén Svájcba menekült. 1946-ban Kolumbiába emigrált.

Az 1920-ban apró vállalkozásként indult Gamma a Horthy-korszak végére a magyar finommechanikai ipar talán leginnovatívabb és legdinamikusabban fejlődő „zászlóshajója” lett, köszönhetően többek között a 16 országba exportált lőelem-képzőjének. Az említett terméken kívül a második világháború alatt számos más precíziós katonai eszközt is gyártott, és a honvédség egyik legfontosabb partnerévé vált. Nemcsak magas minőségű termékei, hanem korát jócskán megelőző jóléti, szociális intézményrendszere is egyedülálló volt.

A második világhégés mérhetetlen tombolása azonban nem kímélte sem a Juhász fivéreket, sem a Gamma vállalatot. Juhász Zoltán a világháború végén elmenekült Magyarországról, de testvére, Juhász István nem tudott és nem is akart elszakadni életének legfontosabb művétől: a Gammától, valamint szeretett munkatársaitól.

Azonban a viszontagságai Budapest ostromával nem szűntek meg. A Vörös Hadsereg gátlástalan zsákmányszerző tevékenysége végzetes következményekkel járt a vállalatának jövőjére nézve. A háborús pusztítást követően személyes támadásokkal is szembe kellett néznie Juhász Istvánnak, ugyanis hamis vádak alapján letartóztatta őt az 1945 elején megszerveződő kommunista politikai rendőrség. Jelen munkám célja, hogy bemutassa Juhász István és a Gamma vállalat 1945 és 1948 közötti történetének legfontosabb összefüggéseit.

JUHÁSZ ISTVÁN ÉS A GAMMA 1920–1945 KÖZÖTT

Juhász István 1894. augusztus 20-án született Kassán. Édesapja, Juhász Andor tanácsjegyző volt a Kassai Királyi Táblán. Édesanyja, Fleischer Etelka, egy evangélikus kassai kereskedő gyermeke volt. Iskolai tanulmányait az evangélikus Kassai Elemi Iskolában 1900–1904 között, a Kassai Premontrei Főgimnáziumban 1904–1907 között folytatta. Ezután a Budapesti Református Gimnáziumban tanult tovább, és 1912-ben érettségizett. Még ugyanebben az évben önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett. Losoncon tartalékos tiszti iskolát végzett 1912–1913 között. Ennek elvégzését követően 1913-ban az 1. honvéd tüzérezrednél teljesített szolgálatot Budapesten. Műszaki érdeklődése már ezekben az években megmutatkozott, 1913 októbere és 1914 júliusa között Breslauban önkéntes gyakoronok volt egy gépgyárban, majd egy autószerelő műhelyben dolgozott. Az első

világháború kitörését követően bátyjával együtt ismét katonai szolgálatot teljesítettek, mindketten önkéntes tüéztisztként harcoltak egészen olasz hadifogságba kerülésükig. Szolgálatá elismeréseként, Juhász István 1917. január 1-jén megkapta a Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt Szalagján kitüntetését. Az olasz hadifogságból visszatérést követően 1918–1921 között Breslauban a Királyi Műszaki Főiskolán végezte tanulmányait. Tanulmányait később – már vállalkozóként – a Magyar Királyi József Műegyetem Gépészmérnöki Osztályán folytatva 1930-ban szerzett gépészmérnöki diplomát.²

A Juhász István és a Gamma története 1921-ben fonódott össze. A vállalat jogelődjét „Gamma Műszaki Részvénytársaság” néven 1920. május 18-án alapította Drégely Károly elektromérnök, László Artúr gépészmérnök, Braun Zsigmond kereskedő, további tíz részvényessel együtt.³ A vállalkozás egy éven belül nehéz anyagi helyzetbe került, amely következtében 1921. május 6-án csődöt jelentett. A Gamma megszerzésében lehetőséget látva Juhász Andor megvásárolta részvényeit fiainak: Juhász Istvánnak és bátyjának, akik egyben a cég új tulajdonosai, igazgatóságának tagjai és ügyvezetői lettek. A tulajdonosváltás idején a Gamma meglehetősen szerény körülmények között működött Budapesten, a Koszorú utca 14–16. szám alatt egy szűkös, kis műhelyben.⁴ A fivérek 1921-ben még összesen négy alkalmazottal dolgoztak együtt. A gyártási program kezdetben mechanikai készülékek, műszerek, találmányi modellek készítését tartalmazta, később a tevékenységi körüket kiterjesztették a gépiparban szükséges gépalkatrészek elkészítésére és javítására. A finommechanikai készülékek előállításán túl foglalkoztak szerelvények, csavarok gyártásával, de tervbe vették egyes tömegcikkék készítését, bizományi áruk forgalomba hozását is. Juhász István és testvére szorgos munkájának eredményeként 1922-ben már némi fejlődés volt tapasztalható a kis cégnél. A Koszorú utcai műhely fejlesztésére és korszerűsítésére a Juhász fivérek kölcsönt vettek fel, emellett az első évben nyereséget is elkönyveltek. A változó gyártási profilt jelezvén a vállalkozás 1923. június 28-án új nevet vett fel: Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt.⁵ Ezzel párhuzamosan a Koszorú utcai műhely kezdett szűkösnek bizonyulni, amiért a Juhász testvérek 1924 tava-

² MIKLAUZIČ István (2017): *Gamma-Juhász lőelemképző – Hármás együttállás a Földön*. Szerzői kiadás: Budapest. 9–11.

³ GYÖRGY István (1970): *A Gamma ötven éve*. Gamma Művek: Budapest. 11.

⁴ MIKLAUZIČ (2017) 12.

⁵ GYÖRGY (1970) 14.

szán átköltöztették vállalatukat az I. kerületben található Fehérvári út 73. szám alatti telekre.⁶

Az új telephelyen sok probléma adódott: költséges volt az építkezés, a gépek vásárlása, és jelentős volt a költözés miatti munkakimaradás. Ráadásul a gazdasági körülményeket súlyosbította a korona inflációja. A pénzügyi problémákat érzékelve a Juhász fivérek 1925 elején csökkentették a munkások létszámát, és a vállalkozás finanszírozása érdekében bankkölcsönt vettek fel. A valutastabilizációval a vállalat fejlődése újra megindult: 1926-ban belekezdtek tudományos és kísérleti készülékek, berendezések, geodéziai műszerek gyártásába és szervizelésébe.⁷ A profilbővítéssel párhuzamosan új munkahelyiségek épültek. 1926 őszén a meglévő termelőegységet egy kétszintes gyárteleppel bővítették,⁸ valamint fokozatosan precíziós gépekkel szerelték fel. A profilbővítéssel párhuzamosan az 1926–1929 közötti időszakot a beruházási, bővítési és kutatás-fejlesztési tevékenység jellemezte.⁹

Az 1929-es gazdasági világválság a Gammára is negatív hatást gyakorolt, de kölcsönrel és mérsékelt üzemcsökkentéssel sikeresen átvészelte az 1931-ig fennálló anyagi nehézségeket.¹⁰ A hitelfelvétel terheinek következtében a Juhász fivérek 1931-ben mérsékelt üzemcsökkentésre kényszerültek, de számoltak azzal, hogy az elbocsátott munkavállalókat idővel ismét alkalmazhatják.¹¹ Az átmeneti nehézségeket a tulajdonos fivérek mérsékelt termelés-csökkentéssel, újabb termékek kifejlesztésével és gyártás-előkészítésével igyekeztek áthidalni. A vállalat így, a piac igényeihez alkalmazkodva, áttért importhelyettesítő cikkek gyártására, ami sikeresnek bizonyult.¹²

1931-től ismét lendületet vett az üzemfejlesztés, a meglévő épületek bővültek, valamint gyári vízvezeték- és csatornarendszer épült ki.¹³ Az üzleti kapcsolatok élénkítésére a Juhász fivérek a Múzeum körút 41. szám alatt eladási osztályt

⁶ GYÖRGY (1970) 14.

⁷ GYÖRGY (1970) 17.

⁸ GYÖRGY (1970) 17.

⁹ VARGA József (1994): *Juhász István és a löelemképző*. In VARGA József szerk. (1994): *Juhász István hagyatéka, Gamma–Juhász-lőelemképző*. Hadtörténeli Intézet és Múzeum: Budapest. 12.

¹⁰ GYÖRGY (1970) 19.

¹¹ VARGA (1994) 12.

¹² VARGA (1994) 12–13.

¹³ GYÖRGY (1970) 19.

állítottak fel, melyet 1932-ben átköltöztettek az Apponyi tér 1. szám alá.¹⁴ Az építkezések következtében 1933-ra a gyár termelő alapterülete elérte az 1700 négyzetmétert. Az alkalmazottak létszáma ekkor 110 fő volt, akik munkájához 97 darab szerszám gép állt rendelkezésre.¹⁵ 1935-ben a Gamma felállította a gyár optikai részlegét, amely dinamikus fejlődött köszönhetően a termékei iránt egyre élénkebbé váló nemzetközi érdeklődésnek.¹⁶

Közvetlenül a második világháború kitörése előtt a Gamma termelési profilja jelentős mértékben mozdult el a hadiipari irányba, amely számos katonai eszköz gyártásában mutatkozott meg. Ezek közül a legnevesebb az említett ún. Gamma–Juhász légvédelmi löelemképző, amely a légvédelmi lövegek tűzvezetését végző műszer volt. A Gamma–Juhász–löelemképző fejlesztése 1926-ban kezdődött Juhász István vezetésével, és mintegy ötévnyi kutatómunkát követően készült el.¹⁷ A később több változatban gyártott műszer jelentős sikereket ért el a nemzetközi piacon, 1932-től mintegy 16 országba exportálták.¹⁸ Különösen gyümölcsözőnek bizonyult a löelemképzők olaszországi, svájci, és svédországi értékesítése.¹⁹ A Gamma hadiipari termékei után megnövekedett érdeklődést kitérően mutatja, hogy 1938-ban hozzávetőlegesen 42 országgal állt aktív üzleti és levelezési kapcsolatban.²⁰ A löelemképző Magyarország egyik legjelentősebb exportcikkévé vált, 1940-ben a magyar gyáripari export kb. 10 százalékát tette ki.²¹ A belföldi megrendelések szintén jelentősek voltak, a M. Kir. Honvédség összesen száz-egynéhány löelemképzőt vásárolt. A vállalat még mintegy 65 különféle katonai eszközt (többek között irányzékot, célzó távcsöveket) gyártott,²² melyek közül számos termék kifejlesztése közvetlenül Juhász István nevéhez fűződött. A polgári cikkek termelése tovább folytatódott,²³ és a haditermelést követő békeidőszakra is

¹⁴ MIKLAUZIČ (2017) 153–154.

¹⁵ GYÖRGY (1970) 19.

¹⁶ GYÖRGY (1970).

¹⁷ GYÖRGY (1970) 15–16.

¹⁸ GYÖRGY (1970) 19–21.

¹⁹ MIKLAUZIČ (2017) 38–39.

²⁰ MIKLAUZIČ (2017) 32.

²¹ GYÖRGY (1970) 27.

²² VARGA (1994) 24.

²³ A Gamma nyereségének tekintélyes része, a Juhász-féle löelemképző mellett, a Rezsny-féle lokomotív sebességmérő volt. Emellett fontos megemlíteni többek között a Braille-féle jelírással dolgozó vakírógépet, a lóverseny fogadógépet, a Lippert-féle polgári lövész távcsövet, vagy éppen a meglehetősen innovatív Csécs Balázs-féle fénytelefont. GYÖRGY (1970) 42–47.

megindult már az új termékek tervezése.²⁴ Az innovatív technológiai eredményekért az elismerés sem maradt el. 1939-ben az Országos Iparegyesület arany díszérmét adományozott a vállalatnak.²⁵

A háborús konjunktúra megteremtette a gyár további bővítésének és korszerűsítésének lehetőségét. 1939-ben a Fehérvári úti gyár épületei tovább bővültek, és a géppark is gyarapodott korszerű berendezkedésekkel. A nagy horderejű változásokat a vállalat új neve is mutatta, amely 1939 novemberétől Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. lett.²⁶ Ekkorra a Gammában már több mint 4000-en dolgoztak, gépparkja 1285 darab egységből állt. A konjunktúrával párhuzamosan jelentkező nyersanyag-ellátási problémák kezelésére Juhász István és fivére 1940-ben megalapították a Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft.-t, amely az anyavállalat öntödéktől való függésének csökkentésére szolgált.²⁷

Ezzel együtt 1940–1943 között lendületes volt a dinamikus növekedés. A beruházások folytatódtak, az elraktározott anyagkészlet pedig egyre gyarapodott. Azonban a vállalat fokozatosan szakított a korábbi évek fejlesztési modelljével, és inkább munkaszervezési reformokkal és más termelésnövelő intézkedéssel kísérte meg az exponenciálisan gyarapodó igények teljesítését.²⁸ Magyarország iparának a német–szovjet háborúba belépést követő teljes hadigazdaságra átállítása fokozta a Gammára nehezedő termelésfokozási kényszert. Mindezt jól mutatja, hogy a vállalat 1941-ben 51 százalékkal több katonai megrendelést kapott az előző évihez képest.²⁹ 1943 elején a Gamma vállalatvezetése már nem találta kívánatosnak a további fejlődést, amit a következőkkel indokolt: „lényeges beruházásokat már a folyó évre [1943-ra – HDJ] nem irányoztunk elő, mert vezetőségünk a békegazdálkodásra való áttérés nehézségeit a vállalat nagyságával egyenes arányban állónak látja”.³⁰

²⁴ 1943-ban a vállalat vezetése előkészületet tett a béketermelésre. Felismerték, hogy a világháborút követően profilváltásra lesz szükség, és a polgári cikkek termelésére kell áthelyezni a gyártást. Ezért megkezdték fényképezőgépek, öngyújtók és óras esztergák gyártás-előkészítését. A háborút követően megkezdődött a tervek kivitelezése, azonban a cikkek gyártásának többsége csak az 1948-as államosítást követően valósult meg. MIKLAUZIČ (2017) 65.

²⁵ MIKLAUZIČ (2017) 41.

²⁶ MIKLAUZIČ (2017) 42.

²⁷ GYÖRGY (1970) 28.

²⁸ MIKLAUZIČ (2017) 44.

²⁹ GYÖRGY (1970) 29.

³⁰ MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1942. üzleti évről, 1943. április 27., sz. n.

1943-ban a Gammának már egyre több problémával kellett megbirkóznia. Mussolini Olaszországának 1943-as összeomlása után elvesztette egyik legfontosabb megrendelőjét.³¹ A felszabadult gyártási kapacitást gyorsan kitöltötték a német katonai megrendelések, amelyek aránya a Gamma termelésében ezek után tovább emelkedett. 1943-ban a Juhász fivérek úgy vélték, hogy a vállalat saját tőkéjét meghaladó beruházások befejezése után szükségessé vált a vonatkozó rövid lejáratú kölcsönök átütemezése hosszú távúra a Gamma pénzügyi stabilitásának fenntartása érdekében. A kérés az állam részéről pozitív elbírálásban részesült, amely eredményeképpen az Ipari Munkaszervező Intézet részéről 13,5 millió pengő hosszú lejáratú kölcsönt adott a Gamma részére.³² Ezt az összeget repülőgép-szerelvényekre, korszerű rádiólokátorokra, és egyéb légvédelmi eszközök gyártására fordították a M. Kir. Honvédség részére.³³ 1943-ban a vállalat Fehérvári úti telephelye teljesen beépült, amely egyben azt is megmutatta, hogy a vállalat ezzel elérkezett a vertikális terjeszkedési lehetőségeinek végső határához.³⁴

Ezzel összefüggésben a Juhász fivérek üzleti terveiben az 1930-as évektől fokozatosan hangsúlyosabbá vált a horizontális gazdasági terjeszkedés, amely keretében számos leányvállalat alapítására sor került. 1935-ben a Futó utca 25. szám alatt Gamma Műszaki Színespapírok Gyára Kft. néven alapítottak egy papírüzemet, amely 1941-től fokozatosan áttelepült Albertfalvára, és működési profilját is átszervezték. Ezt követte 1936-ban az Apponyi tér 1. szám alatt megalapított Gamma Finommechanikai Gyártmányokat Árusító Kft., amely elsősorban mintaboltként funkcionált. Jelentős leányvállalat volt a már említett Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft., és az 1942-ben Juhász István szabadalmi ügyeinek kezelésére létrehozott Ipari Szabadalmakat Értékesítő Rt. (ISZÉRT). A felsoroltakon kívül az 1930-as és 1940-es években több érdekeltsége volt a Gamma tulajdonosainak. 1937–1940 között még Svédországban is működött egy fióküzemük.³⁵

³¹ MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1943. üzleti évről, 1944. május 15., sz. n.

³² MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1943. üzleti évről, 1944. május 15., sz. n.

³³ BEREND T. Iván – RÁNKI György (1958): *Magyarország gyáripara 1933–1944*. Akadémiai Kiadó: Budapest. 367.

³⁴ MIKLAUZIČ (2017) 56–57.

³⁵ MIKLAUZIČ (2017) 173–184.

1944-ben Juhász István és Juhász Zoltán üzleti együttműködése mérőföldkőhöz érkezett, ugyanis magánjogi megállapodás keretében felosztották a családi vagyont. Ennek eredményeként a Fehérvári úti gyáregység és annak összes ingósága Juhász Istváné, az Albertfalván lévő üzem és összes felszerelése pedig Juhász Zoltáné lett.³⁶ Juhász Zoltán vagyonrészéből 1944. május 15-én új céget alapított Magyar Finommechanikai Művek Rt. néven, Albertfalván, a Hunyadi János út 1. szám alatt.

1944-ben a Budapestet ért amerikai légitámadások következményeként a Gammánál kezdeményezték az esetleges bombakárok mérséklése érdekében indított preventív intézkedéseket. Ennek keretében 1944. április 14-én a Gamma hozzákezdett részleges kitelepítésének előkészítéséhez.³⁷ A vállalatvezetés 1944 második felére átalakította a Budatétény, Kő utca 1–2. szám alatti „Püspöki-féle” sziklapincét nyersanyagok, félkész áruk, gépek befogadására, valamint egy üzem kialakítására. Abban a reményben került erre sor, hogy bombatámadásoktól kellőképpen rejtett helynek vélték.³⁸ 1944 végén, a frontvonal közeledésével, a honvédelmi miniszter rendelete következtében kitelepült a Gammának egy kisebb javító részlege is Somlóvásárhelyre.³⁹

Az 1944. október 15-én bekövetkezett nyilas puccsot követően erősödött a külső nyomás a Gammára. Megalakult a gyár Üzemi Tanácsa,⁴⁰ ami után a nyilasok internálással fenyegették meg Juhász Istvánt.⁴¹ A konfliktus ellenére az új rezsim nem akadályozta a vezérigazgatót a vállalatvezetésben, legalábbis néhány héttig. A nyilas hatalomátvétellel párhuzamosan a német megszállók befolyása is megnövekedett a magyar iparban. A Deutsche Industrie Kommission in Ungarn

³⁶ MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. Szerződés az Ipari Munkaszervező Intézet 13,5 millió kölcsönéről, 1944. március, sz. n.

³⁷ MNL OL Z 652 2. csomó 8. tétel A Racionalizálási és Szervezési Osztály 1944. április 15-i jelentése, sz. n.

³⁸ MNL OL Z 1286 2. csomó 3. tétel. Jegyzőkönyv a budatétényi sziklapince felújítására kiírt pályázat megtárgyalásáról, 1944. június 13., sz. n.; GYÖRGY (1970) 53.

³⁹ GYÖRGY (1970).

⁴⁰ A nyilas hatalomátvételt követően az ipari üzemekben ún. üzemi tanácsok alakultak, amelyekben – mivel korporatív jellegűek voltak – helyet kaptak a munkaadók is, a munkavállalók képviselőit pedig a Nyilaskeresztes Párt tagjai. A szervezet feladata az üzemeknek „a totális mozgósítás szolgálatába” állítása volt.

⁴¹ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

(DIKO)⁴² megbízottja rendszeresen ellenőrizte a Gammát, és egyeztetett gyártási programjáról.⁴³ A Szálasi-kormány 1944. november 14-én megegyezést kötött a háborús termelésben jelentékeny iparágak Németországba való kitelepítéséről.⁴⁴ A Gammát is a kitelepítésre szánt gyárakhoz sorolták. Ennek végrehajtását Juhász István és az üzemi tanácsba került további három vezető tisztviselő közbelépésének köszönhetően sikerült megakadályozni. Elvonták a szállítóeszközöket, és folyamatosan szabotálták a kitelepítés előkészületeit.⁴⁵ Juhászt „szabotáló” halogatása következtében december második felében végül feljelentették a nyilasok, és két további igazgatóval együtt eltávolították a Gammából.⁴⁶ Ezt követően a vezérigazgató a háborús események alatt nem járt a Fehérvári úti gyárban, a vállalatvezetéssel az Üzemi Tanács három „gammás” tisztviselőjét bízta meg, akikkel bizalmasan, telefonon tartotta a kapcsolatot.⁴⁷

A gépek leszerelését késleltető taktika sikeres volt, ugyanis december végén a Vörös Hadsereg már fenyegetően közel járt a fővároshoz, így idő sem maradt a gépek elszállítására. Ilyen körülmények között a legtöbb és kiváltképpen legértékesebb gépek, a Somlóvásárhelyre és a Kő utcába kitelepített gépeket leszámítva, a Gamma központjában maradtak. Budapest körülvárását követően a gyár nyilas reprezentánsai távoztak, de egyúttal ellopták a Gamma alkalmazottainak esedékes fizetését – csaknem 3 millió pengőt –, és kifosztották az élelemtárat.⁴⁸ A Gamma központi üzemét 1944. december 28-án érték el a harcok.⁴⁹ Ettől kezdve egészen 1945. február 11-éig a frontvonalban volt, és kétszer is gazdát cserélt.⁵⁰

⁴² Magyarországi Német Ipari Bizottság. E német hatóság Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett megszállását követően egyre nagyobb befolyást szerzett. Olyannyira, hogy 1944 őszére gyakorlatilag az egész magyar gyáripar feletti ellenőrzést megszerezte.

⁴³ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

⁴⁴ GYÖRGY (1970) 54.

⁴⁵ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

⁴⁶ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

⁴⁷ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

⁴⁸ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

⁴⁹ MIKLAUZIČ (2017) 68–69.

⁵⁰ GYÖRGY (1970) 54.

A harcok végét a Gamma súlyosan megrongáltan, az alkalmazottai pedig pénz és élelem szűkében érték meg.

JUHÁSZ ISTVÁN ÉS A GAMMA MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ MEGPRÓBÁLTATÁSAI

A szovjet megszállás a megpróbáltatások új hullámát hozta el Juhász István és a Gamma számára. Még tartott Budapest ostroma, amikor 1945. február 4-én Juhász Istvánt a szovjet NKVD elhurcolta, de néhány napos fogvatartást követően – különféle aranytárgyak és valuták segítségével – szabadon bocsátotta.⁵¹ Juhászt – néhány nappal később – február 9-én a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya (PRO) előállította az Operaházban tartott razzia során, majd másnap előzetes letartóztatásba helyezte.⁵² A Péter Gábor vezette politikai rendőrség a 81/1945.M.E. sz. rendelet 11. paragrafusának 2. bekezdése⁵³ alapján háborús bűntett és népellenes véttség gyanúja miatt kezdett nyomozást Juhász ellen.⁵⁴ A PRO az Andrassy út 60. szám alatti központjában kezdte meg a kihallgatást, majd – a nyomozati szakasz lezárását követően – egy február 18-án hozott véghatározattal internálta a vezérigazgatót.⁵⁵ A PRO nyomozást összefoglaló jelentése szerint Juhász Istvánnal szemben 1945 előtt munkásellenes magatartás és a nyilas hatalom támogatásának a gyanúja merült fel.

Ezt követően átszállították a Budapesti Népügyészség Conti utcai fogházába. Juhász István ismerősei és alkalmazottjai összefogtak kiszabadítása érdekében. A támogatásuk demonstrálására 1945. február 20-án a Gamma üzemi

⁵¹ MIKLAUZIČ István (2022): Juhász István életműve. In MIKLAUZIČ István – VARGA József – ZSITNYÁNYI Attila (2022): *A Gamma–Juhász-lőelemképző*. Zrínyi Kiadó: Budapest. 51.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V – 87423. Jegyzőkönyv Juhász István kihallgatásáról, 1945. február 16., 2.

⁵³ *Magyarországi Rendeletek Tára 1945*. IX. évfolyam (Budapest: Magyar Belügyminisztérium, 1945), 17–24. A kérdéses pont alapján „Háborús bűnös az: 1. aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését, vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezetőállásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, közgazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna.”

⁵⁴ BFL XVII. 1668. 1. doboz. A budapesti népügyészség 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14., sz. n.

⁵⁵ MIKLAUZIČ (2017) 102.

bizottságának⁵⁶ tagjai az összes gyári alkalmazott nevében nyílt levélben fordultak a Budapesti Néppügyésszéghez a vezérigazgató szabadlábra helyezését kérve, amit a következőkkel indokoltak: „a gyár jövőbeni sikeres működését csak az ő további vezetése mellett tudjuk elképzelni”.⁵⁷

A nyílt levél kérésének eleget téve a néppügyésszég az üzemi bizottság tagjainak beidézésével folytatta a kihallgatásokat. Az újonnan felvett tanúvallomások teljes egészében megcáfolták a PRO által felvetett gyanút. Ennek következtében a néppügyésszég 1945. március 14-én hozott határozatával az 1896. évi bűnvádi perrendtartásról szóló XXXIII. tc. 101. paragrafusának 1. és 2. pontjára hivatkozva megszüntette a Juhász István elleni nyomozást, és elrendelte azonnali szabadlábra helyezését.⁵⁸ Az eljárás beszüntetésében fontos szerepe volt a kitűnő rendőri kapcsolatokkal rendelkező Nedeczky Lászlónak⁵⁹ (a Gamma jogi osztályának tisztviselője), aki a vezérigazgató jogi képviselőjét látta el.⁶⁰ Azonban kulcsfontosságúnak a Gamma kommunista és szociáldemokrata párti üzemi bizottsági tagjainak tanúvallomásai bizonyultak, akik egyöntetűen kiálltak a vezérigazgató mellett.⁶¹

⁵⁶ Üzemi bizottságok: 1944 és 1948 között működő üzemi munkás és alkalmazott kollektíva, érdekképviselői szerv. A második világháború alatt a Vörös Hadsereg előrenyomulása után egymást követően jöttek létre a különböző gyárakban és üzemekben – sok esetben – lényegében mindenféle felhatalmazás nélkül. 1945 első hónapjaiban – vállalatvezetők és tulajdonosok távollétében – többek között a Vörös Hadsereg kiszolgálásával, romeltakarítással és a termelési munka újraindításával foglalkoztak, lényegében ellátták az üzemek irányítását. Az üzemi bizottságok létezését és működését először az iparügyi miniszter által hozott 1945. évi 50.100. rendelet szabályozta, amely szerint minden legalább 50 főt foglalkoztató vállalatnál üzemi bizottságot kellett választani. Tagjaikat üzemi gyűlésen választották a gyári-üzemi alkalmazottak. Az üzemi bizottságok megválasztását és működését a munkáspártok és a szakszervezetek egyaránt befolyásolták, kiváltképpen az MKP. Az üzemi bizottságok feladata volt a vállalat vezetésének „munkásellenőrzése”, az alkalmazottak érdekeinek védelme, és lényegében a vállalatirányítás jogainak korlátozása. 1948 őszétől az üzemi bizottságok – az államosításokkal összefüggésben – szakszervezeti bizottságokká alakultak át, megváltozott célkitűzésekkel és feladatokkal.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának nyílt levele Juhász István ügyében, 1945. február 20., 61.

⁵⁸ BFL XVII. 1668. 1. doboz. A budapesti néppügyésszég 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14., sz. n.

⁵⁹ Nedeczky László (1913–2008) dr., jogász, rendőr, vívó. A magyar királyi rendőrségnél 1937–1939 között fogalmazó gyakornok, később segédfogalmazó volt. 1940-től rendőrbíró, 1941-ben rendőrfogalmazó, 1942-ben távozott a rendőrségtől és ügyvédjelölt lett. 1943-tól a Gammanál dolgozott. 1948-ban a vállalat tulajdonosával, Juhász Istvánnal együtt letartóztatták, majd koncepció per keretében 3 évi fegyházra ítélték. Egyéni kegyelemmel 1949-ben szabadult Sopronkőhidáról. Később a magyar vívósport egy meghatározó szakemberévé vált.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának 134/1945. számú véghatározata, 1945. február 18., 39–40.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Budapesti Néppügyésszéken Juhász István ügyében felvett tanúvallomások, 1945. március 10–13., 41–54.

Budapest ostroma a vállalat számára is súlyos következményeket hozott. A gyárban 1945 januárja és februárja között gátlástalan zsákmányolást végeztek a Vörös Hadsereg katonái. Ennek mértékéről az Iparügyi Minisztériumnak 1946. június 28-án elküldött általános tájékoztatóban a következőket lehet olvasni: „Az ostrom előtt vállalatunknak 1285 egységből álló gépi berendezése volt, melyből az ostrom tartama alatt elszállítottak különféle orosz javító műhelyek létesítéséhez 767 db. gépi berendezést. Ezek a zsákmányként elszállított gépek tehát már nem voltak fellelhetők a gyári épületben akkor, amikor a romeltakarítási munkákat megkezdhattuk.”⁶² A gépeken kívül súlyos károk keletkeztek az épületekben, a felszerelésekben, a berendezésekben, a nyersanyag- és árukészletben is, amelyek együttes értékét 1947-ben 28 millió forintba becsülték.⁶³

A Gamma Fehérvári út 81–85. sz. alatt központi gyártelepén már a harcok megszűntének másnapján, 1945. február 12-én megjelentek az üzemben a legközelebb lakó alkalmazottak, akiket siralmas állapotok fogadtak.⁶⁴ Ezzel egy időben a központi gyár a Vörös Hadsereg 67 680 tábori postaszámú katonai parancsnokság felügyelete alá került.⁶⁵ A szovjet katonai parancsnok, a fegyverszüneti egyezmény 11. paragrafusa alapján, romeltakarításra és munkára kötelezte a megjelent munkásokat. Ugyanakkor az ostrom idején megkezdődött szovjet zsákmányszerzést ettől az időponttól kezdve megszüntette.⁶⁶

A vezérigazgató kényszerű távollétében a Gamma vezetése 1945 februárjának második felében kezdett újrászerveződni. A vállalat ideiglenes vezetését Csonka Elemér, gyártásért felelős igazgató,⁶⁷ valamint a Gamma kommunista és szociáldemokrata munkásaiból megszerveződött üzemi bizottság látta el.⁶⁸ Juhász István

⁶² MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Általános tájékoztató az Iparügyi Minisztérium részére, 1946. június 28., sz. n.

⁶³ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. 1947-es közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 150–151.

⁶⁴ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. 1947-es közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

⁶⁵ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Levél a HM részére optikai felszerelési tárgyak megrendelése tárgyában, 1945. április 18., sz. n.

⁶⁶ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Levél a HM részére optikai felszerelési tárgyak megrendelése tárgyában, 1945. április 18., sz. n.

⁶⁷ SZKL 47 f. 36. ő. e. A Gamma Rt. Intéző Bizottságának jelentése a vasasszakszervezet részére, 1945. április 3., 2.

⁶⁸ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. Jelentés a Gamma üzemi bizottságának megalakulásáról, 1945. február 12., 93.

szabadulását követően, 1945 áprilisában tért vissza a vállalatvezetés élére. Ekkoriban a Gamma üzemkapacitását teljes egészében lefoglalták a Vörös Hadsereg frontmegrendelései, valamint a javító- és szerelőmunkák. A Gamma 1945. június 25-ig – ameddig a frontmegrendelési munka tartott – írógépeket állított cirill betűsre, különböző alkatrészeket, többek között kardántengelyt, feszítőtűskét, valamint nehézpuska-állványt és puskatisztító vesszőt gyártott.⁶⁹ Mindez különösen megterhelőnek bizonyult, ugyanis a vállalat a parancsmegrendelések teljesítéséhez a fegyverszüneti egyezmény 11. pontja értelmében sem a Vörös Hadseregtől, sem a magyar államtól nem kapott támogatást, így a gyártást saját megmaradt anyagkészletéből és félkész gyártmányaiból kellett megoldania.⁷⁰ A fennmaradó csekély üzemkapacitást a gyár helyreállítása és az országos újjáépítési munkák foglalták le. A Gamma üzemi bizottsága 1945 márciusában az ideiglenes kormány megbízottjaival folytatott debreceni tárgyalásai során felajánlott a földosztással kapcsolatos mérnöki munkával összefüggésben geodéziai és térképészeti műszereket a Földművelésügyi Minisztériumnak.⁷¹ Az egészségügy megsegítésére pedig a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe tartozó kórházaknak mikroszkópok és más orvosi készülékek gyártását kezdeményezték.⁷² Ezenfelül a Gamma 1945. június 23-án a kelenföldi vasútállomás 15 darab vasúti teherkocsijának kijavítását vállalta el.⁷³

1945 júliusában a gyár helyzete olyannyira súlyossá vált, hogy veszélybe került működésének jövője. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény 12. pontjában felvázolt magyar jóvátételi kötelezettségek előrevetítették a gyárak épen maradt gépeinek leszerelését. A félelmet igazolta a magyar–szovjet jóvátételi tárgyalások részeként május 14-én a miniszterelnökségnek benyújtott SZEB-jegyzék, amely az igényelt gépi felszereléseket részletezte, ugyanis abban a Gamma Rt.-t leszerelendő gyárnak tüntették fel.⁷⁴ Végül az egy hónappal

⁶⁹ MNL OL Z 652 2. csomó 15. tétel, Kimutatás a Vörös Hadsereg részére elvégzett munkákról, 1945. március 24., sz. n.

⁷⁰ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Feljegyzés a Gamma és a HM képviselőinek 1945. április 26-án tartott megbeszéléséről, 1945. április 27., sz. n.

⁷¹ MNL OL Z 1285 1. csomó 4. tétel. A Gamma levele a Földművelésügyi Minisztérium részére, 1945. március 26., sz. n.

⁷² GYÖRGY (1970) 61.

⁷³ MNL OL Z 653 1. csomó 4. tétel. Jelentés a vagonjavítási munkákról, 1945. június 23., sz. n.

⁷⁴ G. VASS István szerk. (2005): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november 15. – 1946. február 4.* Magyar Országos Levéltár: Budapest. 447.

később, június 15-én aláírt magyar–szovjet jóvátételi egyezményhez csatolt I. kimutatás 28. pontja a Gammát 244 darab gép leszerelésére kötelezte.⁷⁵ Ennek tárgyában a jóvátételi szállításokat koordináló Iparművek Képviselte Állami Rt. (IKART) július elején adta át a Gammának az 56/53012 sz. parancsmegrendelést, amely négy lépcsőben írta elő a gépek leszerelését, július 31-ei határidővel.⁷⁶ A Gamma képtelennek bizonyult a határidős teljesítésre, ugyanis különböző követelményeknek kellett megfelelni: a leszerelt gépeket többek között csak karbantartott, illetve javított állapotban, előírásoknak megfelelően becsomagolva és lajstromozva lehetett elszállítani. Számos gép esetében a javítási folyamat elhúzódott, ráadásul a leszerelés miatti elbocsátások is károsan hatottak a munkafolyamatra.⁷⁷

A csúszás miatt a szovjet hatóságok panaszt tettek az Iparügyi Minisztériumnál, amely ezért 1945. október 17-én felszólította a Gammát a munka meggyorsítására.⁷⁸ A Jóvátételi Kormánybiztosság pedig 1945. november 7-én helyszíni vizsgálatot tartott a vállalatnál.⁷⁹ A vizsgálat megállapította, hogy a szovjetek a leszerelésre kijelölt gépekből 203 darabot átvettek és elszállítottak. A fennmaradt 41 darab gép közül 35 csomagolás alatt állt, és szállítását egy héten belül vállalták. 6 darab gép teljesen üzemképtelen volt. Az iparügyi minisztériumnak 1945. október 12-én írt levél szerint a gépek olyannyira alkatrészhiányosak és súlyosan sérültek voltak, hogy azok szervizelésére a Gamma önerőből képtelen volt, a szállítást is csak 6 hónap múlva tartották legjobb esetben kivitelezhetőnek.⁸⁰ A Jóvátételi Kormánybiztosság képviselői a helyszíni vizsgálaton megállapították, hogy a gépek pótlására a szovjetek a megmaradt gépparkból jelöltek további gépeket, ami „a gyár jövőendő munkaképessége szempontjából feltétlenül aggályos”, ezért a vállalat kérésére javasolta a pótlást más helyről beszerezni.⁸¹ A feljegyzés kiemelte, hogy a Gamma 1945. október 29-én alvállalkozóként megbízást kapott a Ganz vállalatától különböző precíziós műszerek szállítására, ugyancsak jóvátételi célra.

⁷⁵ G. Vass (2005) 537–541.

⁷⁶ MNL OL Z 652 1. csomó 15. tétel. 56/53012 sz. parancsmegrendelés, 1945. július 31., sz. n.

⁷⁷ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Levél az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. október 26., sz. n.

⁷⁸ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Az Iparügyi Minisztérium levele a Gamma részére, 1945. október 17., sz. n.

⁷⁹ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Feljegyzés a Gamma Rt. telepén végrehajtott helyszíni szemlérlől, 1945. november 7., sz. n.

⁸⁰ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Levél az Iparügyi Minisztérium részére az 56/53012 sz. parancsmegrendelés tárgyában, 1945. október 12., sz. n.

⁸¹ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Feljegyzés a Gamma Rt. telepén végrehajtott helyszíni szemlérlől, 1945. november 7., sz. n.

Ezt csak abban az esetben tudják határidőre teljesíteni, ha a megmaradt gépeiből egyet sem szerelnek le. A vállalat jugoszláv jóvátételre különféle finommechanikai és optikai műszerek szállítására is kapott felhívást, ráadásul Lengyelországban komoly tárgyalásokat folytatott nagyobb mennyiségű teodolit és szintező műszerek értékesítésére.⁸² A jelentés mindebből következően nemzetgazdasági érdekek ítélte meg, hogy a Gamma Rt. elkerülje a további károkat és mihamarabb üzemképes állapotban álljon. A kérést az iparügyi minisztérium teljesítette: november 14-én felszólította az IKART-ot, hogy a gépeket saját felvásárolt készletéből pótolja.⁸³ Az IKART által felajánlott gépek helyszíni megtekintését követően 1945. november 17-én a szovjet tárgyalópartner is beleegyezett a kompenzációba.⁸⁴

Az IKART parancsmegrendelésből fennmaradt gépek leszállítását csak 1945 legvégére sikerült teljesítenie a Gammának. A szovjetek a leszerelt gépeket jócskán áron alul számították be a jóvátételbe: „Az orosz–magyar jóvátételi szerződés szerint az oroszok a fent említett gépparkot 99 000 (USA) dollárban számították be a magyar jóvátételi törlesztések keretébe. Ezzel szemben a vállalathoz kiküldött Tárcaközi Bizottság becslése szerint a jóvátételben elvitt géppark 1938-as pengőértéke 1.261.596.89 P. értéket képviselt, amely 5.13 \$ árfolyamon átszámítva 245.925 \$-nak felel meg, amihez ha hozzáadjuk az 1938 óta a világpiaci árakban bekövetkezett átlagosan 50%-os világdrágulást, úgy a leszerelt géppark mai \$ értéke kereken 370.000 \$-ra tehető.”⁸⁵ A szovjetek gátlástalansága, aminek eredményeképpen a magyar államot többszörösen megkárosították, egyáltalán nem számít elszigetelt esetnek. Az irányadónak számító 1938-as világpiaci árakat teljesen önkényesen alapították meg. Így bizonyos esetekben a juttatott jóvátétel valós értéke ötször annyinak bizonyult, mint amennyinek a szovjetek beszámították.⁸⁶

Juhász István 1945. június 22-én kiadott gyári körözhívében tájékoztatta a kialakult helyzetről, amely szerint a jóvátételre elszállítandó gépekkel a gyári kapacitás 91 százalékkal csökken.⁸⁷ Emiatt a Gamma Rt. felmondásokra kényszerült, amely

⁸² MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Feljegyzés a Gamma Rt. telepén végrehajtott helyszíni szemléről, 1945. november 7., sz. n.

⁸³ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium Jóvátételi Osztályának levele az IKART részére, 1945. november 14., sz. n.

⁸⁴ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele az IKART részére, 1945. november 17., sz. n.

⁸⁵ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele az IKART részére, 1945. november 17., sz. n.

⁸⁶ SZAKÁCS Sándor (2004): *Gazdaságtörténet II.* Számalk Kiadó, Budapest, 137.

⁸⁷ VARGA (1994) 25.

eredményeként az alkalmazottak létszáma drámai mértékben csökkent: míg június 4-én 1174 fő,⁸⁸ addig november 14-én már csak 551 fő dolgozott a vállalatnál.⁸⁹ Juhász István kárpótlásként felajánlotta az elbocsátottaknak, hogy bérbe adja számukra a gyár egyes épületeit és berendezéseit. Mindezt abban a reményben tette, hogy ha javul a vállalat helyzete, akkor természetesen visszaveszi őket.⁹⁰ Ezenfelül Juhász – egészen rendhagyó módon – eldöntötte, hogy a Gamma részvényeinek tekintélyes részét alkalmazottainak adja. Az igazgatóság 1945. július 2-án engedélyt kért a Honvédelmi Minisztériumtól (HM) a tranzakcióhoz.⁹¹ A beadvány így indokolta a lépést: „Juhász István vezérigazgató úr azon szándékának adott kifejezést, hogy a megváltozott szociális és gazdasági viszonyoknak megfelelően tulajdonát képező Gamma részvények egy részét, vagy azokat teljes egészében vállalatunk arra érdemes alkalmazottai között részben ajándékozás, részben pedig adás-vétel formájában szétosztja. Miután véleményünk szerint a kezesség fedezetét biztosító jelzálogokban változást nem okoz, a részvényátruházásnak a t. Minisztérium részéről sem lehet akadálya annál is inkább, mivel Juhász vezérigazgató úr ezen ténykedése elsősorban szociális célokat szolgál.”⁹² Néhány nappal később, a június 5-én érkezett válaszban a honvédelmi tárca beleegyezett az elidegenítésbe „abból a célból, hogy Juhász István vezérigazgatójuk a Gamma részvények egy részét egyelőre legfeljebb a részvények 49%-át a vállalat arra érdemes alkalmazottainak juttathassa.”⁹³ Alighanem ez a párját ritkító lépés volt Juhász István utolsó hivatalos intézkedése vezérigazgatóként.

Nagyjából a leszereléssel párhuzamosan, 1945. június 1-jén kezdődött meg a Gamma Rt. alkalmazottainak igazolási eljárása. A Nemzeti Bizottság által küldött 363/b sz. igazoló bizottság egészen 1946. február 26-áig tartó működése során mintegy 379 személy 1945 előtti, elsősorban a második világháború

⁸⁸ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma levele a Honvédelmi Minisztérium részére, 1945. június 4., sz. n.

⁸⁹ MNL OL Z 1285 5. csomó 8. tétel. A Gamma levele a Közellátásügyi Minisztérium részére, 1945. november 14., sz. n.

⁹⁰ VARGA (1994) 26.

⁹¹ A második világháború alatt az Ipari Munkaszervező Intézettől a Gamma egy nagy méretű beruházási kölcsönt kapott, melynek értelmében a vállalatban a tulajdonviszonyi változásokhoz a honvédelmi tárca hozzájárulásához is szükség volt.

⁹² MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma kérelme a Honvédelmi Minisztérium részére Juhász István részvényeinek eladományozása tárgyában, 1945. július 5., sz. n.

⁹³ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma kérelme a Honvédelmi Minisztérium részére Juhász István részvényeinek eladományozása tárgyában, 1945. július 5., sz. n.

alatti ügyét vizsgálta meg, melynek során 31 főre elmarasztaló határozatot hozott.⁹⁴ Közöttük volt Juhász István, akivel szemben 1945. július 25-én az igazoló bizottság azt a határozatot hozta, hogy „állásban való meghagyása mellett vezetői állásra nem alkalmas”.⁹⁵ Hogy miért kellett volna a vezérigazgatóval szemben elmarasztaló határozatot hozni, az rejtélyes, ugyanis a háború alatti tevékenységét 1945. március 15-én a népügyészség már tisztázta. Mindenesetre a Gamma-alkalmazottak hozzáállását jól mutatja, hogy a tárgyalása során hangosan kifejezték támogatásukat Juhász István mellett.⁹⁶ A döntés után 1945. július 26-án a Gamma Rt. Igazgatósága a vezérigazgatói teendők együttes ellátásával megbízta Tavasas István okleveles mérnököt és Csonka Elemér gyártásért felelős igazgatót.⁹⁷ Az igazoló bizottsági határozatot azonban sikerült kijátszani, minek következtében Juhász István továbbra is kvázi vezérigazgatóként vezette a vállalatát, hivatalosan műszaki tanácsadóként. Mindezt igazolja az, hogy ebben a minőségben rendszeresen járt külföldre üzleti ügyek letárgyalására.⁹⁸

A Gamma újjáépítése és békegyártásra átalálítása hosszú időt vett igénybe és rendkívül sok buktatóba ütközött. A megmaradt 274 darab gép többsége elavult volt, amelyből mindössze 60 darab volt működőképes állapotban.⁹⁹ Különösen nagy csapásnak bizonyult, hogy az optikai üzemet teljesen leszerelték, és a finommechanikai iparnál számba jövő alapvető szerszámgépek ugyancsak teljes egészét leadták jóvátételre.¹⁰⁰ Az elhúzódoó gépleszerelési munkálatok miatt a sérült géppark javításának és a romos épületek helyreállításának érdemi munkálataihoz csak 1946 januárjában foghattak hozzá.¹⁰¹ A Gamma 1947. évi közgyűlési beszámolója a következőképpen foglalta össze a renoválást: „A Gyárvezetőség és az Üzemi Bizottság a szellemi és a fizikai munkavállalók harmonikus együttes erőfeszítéseként 1946. év végéig újjáépítették a teljesen leszerelt optikai üzemet

⁹⁴ GYÖRGY (1970). 59.

⁹⁵ BFL XVII. 1668. 2. doboz. Jegyzőkönyv a 363/b. sz. igazoló bizottság 1945. július 25-ei üléséről, sz. n.

⁹⁶ Az igazoló bizottság elnöke az 1945. július 1-jei tárgyaláson felszólította a hallgatóságot: „Figyelmeztetem a hallgatóságot, hogy tetszésnyilvánítással nem használnak, csak ártanak a vezérigazgatójuknak.” BFL XVII. 1668. 2. doboz. Jegyzőkönyv a 363/b. sz. igazoló bizottság 1945. július 1-jei üléséről, sz. n.

⁹⁷ MNL OL Z 1287 1. csomó 2. tétel. A Gamma igazgatóságának levele Tavasas István okleveles mérnök részére, 1945. július 27., sz. n.

⁹⁸ MNL OL Z 1285 1. csomó. A Gamma levelezése a Belügyminisztériummal, 1945–1948, sz. n.

⁹⁹ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

¹⁰⁰ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. A Gamma Rt. kérelme az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. augusztus 14.

¹⁰¹ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a Gazdasági Főtanácshoz, 1947. január 22., sz. n.

és a visszamaradt géproncsokból újjáépítés és átalakítás során munkagépeket állítottunk elő, amelyek eredményeként a leszerelés után működő 60 db géppel szemben 1946. év végén kereken 230 gép működött.”¹⁰²

A vállalat az újraindítás finanszírozására többször próbált meg hitelt igényelni, de kölcsönt csak 1946 végén sikerült kapni. Ugyan a Gammának még Budapest ostroma előtt voltak a békegyártásra való átállásra kidolgozott cikkei, de sajnos azok mind a régi, fejlett gépparkra voltak felépítve. Ebből kifolyóan teljesen új gyártási tervet kellett kidolgozni. A gyártási osztály adatközlése alapján a Gammában 1946. augusztus 16-án már órás esztergapadot és 16-féle órásipari cikket, teodolitot, különféle szemüvegeket és öngyújtót gyártottak. Emellett előkészítettek asztali fúrógépek gyártását, valamint többek között különböző fényképezőgépek, szorzógép, optikai csiszológép és olajfűtő kísérleti munkálatai zajlottak.¹⁰³ Sőt az órásipari cikkek, a teodolitok és az öngyújtók ekkor már szériagyártásban készültek.¹⁰⁴ Az újraindításhoz szükséges volt megfelelő mennyiségű külföldi rendelésre is, ugyanis a Gamma „cikkei kifejezetten exportcikkek és a gyár kapacitása a belföldi szükségletet nagymértékben túlhaladja”.¹⁰⁵ A nemzetközi fizetési és árukompenzációs megállapodások hiányában az exportlehetőségek feltérképezése nagyon vontatottan indult. Ennek ellenére 1947 közepére sikerült elérni, hogy a Gamma cikkei iránti nemzetközi érdeklődés viszonylag kiterjedt legyen.¹⁰⁶ A vállalat az első nagyobb horderejű exportmegrendelést 1946 második felének elején kapta, ekkor a svéd Viking Lindblad cég 80 000 darab Gamma-öngyújtót rendelt 17,5 forintos egységáron 1947. november 30-ai határidővel.¹⁰⁷ A megrendelés rendkívül szűk határidőre volt szabva, teljesítése igazi fejtörőnek bizonyult, komoly munkaerő- és kapacitásátcsoportosítást és forgótőkehitelt igényelt.

¹⁰² MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

¹⁰³ MNL OL Z 653 1. csomó 5. tétel. A Gamma Gyártási Osztályának adatszolgáltatása, 1946. augusztus 16., sz. n.

¹⁰⁴ MNL OL Z 653 1. csomó 5. tétel. A Gamma Gyártási Osztályának adatszolgáltatása, 1946. augusztus 16., sz. n.

¹⁰⁵ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

¹⁰⁶ 1947. június 20-ai közgyűlési beszámoló szerint: „A gyár devizaszerző tevékenységének fontosságát igazolja az, hogy eddigi munkásságunk eredményeként folyamatosan szállítunk Argentínának, Cseh-Szlovákiának, Svédországnak, Jugoszláviának, Romániának, Dániának, Hollandiának, az Amerikai Egyesült Államoknak, a Dél-Afrikai Uniónak, Bukovinának, Törökországnak, Franciaországnak, Svájcnak, míg az üzleti kapcsolatok felvétele Brazília, Olaszország és más államok felé küszöbön áll.” MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151–152.

¹⁰⁷ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele Böhm Vilmos stockholmi magyar követnek, 1946. október 21., sz. n.

A vállalatvezetés mindent megtett a teljesítés érdekében, a Magyar Nemzeti Banktól sikerült 336 000 forint exporthitel igényelni, amelyet a szállítás befejezéséig kellett visszatéríteni.¹⁰⁸ Ezenfelül kötelezték a Gammát – ugyanezzel a határidővel – 200 000 svéd korona összegű deviza beszállítására,¹⁰⁹ amely után 170 000 forint elfogadványhitel keletkezett.¹¹⁰ A vállalat súlyos szállítási és hitelfolyósítási feltételek ellenére minden erejével a svéd üzletre koncentrált, de a megrendelő rövid időn belül visszalépett az üzlettől.¹¹¹

A bedőlt svéd öngyújtóüzletre felvett hitelek ugrásszerűen megnövelték a Gamma adósságállományát. A vezetőség 1947. január 14-én, majd 22-én a Gazdasági Főtanácshoz (GF) fordult segítségért, és egy 1 000 000 forintos kölcsönt kért. A január 22-ei kérés indoklását drámai sorok zárták: ha „forgótőkét hitel formájában nem sikerül szereznünk, úgy a jövő hét folyamán üzemünket le kell állítanunk”.¹¹² Új hitelt nem sikerült igényelni, de a – prognosztizált – leállás mégsem következett be, valószínűsíthetően Juhász István svédországi vagyonának a vállalatba injektálása miatt. A következmények viszont súlyosak voltak, a „gyártás a szükséges forgótőke hiánya miatt egyre akadozóbb és tervszerűtlenebb lett, melynek eredményeként a gyár kapacitása 50 százalékra süllyedt. Az ilyen alacsony kihasználási fok mellett az egy termelvényre eső regie tényezők erősen növekedtek, ami a cikkek önköltségi árának vállalati érték fölé való emelését eredményezte.”¹¹³ A pénzügyi helyzethez hozzájárult, hogy a Gamma a második világháború során, elsősorban 1944-ben felhalmozódott belföldi és külföldi követeléseinek többségének nem tudott érvényt szerezni.¹¹⁴ Ráadásul a pengő inflációja fokozatosan felemésztette a meglévő kevés forgótőkét. Mindezek után 1947-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a vállalat önerőből teljesen képtelen egyensúlyi állapotot kialakítani.¹¹⁵

¹⁰⁸ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele Böhm Vilmos stockholmi magyar követnek, 1946. október 21., sz. n.

¹⁰⁹ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele Böhm Vilmos stockholmi magyar követnek, 1946. október 21., sz. n.

¹¹⁰ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a Gazdasági Főtanácshoz, 1947. január 22., sz. n.

¹¹¹ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

¹¹² MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a Gazdasági Főtanácshoz, 1947. január 22., sz. n.

¹¹³ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

¹¹⁴ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

¹¹⁵ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

Juhász István úgy ítélte meg, hogy a vállalat pénzügyi nehézségeit az állami kezelésbe vétel oldhatja meg. 1947. június 30-án a Gamma vezetősége és részvényesei közgyűlést tartottak, és határoztak a vállalat állami kezelésbe adásának felajánlásáról. A törvényalkotási folyamat ösztönzőleg hathatott erre a lépésre, ugyanis az állami kezelésbe került vállalatok különböző kedvezményekben részesültek.¹¹⁶ Az igazgatóság már másnap levélben tájékoztatta a GF-et: „kérjük, hogy a Gamma Finommechanikai és Optikai Rt.-t a Nehézipari Központ által történő bérbevétel útján állami kezelésbe venni szíveskedjék. A részvényesek fent említett határozata minden tekintetben összhangban van a gyár dolgozóinak – akik 70 százalékban a vállalatnak részvényesei – a kívánságával és az alulírott igazgatóság is úgy ítéli meg a jelenlegi helyzetet, hogy ez idő szerint nemzetgazdasági szempontból is kívánatos a gyárnak a fenti módon történő állami kezelésbe vétele.”¹¹⁷ A következő napon, a GF július 2-ai ülésén már foglalkozott a Gamma kérdésével, és határozatilag meghagyta, hogy „csak abban az esetben hajlandó az üzem átvételéhez hozzájárulni, ha azt állami tulajdonba adják át. Felhatalmazza a GF főtitkárát, hogy a kéressel ilyen értelemben foglalkozzék.”¹¹⁸ A határozat utal arra, hogy a Gamma „bérbevétel útján állami kezelésbe” vétele nem áll Vas Zoltán és a GF működését irányító kommunisták érdekében.

Ezt az álláspontot beszédesebben szemléltette az MKP Állampolitikai Osztálya Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának 1947. július 8-ai ülése jegyzőkönyve. A többek között Gerő Ernő és Vas Zoltán részvételével ülésező pártszerv eldöntötte, hogy a GF-nek hogyan kell viszonyulnia a felajánláshoz: „El kell utasítani, ellenben felajánlani, hogy adják át a részvényeiket a munkások is és Juhász is az államnak, és az állam hajlandó az üzemet tulajdonába venni, megfelelő járadékot és fizetést biztosítva Juhásznak.”¹¹⁹ A kommunista párt csak a teljes államosítást fogadta el, még a Gamma munkásai sem maradhattak részvényesek.

¹¹⁶ *Magyar Közlöny – Hivatalos lap*. 250. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1947), 1. Példaként említhető a 12.660/1946. M. E. számú kormányrendelet, amely egyes állami üzemek számára felmentést adott a német megszállítás megszűnése után, de 1946. július 28. napja előtt teljesített áruszállításból vagy más magánjogi jogcímen teljesített szolgáltatásból eredő egyes követelések bírói úton érvényesítése alól.

¹¹⁷ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele a Gazdasági Főtanács részére, 1947. július 1., sz. n.

¹¹⁸ MNL OL XIX-A-10 20. doboz. A GF 1947. július 2-ai ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹¹⁹ MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 27. ő. e. Az MKP Állampolitikai Osztálya Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának 1947. július 8-ai ülésének jegyzőkönyve, 88.

A Gamma-vezetéssel zajló szóbeli tárgyalások után 1947. július végén sikerült megegyezni az állam képviselőivel. A GF július 30-án hozott 6099/2947. sz. határozatával „elvben elhatározza a Gamma r. t. átvételét a következő feltételek mellett: A kormány a Gamma r. t.-t 100%-ban állami tulajdonba veszi. A jelenlegi tulajdonos részére az üzem tulajdonba adásáért, valamint a szabadalmak lekötéséért életjáradék folyósítható, a vállalatnál pedig műszaki tanácsadói alkalmazást kap. A Gazdasági Főtanács felkéri a pénzügyminisztert, az iparügyi minisztert és a Gazdasági Főtanács főtítkárát, hogy a Gamma r. t. állami tulajdonba vételét (...) bonyolítsák le.”¹²⁰

Ezt követően a Nehézipari Központ fokozatosan kezelésbe vette a Gamma Rt.-t, és vállalati ellenőrt rendelt ki. 1947. szeptember 19-én pedig új műszaki igazgatót helyeztek a vállalat vezetésébe.¹²¹ Mindezzel szemben a de jure államosítás nem történt meg, ugyanis a Gamma részvény adásvételi tárgyalásai párhuzamosan zajlottak. Juhász István október második felében írta alá a részvény-adásvételi szerződést. Ennek értelmében Juhász műszaki tanácsosként a vállalat alkalmazásában maradt havi 2950 forint illetménnyel, valamint őt és családtagjait, összesen 8 személyt, összesen 6000 forint havi életjáradék illette meg 1947. január 1-jére visszamenőleg.¹²² Azonban a NIK Jogügyi Osztálya szerint az Iparügyi Minisztérium részéről még 1947. november 20-án sem lett aláírva a szerződés,¹²³ és ez idáig nem sikerült fellelni dokumentumot arról, hogy ez később megtörtént volna-e.

Mindennek az oka összetett volt. A NIK felkérésére október 31-én elvégzett revizori vizsgálat zavaros pénzügyi műveleteket tárt fel. Egy nappal a Gamma államosítási szándékát elfogadó GF-határozatot követően, 1947. augusztus 1-jén a Gamma Öntöde Kft. és a Gamma Rt. megegyezést kötött előbbi üzemének és gépeinek utóbbi általi bérbevételéről.¹²⁴ A revizor szerint ezzel a szabálytalan-

¹²⁰ MNL OL XIX-A-10 21. doboz. A GF 1947. július 30-ai ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹²¹ MIKLAUZIČ (2017) 111.

¹²² MIKLAUZIČ (2017) 113.

¹²³ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogügyi Osztályának levele a NIK Főtítkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n. A dokumentum szerint a „Gamma csupán külön iparügyi minisztériumi rendelkezés alapján van ideiglenes vezetés és ellenőrzés szempontjából a NIK Főtítkársághoz utalva. A NIK Igazgatótanácsa azonban a Gammára vonatkozóan eddig semmiféle jogkört nem tölt be.”

¹²⁴ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogügyi Osztályának levele a NIK Főtítkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

nak tartott „manőverrel” 400 000 forint követelése lett a Juhász tulajdonában álló ISZÉRT-nek közvetve az állammal szemben. A vizsgáló a pénzügyi értékelés összefoglalójában a következőket emelte ki: „Fentiek alapján igen megfontolandó, vajon arányban áll-e a NIK által hozandó nagy anyagi áldozat egy esetleges jövőbeni bizonytalan eredménnyel.”¹²⁵ Nagyobb problémát jelentett, hogy a Gamma-részvények többségét birtokló munkásokkal, legalábbis többségükkel, úgy tűnik, nem sikerült megegyeznie az államnak az adásvételről. Ennélfogva az állam csupán résztulajdonosa és nem kizárólagos birtokosa lett volna a Gamma Rt.-nek, továbbá Juhász irányába még pénzügyi kötelezettsége is keletkezett volna (szabadalomdíjak, életjáradék, egyéb követelések révén). Minderre a NIK Jogügyi Osztályának említett dokumentuma is rámutatott: „Ha az adásvételi szerződés végre aláírásra került, a Gamma akkor is más helyzetben lesz, mint a többi NIK-vállalat, mert az állam nem kezelője, hanem részvénytulajdonosa lesz. Ilyen körülmények között a Gamma Rt. majd új igazgatóságot fog választani, amely esetleg személyi összetételében ugyan egyezhet a NIK Igazgatótanács tagjaival, de attól függetlenül működő és nem rendelet, hanem választás útján létrejött testület lesz. Ezek szerint a szerződés aláírása után sem fog a NIK Igazgatótanács, mint ilyen e néven, a Gamma felett irányító, vagy ellenőrző jogot gyakorolni.”¹²⁶ Ezek alapján nem teljesült az MKP és a GF követelése a vállalat 100 százalékos állami tulajdonba vételére.

A tulajdonjogi dilemmát az állam autokratikus eszközökkel oldotta meg. 1948. március 19-én Juhász Istvánt a Gazdasági Rendészeti Osztály (GRO) letartóztatta.¹²⁷ A GRO a nyomozást április 10-én fejezte be Juhász István, Nedeczky László és Csonka Elemér ellen, melynek során a sikkasztás, csempészet, valutaüzérkedés és törvénytelen üzletelés tényét állapította meg: „Kiderült, hogy sorozatos spekulációkkal súlyosan megkárosították az államot. A gyár Svájcba exportált 85 ezer golyóscsapágyat, ezért 140 000 svájci frankot kellett volna kapnia a Gammának, de az összeget nem inkasszálták. E szabálytalanság után Juhászék különféle illegális üzletekhez kezdtek. Először 12 000 öngyújtót csempészték ki az országból. Ebben Nedeczky volt a terv kivitelezője, azután Svédországba exportáltak

¹²⁵ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogügyi Osztályának levele a NIK Főtitkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

¹²⁶ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogügyi Osztályának levele a NIK Főtitkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

¹²⁷ MIKLAUZIČ (2017) 117–129.

55 000 öngyújtót. Ezután szemüveglencsét csempészték Ausztriába. Szerződött csempészeket tartott a gyár.”¹²⁸ A nyomozás befejezését követően az Államügyészség 1948. május első felében küldte meg a vádiratot a Budapesti Uzsorabíróság részére. Juhász István és társai perének iratanyagára mind ez ideig nem sikerült rábukkanni a levéltárakban, de a korabeli sajtó szerint 1948. május 12-én már tartott a tárgyalássorozat.¹²⁹ Juhász az abszurd állítások nagy részét cáfolta a tárgyalás során, illetve még a nyomozás alatt tett vallomásaiban. Az ellene felhozott feketekönyvelést és csempésztést cáfolva bizonyította, hogy a Svédországból Magyarországra átirányított – és egyébként a Gammába befektetett – mintegy 70 000 svéd korona vagyonát törvényesen szerezte. Ez a pénz még az 1930-as évek során megkötött svédországi lőelemképző szerződés nyomán fizetett licenrdíjakból halmozódott fel, nem csempészügyletekből. Azonban a vádak tisztázásával Juhász István nem került el a kedvezőtlen ítéletet, amely mutatja azt, hogy a per koncepciónak tekinthető.

A per tárgyalása egészen 1948 őszéig elhúzódott, ítélethirdetésre október 28-án került sor. A sajtóhírközlések szerint Juhász Istvánt egyévi és hat hónapi börtönre, Nedeczky Lászlót háromévi fegyházra, valamint mindkettőjüket háromévi hivatalvesztésre ítélte. A harmadrendű vádlott Csonka Elemért viszont felmentette a bíróság és azonnal szabadlábra helyeztette.¹³⁰ Juhász István a raboskodását munkával töltötte, amely során szabadalmaztatott egy „Non stop” gramofonlemez-lejátszót, valamint egy elektromos gyorsírógépet tervezett. Juhász István 1949. május 4-én szabadult, miután büntetése háromnegyedét letöltötte. A kedvezményre a jó magaviselet miatt, valamint arra hivatkozva került sor, hogy a bírósági ítélet kimondta: Juhász Istvánnak az elkövetett cselekményekből anyagi haszna nem keletkezett.

Szabadulását követően meghurcoltatása tovább folytatódott. Még őrizete alatt, 1948. március 25-én jelent meg a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítását előíró törvény,¹³¹ amely véglegesen érvénytelenítve Juhász István és az állam közötti megállapodásokat, valamint mindenféle ellenszolgáltatás nélkül

¹²⁸ Szerződéses csempészekkel dolgoztak a Gamma-gyár vezetői (1948). *Szabad Nép*. 6 (83), 1948. április 10., 7.

¹²⁹ Valutázással és árucsempészéssel vádolják a „Gamma” vezetőit (1948). *Világ*. (évf. n.) 883., 1948. május 12., 3.

¹³⁰ *Magyar Nemzet*. 4 (251), 1948. október 30., 3.

¹³¹ GYÖRGY (1970) 64.

megfosztotta az élete fő művének tekinthető Gammától. Az államosítással kapcsolatban a részvényeit még 1948 júniusában leadta a Pénzügyi Központnak. Azonban a Pénzügyminisztérium, úgy tűnik, ezt nem vette figyelembe, és szabadulásakor 146 000 forint bírság befizetésére szólította fel a részvényátadás elmulasztásának ürügyén. Valószínűleg ezzel összefüggésben került sor Juhász István újabb, 1949. május 10-én történő letartóztatására, amelynek részleteiről bővebb információ nem áll rendelkezésre. Ekkor mintegy háromhetes fogva tartást követően szabadon engedték.¹³²

Juhász István végleges szabadulása után régi munkatársai, alkalmazottjai segítettek az újrakezdésben. A családi emlékezet szerint 1951-ben egy újabb szörnyű hírt kapott a volt vezérigazgató: családjával a Budapestről kitelepítendőek listájára került. A kommunista hatalom egy héttel a kitelepítés előtt felszólította Juhászákat csomagolásra és felkészülésre. Azonban a kitelepítés végrehajtására nem került sor, ami mögött a család Juhász István volt munkatársainak intervencióját feltételezte.¹³³

Ezt követően ismét munkába állt, előbb a Nyomdaipari Kutató Bizottság részére dolgozott egy különleges szedőgép villamosításának megtervezésén, majd a Bányászati Kutató Intézetben egy különleges geológus megszerkesztésén. 1954 és 1957 között a Finommechanikai és Orvosi Készülékeket Gyártó Kisipari Termelő Szövetkezet (FOK Ktsz.) foglalkoztatta műszaki tervező beosztásban, ahol többek között az 1958-as világkiállításon nagydíjat nyert ún. Eötvös–Rybár-féle torziós ingán dolgozott. Életét továbbra is megtöltötte a technika iránti szeretet, a műszaki találmányok fejlesztése. 1965–1971 között az Építőipari és Közművelődési Egyetem vendégtanára volt.

Múltja miatt megalázóan alacsony bérezésben részesítették. Anyagi helyzete nem javult az 1957-es nyugdíjazásával sem, ugyanis annak kiszámításánál csak az 1945 utáni munkaéveit vették figyelembe. Idős kora ellenére az állambiztonság sokáig érdeklődött iránta: a vizsgálati dossziéja szerint 1977. augusztus 18-án törölték az operatív nyilvántartásból.¹³⁴ Minden idők egyik leghíresebb magyar feltalálója és vállalatmenedzsere meghurcoltan és méltatlanul szegény körülmények között hunyt el 1981-ben.¹³⁵

¹³² MIKLAUZIČ (2022) 74.

¹³³ MIKLAUZIČ (2017) 130.

¹³⁴ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. Határozat az operatív nyilvántartásból való törlésről, 1977. augusztus 18., 78.

¹³⁵ MIKLAUZIČ (2022) 76–83.

SOÓS MIHÁLY

Egy hírhedett kalandor a XX. századból

Négynevű ügynök a magyar állambiztonsági szervek
szolgálatában

BEVEZETÉS

Jókai Mór 1879-es regénye, amely az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* címet viseli, főszereplőjének egészen elképesztő, groteszk és abszurd kalandjait állítja elénk. Jelen tanulmány parafrazeált főcíme egy olyan hálózati személyre utal, aki az 1970-es évek közepétől a magyar állambiztonság kémelhárító csoportfőnökségén, később börtönügynökként, majd a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szervénél szolgált, és akit egy nem túl hosszú, a kémelhárításnál eltöltött újabb időszak után, 1984-től egészen a rendszerváltozásig már a belügyi hírszerzés, azaz a BM III/I. Csoportfőnökség foglalkoztatott. A Jókai-regény főhőisének és utolsó fedőnevén „Thomas Rider” ügynök életének közös vonása, hogy mindketten kalandok sokaságát élték át, ám amíg a szépirodalmi mű lapjain az író lenyűgöző fantáziája szabta az események menetét, addig az ügynök – dossziékból megismerhető – valós élettörténete tűnik úgy, mintha az egy elsőrendű kalandregény szerzőjének a tollából született volna. Mindazonáltal, az ügynök életének és az állambiztonsági szervek szolgálatában folytatott tevékenységének a vázlatos bemutatása nem lehet öncél, mert ez esetben joggal vetődhetne fel, hogy „*az ügynökirat expozíciója (...) nem annyira az inkriminált szituáció történeti rekonstrukcióját kínálja,*

hanem inkább a hálózati személy póré felfedését”.¹ Ez a jelen tanulmány szerzője számára egyáltalán nem lenne elfogadható, s mivel a történeti rekonstrukció az ügynök teljes valódi nevének leírása nélkül is tökéletesen megvalósítható, erre nem is kerül sor. A szerző munkája során önmagára nézve kötelezőnek tekinti az úgynevezett analitikus-megértő beszédmód folytatását is, amely elismeri a társadalmi elégtételszerzés jelentőségét, de nem zárja ki a – legalább részleges – felmentés eshetőségét sem, az ügynök történetének lehetőség szerinti megismerése és megértése után.² Természetesen a hálózati személy „ügynöki karrierjének” megvilágításán túl, ezzel párhuzamosan legalább annyira fontos az őt foglalkoztató állambiztonsági szervek tevékenységének megismerése, és abba a közegbe – a budapesti ellenzék bizonyos szűk körébe – való vázlatos betekintés is, amelybe a hálózati személy ügynöki karrierjének utolsó magyarországi szakaszában sikeresen beépült.

EGY ÜGYNÖKI KARRIER ELSŐ LÉPÉSEI

A magyar állambiztonsági szervek jövőbeli segítője, Ny. Gy. 1975 kora tavaszán került a Szolnok Megyei Rendőr-főkapitányság kémelhárítással foglalkozó, III/II. osztályának a látókörébe. Földi András rendőr százados március 13-án találkozott vele először és „végrehajtotta a személyes megismerését”.³ 1975. március 29-én készítették el a beszervezési javaslatát,⁴ amelyből kitűnik, hogy a közel tízéves katonai szolgálata után, évenkénti, meghívás alapján lebonyolított külföldi utazásai keltették fel a személye iránti érdeklődést. Megvizsgálták addigi életútját, munkáján kívüli érdeklődési körét, feltérképezték személyiségét. Az első találkozás alkalmával alaposan kifaggatták külföldi kapcsolatairól, Ny. őszinte és kimerítő válaszokat adott a neki feltett kérdésekre. Ennek nyomán Földi százados kifejezésre juttatta beszélgetőtársa előtt, hogy személyében méltó segítőre találhatnak az állambiztonság szervei. Erre a már potenciális ügynök úgy reagált, hogy

¹ GYARMATI György (2014): *Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem?* In HORVÁTH Sándor szerk. (2014): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri Kiadó, Budapest. 71.

² RAINER M. János (2014): *Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mi?* In HORVÁTH Sándor szerk. (2014): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri Kiadó: Budapest. 61.

³ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 63–66. Jelentés, 1975. március 14.

⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 69–74. Beszervezési javaslat, 1979. március 29.

amennyiben ez így van, ő messzemenően támogatni fogja a munkájukat. Együttműködési szándéka első, kézzelfogható bizonyítékaként külföldi kapcsolatairól készített részletes feljegyzést. Ezek alapján Földi András Ny. hazafias alapon, gyors módszerrel történő beszervezését tervezte.⁵ Beutazó külföldiek ellenőrzését, valamint Magyarországtól távol élő kapcsolatai felhasználásával operatív kombinációk külföldi végrehajtását kívánták rábízni. 1975. április 2-án Ny. Gy. beszerzése az előzetesen elgondoltaknak megfelelően megtörtént. Nyilatkozatban rögzítették az önkéntesség, a rendszeresség elvét, a titoktartás fontosságát és az ügynöki fedőnevét, a „Balczót”, amelyet Ny. maga választott. Ezt követően Földi András kioktatta az együttműködés konspirációs szabályaira, magatartási vonalára, a hálózati munka általános követelményeire, illetve a kapcsolattartás módjára is.⁶ A beutazó külföldiek titkos ellenőrzésének munkája ígéretesen indult. *„Beszerzésének kezdetétől fogva feladatait pontosan, lelkiismeretesen teljesítette. (...) Feladatai végzése során bátran kezdeményezett, az adott szituációkhoz kiválóan alkalmazkodott. Személyi tulajdonságai és operatív lehetőségei révén hálózati munkája pozitívan értékelhető. (...) Megszerzett információi operatív értékűek voltak, előzetes ellenőrzésben szereplő személyekre vonatkoztak. Jelzései alapján több személyt tanulmányoztunk, illetve szerveztünk be.”*⁷ Szűk másfél év után azonban törés következett be az állambiztonsági szervek és az ügynök kapcsolatában, mivel a hálózati személy összeütközésbe került a törvénnyel.

„Balczó” titkos megbízott (tmb.) munkáscsaládból származott, 1957-ben érettségizett Sátoraljaújhelyen. Ezt követően a Budapesti Műszaki Egyetemen kezdett el tanulni, de édesanyja betegsége miatt a tanulmányait 1959-ben megszakította. Emiatt még ebben az évben katonai szolgálatra hívták be, ahol hivatásos katonatiszti képzésre jelentkezett. 1962-ben avatták hadnaggyá. 1967-ig különböző helyőrségekben szolgált, utoljára Szolnokon. Itt egy közúti balesetben viselt felelőssége miatt vizsgálat indult ellene, amelynek végén a Budapesti Katonai Bíróság nyolchavi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte. Az ellene folytatott büntetőeljárás

⁵ A hazafias alapon való beszerzés a beszerző és a beszervezett eszmei-politikai nézetazonosságát feltételezte. A gyors módszer pedig a beszerzés kivitelezésének formájára utal. Ennek, illetve más elnevezéssel a közvetlen ajánlattételnek az alkalmazása esetén a beszerző egy beszélgetés keretében tett nyílt ajánlatot a jelölt számára a titkos együttműködés kialakítására. ÁBTL 4.1. A-3112. 28–33. illetve 40.

⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1.77–79. Jelentés, 1975. április 6.

⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 110–111. Minősítés, 1978. március 13.

következményeként 1968 októberében felhagyott a hivatásos katonai szolgálattal. Civilként kezdetben a 7. számú Volánnál, majd a Számítástechnikai Vállalatnál dolgozott, mellette a Magyar Rádió Szolnoki Stúdiójában szerzett gyakorlatot, s cikkei jelentek meg a *Szolnok Megyei Néplapban*. 1971-től 1976 augusztusáig a szolnoki Városi Tanács Igazgatási Osztályán dolgozott mint közületi és kisajátítási főelőadó. Ekkor – a már beszervezett ügynököt – túlnyomórészt gazdasági bűncselekmények gyanújával előzetes letartóztatásba helyezték.⁸ „Balczó” hálózati személyként folytatott nyugati útjait felhasználva magnókat és videómag-nókat csempészett Magyarországra, amelyeket később értékesített. Ezen túl, az egyik szocialista országba történő – nagy valószínűséggel – magáncélú kiutazása előtt, útlevélkérelmére hamisította a munkahelyi vezetőjének a nevét. Ha ez még nem lett volna elég, munkakörében elkövetett korrupciós bűncselekményekkel gyanúsították. A nyomozás lezárása után, a Legfelsőbb Bíróság 1978. január 25-én hozott jogerős ítéletében üzérkedésben, okirat-hamisításban és jogtalan előny követelésében bűnösnek találta. Mindezekért négy év hat hónap szabadságvesztésre ítélte, s három évre eltiltotta a közügyek gyakorlásától. „Balczó” előzetes letartóztatása, illetve a vizsgálat egésze alatt lojális magatartást tanúsított, nem fedte fel az állambiztonsági szervekkel kialakított titkos kapcsolatát. Éppen emiatt célszerűnek tartották továbbfoglalkoztatását, büntetésének ideje alatt fogdaügynöki⁹ feladatok elvégzésére javasolták.¹⁰ Mivel a BM III/I. (Vizsgálati) Osztálya 1978. augusztus 31-én elutasította ezt a felajánlást, a korábban őt foglalkoztató Szolnok Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztálya a hálózatból való kizárása mellett döntött.¹¹

⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/3. 52–53. Javaslat, 1984. január 17.

⁹ Fogdaügynök: a börtönelhárítástól igénybe vehető hálózati személy az előzetes letartóztatásban levő gyanúsítottak között végzendő felderítésre, ellenőrzésre, adatpontosításra. Alkalmazása az operatív technikával kombináltan célszerű. ÁBTL 4.1. A-3036. Állambiztonsági értelmező kézikönyv, BM Könyvkiadó, 1980. 64.

¹⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 111–112. Minősítés, 1978. március 13.

¹¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 117. Javaslat, 1978. szeptember 19.

ÚJ FEDŐNÉV, ÚJ FELADATOK

Az állambiztonság szerveinek különböző szintjei és egységei között a párbeszéd és összhang hiányát jelzi az az eset, hogy miközben a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya nem kívánta fogdaügynökként foglalkoztatni a letartóztatott „Balczó”-t, s emiatt a szolnoki III/II. Osztály 1978 decemberében kizárta a hálózatból, a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) illetékes alosztálya, az őt korábban tartó szolnoki szerv tudta nélkül, még 1978. május 30-án beszervezte börtönügynököknek. Új feladatkörében a „Petár” fedőnevet kapta. „Szolgálati helye”, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Nevelési Osztály Központi Stúdiója volt, ahol őt bízták meg a főszerkesztői munkával. Ügynöki tevékenységének színvonalával új foglalkoztatói is elégedettek voltak, azt nagyon hatékornak és eredményesnek tartották. Tulajdonképpen ennek köszönhetően kapta a jelzést a BM III/II-5/a¹² alosztálya, amely egy külföldön végrehajtandó akcióhoz keresett megfelelő hálózati személyeket. Az alosztály munkatársai a büntetés-végrehajtási intézetben több esetben folytattak „Petár”-ral beszélgetést, amelyeken meggyőződhetek arról, hogy értelmes emberrel állnak szemben, aki – szóhasználatukkal élve – „kimondottan ügynök típusú személy”.¹³ Nagy vonalakban ismertették vele az előtte álló feladatot, amelyet fenntartások nélkül elvállalt. Bűncselekményei kapcsán megbánást tanúsított, börtönbüntetését jogosnak ismerte el, és biztosította az állambiztonsági szerv tisztjeit, hogy politikai nézetei nem változtak, továbbra is elkötelezett híve a szocialista társadalmi rendnek. „Petár” őszinteségét beszélgetőpartnerei nem vonták kétségbe, és politikailag, valamint erkölcsileg is alkalmasnak minősítették a „Doboz” fedőnevű akció végrehajtására. Intézkedtek, hogy feltételes szabadulásának időpontjáig, 1980. január 4-ig szállítsák át – pótnyomozás szükségességének fedésével – a BRFK saját körletébe, formálisan is újítsák fel vele a korábban megszakított titkos kapcsolatot, s kezdjék el az akcióra történő felkészítést.¹⁴ 1979. december 22-én a BM III/II-5/a osztály részéről a kapcsolatfelújítás megtörtént, titoktartási nyilatkozatot vettek régi-új ügynöküktől, s rögzítették, hogy ezután a jelentései aláírásakor a börtönben kapott „Petár” fedőnevet használja majd. Egyúttal intézkedtek, hogy a tmb. a nyilvántartási rendszerben különösen fontos, titkos minősítést kapjon.¹⁵

¹² A BM III/II. csoportfőnökség a kémelhárítást végezte, ezen belül az 5. osztály ebben az időszakban a határon túli operatív intézkedések végrehajtásáért felelt.

¹³ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 124. Javaslat, 1979. november 14.

¹⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 123–125. Javaslat, 1979. november 14.

¹⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 128–129. Jelentés, 1980. január 2.

A tervezett „Doboz” fedőnevű akciót, amelynek keretében „Petár”-t a kombináció részeként egy kamionnal csempészték volna az NSZK-ba, hogy az ottani disszidenstáborokban működő német, illetve amerikai hírszerző tisztek tevékenységéről jelentsen, a személyével kapcsolatos fenntartások miatt nem engedélyezték. Ettől függetlenül börtönből való feltételes szabadulását követően az 1980-as év folyamán aktívan foglalkoztatták a Magyarországra beutazó nyugati állampolgárok ellenőrzésére, de a népgazdaság-védelem területén is fontos, felhasználható információkkal látta el megbízóit. A hálózati személy szemmel tartása során – „K” ellenőrzés,¹⁶ kéttovábbiügynökrávonatkozójelentései – ismét bebizonyosodott az állambiztonsági szervekkel szemben tanúsított őszintesége. Ambiciózusnak, emiatt nagyon aktívnak és kezdeményezőnek látták. Megállapításaik szerint feladatainak jó megoldásában szerepet játszott kiváló emberismerete és kapcsolatteremtő képessége is. Magánélete viszont meglehetősen zaklatott volt, elsősorban börtönviseltségéből adódó elhelyezkedési problémái miatt. Dolgozott takarító kisiparosnál, propagandistaként a Ferroglobusz Vállalatnál, s volt segédmunkás az ÁFOR-nál.¹⁷ Havi jövedelmének kiegészítése céljából a *Népsport*nál külső munkatársi állást vállalt. Anyagi nehézségeit fokozta, hogy a jogerős bírósági ítélet hetvenezer forint visszafizetését szabta ki rá mellékbüntetésként, amelynek részletekben történő rendezését el kellett kezdenie. 1980 májusában egy újsághirdetés segítségével megnősült, ami nemsokára újabb fordulatot hozott az életében, hiszen felesége Baján élt, és „Petár” Budapestről való elköltözése csak idő kérdése lett.¹⁸

¹⁶ K-ellenőrzés: postai küldemények, levelek és csomagok tartalmának titkos, elsődlegesen a feladó és a címzett elől rejtett módon történő ellenőrzése. Lásd még BIKKI István (2010): A titkos operatív rendszabályok és módszerek, valamint a K-ellenőrzés alkalmazására vonatkozó szabályok 1945–1990 között. In *Betekintő* 2010/1., Online: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_1_bikki.pdf (A letöltés ideje: 2024. augusztus 22.)

¹⁷ ÁFOR=Ásványolaj Forgalmi Vállalat.

¹⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 136–138. Jelentés, 1981. január 6.

AZ UTOLSÓ MAGYARORSZÁGI „SZOLGÁLATI HELY” – „PETÁR” BAJÁN

Bár 1981 májusában, egy évvel a házasságkötése után „Petár” még Budapesten élt, már sok időt töltött a Bács-Kiskun megyei városban. Felesége révén megismerkedett a rendszeresen Magyarországra beutazó jugoszláv állampolgárok egy csoportjával és a bajai értelmiségiekkel, illetve vezető beosztású személyekkel is. A BM III/II-5. Osztály – folyamatosan fenntartott véleménye szerint – az intelligens, alkalmazkodó, kiváló kapcsolatteremtő képességgel rendelkező, operatív munkáját magas szinten végző és megbízható hálózati személyt továbbfoglalkoztatásra felajánlotta a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályának.¹⁹ Egy hónappal később a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szervének vezetője, a megyei főkapitány állambiztonsági helyettese, dr. Neichel László²⁰ már arról értesítette a felajánló szervet, hogy az „elhárítási területre” költözött „Petár” fedőnevű tmb.-t 1981. július 9-én továbbfoglalkoztatás céljából átveszik.²¹ Az említett napon a két szerv tisztjei és „Petár” között a találkozó létre is jött, az ügynök átadása, illetve átvétele megtörtént. Új tartóinak az első benyomásai nagyon kedvezőek voltak róla. Kiemelték értelmességét, kiváló logikai és kombinatív készségét, kapcsolatteremtő tehetségét, valamint az operatív, ügynöki munkában való jártasságát. Megállapították, hogy már rövid bajai tartózkodása alatt megismerte és felmérte a város operatív helyzetét, jellemzőit. Célrányos foglalkoztatására megfelelő terv készítését tervezték, ezenkívül biztos egzisztenciájának megteremtése érdekében annak a lehetőségét is meg kívánták vizsgálni, hogy beszerezhető-e „Petár” számára „tisztai” erkölcsi bizonyítvány.²² Nem tudjuk, hogy a későbbiekben a bajai állambiztonsági szerv valóban mindent megtett-e ennek érdekében, ám nem jártak sikerrel, vagy egy idő után megváltoztatták a szándékaikat, mindenesetre „Petár” nem kapott megfelelő erkölcsi bizonyítványt. Emiatt Bajára költözése után először a Finomposztó Vállalatnál, aztán egy gumiöntő kisiparosnál dolgozott, majd ezt

¹⁹ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 142–143. Átirat, 1981. május 15.

²⁰ Dr. Neichel László 1929-ben született Adonyban. Géplakatossegéd volt, majd 1950-ben szakérttségit tett, ezután kezdett az ÁVH-nál szolgálni őrmesterként. 1966-ban szerzett jogi diplomát a szegedi József Attila Tudományegyetemen. 1976 és 1988 között a BM Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányságon a főkapitány állambiztonsági helyettese. 1988. június 30-án helyezték nyugállományba. In ÁBTL Archontológia. Online: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::P5_PRS_ID:956601 (A letöltés ideje: 2024. augusztus 22.)

²¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 145. Átirat, 1981. június 19.

²² ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/1. 156. Jelentés, 1981. július 10.

követően nyitotta meg – más nevén – hanglemez-kereskedését. Emellett jövedelme kiegészítésére többször írt újságcikkeket a *Petőfi Népe* című napilapba. Képességei és gyakorlottsága – általános vélemény szerint – „jó tollú” újságíróvá tették.²³ 1981-ben a népgazdaság-védelem területén, majd a BM III/III-5. Osztályával²⁴ közösen egy mentesítési ügy felderítésén foglalkoztatták. 1982 februárjában „Petár” korábbi tartója, a BM III/II-5. Osztály egykori ügynökük újbóli átvételét tervezte. A Szabad Európa Rádió (SZER) munkatársaival való levelezésre, kapcsolatépítésre kívánták felhasználni, mivel újra szándékukban állt „Petár”-t a Német Szövetségi Köztársaságba telepíteni.²⁵ A szuggesztíven fogalmazó ügynök „*A három hindu majom*” jelígre küldte volna első levelét Münchenbe, amelyben megpróbált azonnal a címzettek bizalmába férkőzni.

Annak érzékeltetésére, hogy milyen stílusban és meggyőző erővel írta az állambiztonsági szervek által instruált szöveget „Petár”, érdemes néhány részletet idézni ebből a soha el nem küldött levéltervezetből. Szellemi ébredésének első állomásáról, az 1956-os forradalom napjairól és a rádió akkori szerepéről így írt: *„Amikor hallottam először Önöket és órák alatt szívtam magamba mindazt, amit tudnom kellett volna, hogy eldönthessem a barrikád (sic!) melyik oldalán a helyem. Lobogó, lázas napok voltak. Önök biztattak, mi hittünk, majd jött a kiábrándulás.”*²⁶ Későbbi felismeréseit a nyugati és a keleti életszínvonal közötti szakadékról ekképpen fogalmazta meg: *„Amikor 1972-ben a müncheni olimpia idején láttam a kifejezésre nem juttatható különbséget a mi lehetőségeink és a Hegyeshalomtól nyugatra élőké között, meghalt bennem minden. Nem arra inspirált, hogy változtassak, hanem elkésérített, mert láttam, mit vesztettem.”*²⁷ A jelenről, s a SZER-rel kapcsolatos elvárásairól pedig többek között ezeket írta: *„Önöket nem tévesztheti meg a felszín: az árutól roskadozó polcok az üzletekben, a közélet látszólagos nyíltsága, a magánkezdeményezések előtt álló sorompó felnyitása. Ez a zablá, amelyet a fogaink közé szorítva féken tartanak, ezek a szirénhangok tartanak mély álomban a mai Magyarországon milliókat.”* (...) *„Természetesen balgaság lenne azt hinned, hogy rászorulnak a tanácsaimra, mégis kérem, gondolkodjanak el azon, nem lenne-e jobb egy kicsit keményebb hangot megütni, hiszen az is*

²³ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/2. 81–82. Jelentés, 1984. április 3.

²⁴ A BM III/III-5. Osztály a kulturális területen folyó elhárításért felelt.

²⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/2. 14. Feljegyzés, 1982. február 25.

²⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/2. 19. Levéltervezet.

²⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/2. 20.

orientál.” (...) „Félig-meddig hivatalból tudom, hogy mekkora az információk hitele, súlya, hatósugara. Öröndetesen nagy!”²⁸ Ez utóbbi két mondatát különös fénytörésbe helyezi, hogy az információkról szóló megállapításait az állambiztonsági szervek ügynökeként tette meg.

Mindezek ellenére, ahhoz hasonlóan, ahogy már 1980-ban, úgy ez alkalommal, 1983 májusában is, a BM III/II-5. Osztálya elállt „Petár” NSZK-ba telepítésének a tervétől. Ezúttal már nem a személyével kapcsolatos fenntartások, hanem a „kiutazási lehetőség hiánya” miatt.²⁹ A jó felkészültségű, kiváló operatív érzékkel rendelkező, éppen ezért értékes hálózati személy külföldi foglalkoztatásának tervét ezúttal csak rövid ideig halasztották. A belső elhárítást és a kémelhárítást is kiszolgáló ügynök 1983 második felében került a belügyi hírszerzés látókörébe. „Petár” a BM III/I-7. osztályának³⁰ két operatív beosztottjával, Benedek Ferencsel és Síkvölgyi Lászlóval 1983. november 16-án találkozott, bajai tartótisztje, Balogh Zoltán³¹ rendőr százados társaságában. A találkozó célja már az volt, hogy a hírszerzés emberei megismerjék a titkos megbízott személyes viszonyait és operatív lehetőségeit külföldön folytatott tevékenysége, a SZER-hez való telepítése esetére.³² „Petár”-ral kapcsolatos terveiket 1984. január 17-én fogalmazták meg, hivatkozva az ügynökkel folytatott novemberi beszélgetésre, megállapítva, hogy nincs kizáró oka külföldön való foglalkoztatásának. A javaslatból az is egyértelműen kiderül, hogy a magyar belügyi hírszerzés „kiemelt objektumként” foglalkozott a SZER-rel, mivel az „ideológiai diverzió” és a „lélektani hadviselés” egyik központjának tekintették. A rádió, s különösen annak magyar osztálya alkalmazottainak ellenőrzését „Petár” fedőnevű titkos megbízottjuk beépítésével tervez-

²⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/2. 20–21.

²⁹ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/2. 51. Átirat, 1983. május 26.

³⁰ A BM III/I-7. osztály ebben az időszakban aktív intézkedési és emigrációs osztályként működött, amelynek értelemszerűen két alosztálya volt. Az A alosztály volt felelős az úgynevezett aktív intézkedések végrehajtásáért, a B alosztálynak pedig a magyar emigrációban folytatott hírszerzés, bomlasztás volt a feladata. A BM III/I. Csoportfőnökség szervezeti felépítésével kapcsolatban lásd még Tóth Eszter (2013): *A politikai hírszerzés szervezettörténete 1945–1990*. In CSEH Gergő Bendegúz – OKVÁTH Imre szerk. (2013): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan. 338–445.

³¹ Balogh Zoltán 1975-ben rendőr alhadnagy, 1976-ban hadnagy, 1986-ban százados, 1987-ben őrnagy. 1975-től a BM Bács Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályán szolgált, 1984 és 1988 között ugyanitt osztályvezető volt. In ÁBTL *Archontológia*. Online: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::P5_PRS_ID:1170132 (A letöltés ideje: 2024. augusztus 24.)

³² ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/2. 65. Jelentés, 1983. november 17.

ték megvalósítani. Ennek érdekében fel kívánták használni a magyar osztályon tudomásuk szerint állandósult létszámhiányt, valamint a rádió első generációs alkalmazottainak rövid időn belüli nyugdíjazását.³³ 1984. február 7-én dr. Benedek László pszichológus elvégezte „Petár” „alkalmassági” vizsgálatát,³⁴ majd két héttel később, egy újabb találkozó során a BM III/I-7. osztály tisztjei, Benedek Ferenc rendőr főhadnagy és Csákány János rendőr alezredes³⁵ közölték az ügynökkel és tartótisztjével, hogy „Petár”-t 1984 áprilisától további foglalkoztatásra átveszik, és megkezdik a külföldre telepítése előtti felkészítését.³⁶

TELEPÍTÉS ELŐTT I. – „PETÁR” FELKÉSZÍTÉSE A KÜLFÖLDI ÜGYNÖKI MUNKÁRA

A hírszerzés azonban minden tekintetben biztos akart lenni a dolgában, s mielőtt a már telepítési jelöltnek számító ügynök tényleges felkészítése elkezdődött volna, 1984. március elején ismét Budapestre kérték, s egy második pszichológiai vizsgálatnak is alávetették.³⁷ Benedek Ferenc rendőr főhadnagy 1984. március 8-ai jelentésében beszámolt róla, hogy „Petár” újabb vizsgálata megtörtént, amelynek során az ügynök felismerte annak elvégzőjét, dr. Popper Péter³⁸ pszichológust.³⁹ *„Azonnal dekonspirálódtam, mert egyrészt felismert a televízióból, másrészt annak idején tanítványom volt a jogi egyetem levelező tagozatán”*⁴⁰ – fogalmazta meg a közismert szakember „Petár” vizsgálatáról szóló, „Szokratész” fedőnéven aláírt beszámolójának első mondatában. Ezt követően 1984. március 20-án, Baján tartottak találkozót leendő ügynökükkel és annak addigi tartójával a BM III/I-7. osztály tisztjei. Ez alkalommal „Petár” magánéletének kritikus pontjait érintették, igyekeztek minden olyan problémájára megoldást találni, amely a későbbiekben akadályozhatta volna eredményes felkészítését és a külföldön folytatott hálózati te-

³³ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 55. Javaslat, 1984. január 17.

³⁴ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/2. 71. Jelentés, 1984. február 13.

³⁵ Csákány János 1933-ban született Kalocsán. Iskoláit 1951-ben vasesztergályosként fejezte be. 1952-től hivatásos rendőri szolgálatot folytatott. 1976-tól rendőr alezredes volt. Szolgálati viszonya 1985. március 31-én szűnt meg. In ÁBTL 2.8.1. 17174.

³⁶ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/2. 73. Feljegyzés, 1984. március 23.

³⁷ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 68–72. 1984. március 14.

³⁸ Dr. Popper Péter (1933–2010) pszichológus, pszichoterapeuta, egyetemi tanár, író.

³⁹ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 73. Jelentés, 1984. március 8.

⁴⁰ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 68. 1984. március 14.

vékenységét. Budapesti kiképzésének helyszínéül kezdetben a csoportfőnökség egy „Bem rakparti objektumának valamelyik szobáját”, majd elkészülte után a „Luca” fedőnevű K-lakást⁴¹ javasolták. A hírszerzés tisztjei megállapodtak vele, hogy feleségétől való válása után felszámolja lemezboltját és elköltözik Bajáról, a budapesti K-lakást pedig „Petár” ideiglenes lakhelyéül jelölték ki a Bajáról való elköltözése és a Németországba telepítése közötti átmeneti időszakra. Az állammal szemben fennálló 350 000 forintos tartozásáról a hírszerzés tisztjei nagyvonalúan elfogadták ügynökük álláspontját, miszerint ez az összeg rajta nem behajtható, és szabadságvesztésre sem váltható át, így azzal neki teendője nincs. Ezen túl a lemezboltja eladása utáni bevételkiesése miatt kiképzésének idejére havi négyezer forint juttatást is megígértek számára.⁴²

„Petár” ügynök nyugati tartózkodását nyolc-tíz évre tervezték. Ennek megfelelően rögzítették a tartóival való kapcsolattartás különböző módozatait is. Terveik szerint az első esztendőben, valószínűleg a dekonspiráció elkerülése érdekében, nem kívántak közvetlen kapcsolatot tartani ügynökükkel, helyzetének alakulásáról rokonságának írt leveleiből akartak tájékozódni. A második évtől kezdve főként a „személytelen operatív kapcsolattartás” különböző eszközeivel kívántak élni. Így egyoldalú rádió-összeköttetés, illetve levelek útján, titkosírás⁴³ alkalmazásával szerették volna „Petár” munkájának ellenőrzését elvégezni. Az ügynök helyzetének stabilizálódása, illetve már a konkrét hírszerző tevékenység elindulása után beszámoltatását, problémáinak és feladatainak megbeszélését úgynevezett „harmadik országos” találkozók szervezésével kívánták megoldani. Ezek helyszínéül két, ekkor még meg nem nevezett kapitalista ország fővárosát jelölték ki.⁴⁴

„Petár” telepítésének egyértelmű célja az NSZK-ban lévő magyar jobboldali emigrációba való beépülés, illetve ebből a pozícióból a SZER-ben folyó „ellenséges tevé-

⁴¹ Konspirált lakás: az állambiztonsági szervek fedés alatt működött bérleménye, amelyet hálózati személyekkel, szigorúan titkos állományú tisztekkel való találkozásra, illetve operatív akciók lefolytatására, ellenséges objektumok, személyek időszakos megfigyelésére használtak. ÁBTL 4.2. 10–22/22/1976. A „Luca” fedőnevű K-lakás Budapesten a XIII. kerületi Katona József utcában volt. In ÁBTL 3.2.8. V-16/K. Erről az objektumról további információkért lásd még: KÖNYÁNÉ KUTRUCZ Katalin – PETRIKNÉ VÁMOS Ida: *Ügynöksorsok. Ügynök? Sorsok?* Online: <https://ugynoksorsok.hu/esetek/l-k-konspiralt-lakasok/142-luca>

⁴² ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 79. Jelentés, 1984. március 23.

⁴³ Titkosírás: meghatározott szövegű, értelmű üzenet biztonságos továbbítását szolgáló összeköttetési eszköz. ÁBTL 4.1. A-3036. 187.

⁴⁴ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3.84–85. Összeköttetési terv, 1984. április 2.

kenység” feltérképezése volt. Az ezt megalapozó kiképzési terv szakmai-operatív, politikai, illetve a Németországra vonatkozó országismereti tananyagot tartalmazott. Ezek közül az ügynök által elsajátítandó szakmai-operatív ismereteket és az ezzel szorosan összefüggő, „Petár” úgynevezett „magatartási vonalát” taglaló elképzeléseket érdemes kissé részletezni. A németországi magyar emigrációba való beépüléshez szükségesnek tartották, hogy az ügynök tisztában legyen annak történetével és szerepével a második világháborút közvetlenül követő időszaktól a jelenkorig, ismerje az országban lévő fontosabb emigrációs szervezeteket, sajtótermékeket, kiemelten a *Nemzetőr* című folyóiratot, valamint a SZER felépítését és tevékenységét is. Ezek mellett a hírszerzéshez szükséges gyakorlati ismeretek elsajátítását is elvárták tőle. Így többek között azt, hogy képes legyen a személyes kapcsolatépítés különböző módjaira, ismerje a célszemélyek, célobjektumok kiválasztásának és tanulmányozásának a szempontjait és módszereit, illetve szükség esetén használni is képes legyen a tárgyi postaládákat,⁴⁵ a külső figyelés,⁴⁶ a titkosírás, a fotózás, a rejtjelezés, a rádió-összeköttetés, a lehallgatás és az anyagrejtés titkos módzatait. „Petár” lehetőség szerint zavarmenetes németországi tartózkodásának biztosítása érdekében kidolgozták disszidálásának, vagy, a hivatalos belügyi szóhasználatnál élve, jogellenes külföldön maradásának legendáját, a meghatározott célobjektumba, a SZER-be való bejutás érdekében teendő lépéseit, illetve megismertették az NSZK-titkosszolgálatok és a nyugatnémet bűnügyi rendőrség tevékenységével, eszközeivel (ellenőrzés, provokációk), az ellenük való védekezés módjaival és veszélyhelyzetekben vagy a lelepleződés esetén tanúsítandó magatartással.⁴⁷

Miután a bajai állambiztonsági csoport a B és az M dossziéit is elküldte új tartói számára, a BM III/I-7. osztályának telepítési jelöltjének a fedőnevét megváltoztatták, s azontúl „Duál” néven tartották nyilván.⁴⁸ Kiképzése 1984. április 24-én elkezdődött, de bizonyos „korlátozott lehetőségek” miatt a felkészítés mindössze heti egy alkalomra szorítkozott, ennek megfelelően már a május 14-ei találkozón tájékoztatták az ügynököt, hogy kiutazásának tervezett időpontját elhalasztották.

⁴⁵ Tárgyi postaláda: rejtkehely, olyan titkos hely, amely jelentések, utasítások és különböző eszközök elhelyezésére szolgál. Pótolja a személyes összeköttetést. ÁBTL 4.1. A-3036. 183.

⁴⁶ Külső figyelés: a célszemély vagy célszemélyek közterületeken történő mozgásának titkos megfigyelése, ellenőrzése.

⁴⁷ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 86–89. Operatív kiképzési terv., 1984. április 3.

⁴⁸ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 91. Feljegyzés, 1984. április 12.

Ennek indoklásául azt közölték vele, hogy az állambiztonsági szerv számára több idő szükséges disszidálása hihetőségének megalapozására, szakkifejezéssel élve, legendájának erősítésére.⁴⁹

Ugyanakkor ezen a könnyen elfogadható magyarázaton túl, volt még néhány olyan fontos tényező, amely miatt „Duál” kiképzése és kiutazása is késedelmet szenvedett. Ezeket nem mondták el neki, és a jelentés gépelt szövege sem tartalmazza, ám a Benedek Ferenc főhadnagy beszámolóját olvasó felettese, Vaskovics Gyula rendőr őrnagy⁵⁰ kézírással rávezette a papírlapra.⁵¹ A szöveg, amely önmagáért beszél, két lényegi elemet tartalmaz. Az egyik, hogy a kért K-lakás ekkor még mindig nem állt a rendelkezésükre, s ez akadályozta a kiképzés menetének felgyorsítását. A másik pedig egy reagálás Zsiga Árpád rendőr ezredes,⁵² a BM II-/I-7. osztálya vezetőjének 1984. május 10-ei átiratára, amelyben arra kérte Forgács Lajos rendőr századost,⁵³ a BM III/III (belső reakció elhárításért felelős) Csoportfőnökség 4. (az ellenséges ellenzék fő erőit elhárító) osztályának vezetőjét, hogy nyújtson segítséget egyik hálózati személyüknek az „ellenzéki körökbe való bejutásához”.⁵⁴ Vaskovics őrnagy kézírásos feljegyzése a következő: *„A javaslatokkal egyetértek. Legsürgősebb az ellenzék körébe történő bevezetése és mentesítése az Elnöki Tanács által. Ezen áll vagy bukik minden. (...) A K-lakás még mindig problémás. Az ügyintézés enyhén szólva felháborító.”*

⁴⁹ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 118. Jelentés, 1984. május 21.

⁵⁰ Vaskovics Gyula 1944-ben született Érsekújváron. 1962 és 1966 között az Egyesített Tiszti iskola növendéke volt. 1966-ban rendőr hadnagy, 1969-től főhadnagy, 1974-től százados volt. 1974-től szolgált a BM III-/I-7. Osztályán. 1984-től alosztályvezető, 1988-ban megbízott osztályvezető volt. 1989. november 30-án nyugállományba helyezték. In ÁBTL 2.8.2.1. 774.

⁵¹ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 118. Jelentés, 1984. május 21.

⁵² Zsiga Árpád 1929-ben született Budapesten. 1951-ben került az ÁVH-hoz írnokként. 1971 és 1984 között a BM III-/I-7. osztályának a vezetője volt. 1984. augusztus 31-én került nyugállományba. In *ÁBTL Archontológia*. Online: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::P5_PRS_ID:1027175 (A letöltés ideje: 2024. augusztus 25.)

⁵³ Forgács Lajos 1950-ben született Zabaron. 1972-ben a BM Tartalékos Tisztképző Iskoláját végezte, ekkortól szolgált rendőr főtörzsőrmesterként. 1975-től a BM III/III-4. osztályának beosztott tisztje, 1984 és 1990 között vezetője. Munkaviszonya 1990. január 31-én szűnt meg. In *ÁBTL Archontológia*. https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::P5_PRS_ID:959200 A letöltés ideje: 2024. augusztus 25.

⁵⁴ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 111. Átirat, 1984. május 10.

TELEPÍTÉS ELŐTT II. – „DUÁL” BEÉPÍTÉSE A BUDAPESTI ELLENZÉK BELSŐ KÖREIBE

A magyar belügyi hírszerzés „Duál” disszidáltatását követő németországi helyzetét gondosan meg akarta alapozni. Ezt nemcsak „szakmai-operatív” kiképzésével kívánta megteremteni, hanem azzal is, hogy – amint láttuk, a társszervek segítségével – megismertette a budapesti ellenzék prominens alakjaival, kvázi bekapcsolta azok rendszerellenes tevékenységébe, így rajzolva meg „Duál” ellenzéki arcélét. 1984. május 23-án folytatódott az ügynök kiképzése, aki már ekkor megkapta azt a feladatát, amely szerint meg kellett ismerkednie Solt Ottiliával⁵⁵ egy a Szegényeket Támogató Alap (SZETA)⁵⁶ által szervezett összejövetelen. „Duál” ezt viszonylag gyorsan végre is hajtotta, hiszen már a május 30-ai találkozón jelentette, hogy részt vett egy ilyen alkalmon, hozzászólt, s adományt is ígért. Ennek megfelelően Benedek főhadnagy azzal bízta meg, hogy menjen el további szetás találkozókra, építsen ki minél több személyes kapcsolatot és küldje el a Solt Ottiliától kapott címre az ígért négyszáz forintot.⁵⁷ 1984. augusztus 7-én a júliusi és az augusztus elejei felkészítési találkozókról beszámolva Benedek Ferenc már arról írt, hogy az ügynök telefonon felvette a kapcsolatot Solt Ottiliával, hogy átadhassa Demszky Gábornak⁵⁸ azt a száz lap stencilpapírt, amelyet „Duál” korábban felajánlott, s az ügynök számára az állambiztonsági szervek szereztek be. A precíz pénzügyi nyilvántartás miatt a hírszerzés tisztje megjegyezte, hogy a papír 663,6 schillingbe került, s hogy az érte kapott forint összeget be fogják fizetni a BM pénztárába.⁵⁹

Az 1984. augusztus 8-ai találkozójuk után keletkezett jelentésében⁶⁰ Benedek főhadnagy elégedetten állapíthatta meg, hogy ügynöke rövid idő alatt

⁵⁵ Solt Ottília (1944–1997) szociológus, a Kádár-rendszer ellenzékének egyik ismert alakja, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő volt.

⁵⁶ SZETA: 1979-ben hozta létre többekkel együtt Solt Ottília. Kutatásaikkal bizonyították, hogy a rendszer hivatalos álláspontjával szemben létezett szegénység a korabeli Magyarországon. A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek a szegények számára, az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek.

⁵⁷ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 136. Jelentés, 1984. június 20.

⁵⁸ Demszky Gábor 1952-ben született Budapesten. Jogász, szociológus. Részt vett a SZETA munkájában. Az első szabadon választott országgyűlés tagja 1990. október 31-ig, ezt követően 2010-ig Budapest főpolgármestere volt.

⁵⁹ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 156–157. Jelentés, 1984. augusztus 7.

⁶⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/3. 160–163. Jelentés, 1984. augusztus 9.

kapcsolatba került Solt Ottiliával, Nagy Andrással,⁶¹ majd Demszky Gáborral is. Demszkyék nagyjából három hét alatt leellenőrizték, többek között a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézetben is, ahol korábban a börtönéveit töltötte. Miután ez lezajlott, s személyes tapasztalatokat is szereztek róla, a bizalmukba fogadták. Az ügynök Demszky Gáborral 1984. augusztus 6-án találkozott és közölte vele, hogy megérkezett a kért sokszorosító papír, amelynek ára kétezerkétszáz forint vagy száz nyugatnémet márka. Demszky sokallta ezt az összeget, s félreértésre hivatkozott, mondván, hogy ő úgy gondolta, hogy „Duál” ingyen, segítségként bocsátja majd a rendelkezésére a lapokat. Hivatkozott egy Lengyelországból kapott ötezer darabos stencilpapírcsomagra, amely miatt nem szenvednek hiányt papírból, illetve arra is, hogy éppen megrendeltek egy sokszorosítógépet, amelyet már ki is kellett fizetniük. Beszélgetésük további részében Demszky Gábor megbízta az ügynököt, hogy hivatkozott bécsi kapcsolatai segítségével hozzák Budapestre Zsille Zoltántól⁶² a legutóbb megjelent *Magyar Füzetek*⁶³ tíz példányát, illetve Bill Lomax *Magyarország 1956* című könyvéből annyit, amennyit kockázat nélkül át tudnak hozni a határon. Szót ejtettek arról is, hogy Solt Ottilia és más személyek telefonját is lehallgatja a rendőrség, illetve néhány ember lakását is.

Az ügynök erre elmondta, hogy bajai üzletébe is telepítettek lehallgatóberendezéseket, de azokat ő egy különleges rádiókészülékkel megtalálta, és attól kezdve már célirányos beszélgetéseket folytatott a helyiségben. A jelentésből kiderül, hogy ebből egy szó sem igaz, semmiféle valódi eszköze nem volt a „poloskák” felderítésére, de nagyon hihetően adta elő, így Demszky Gábor azonnal megkérte, hogy augusztus 8-án találkozzon Krassó Györggyel,⁶⁴ és próbálja meg annak lakásán is – különleges rádiója segítségével – kideríteni, hogy folyik-e ott lakás-lehallgatás. A jelentést követő állambiztonsági javaslatok között szerepel „Duál” kiutaztatása Zsille Zoltánhoz, tovább erősítve ezzel a Demszkyékhez fűződő bizalmi kapcsolatot, mint ahogy ezt a célt szolgálta az is, hogy tartói a stencilpapírok árából a SZETA támogatását javasolták az ügynöknek.

⁶¹ Nagy András (1943–1993) szociológus, Solt Ottilia férje. A SZETA egyik alapítója.

⁶² Zsille Zoltán (1942–2002) újságíró, kritikus, szociológus. 1980-ban emigrált Ausztriába, ahol a SZER bécsi tudósítója lett. 1991-ben tért haza Magyarországra.

⁶³ *Magyar Füzetek*: 1978 és 1988 között Párizsban megjelent, magyar nyelvű időszaki kiadvány.

⁶⁴ Krassó György (1932–1991) eszteregályos, közgazdász. Részt vett az 1956-os forradalomban, 1957-ben börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. 1985-ben Angliában kért és kapott politikai menedékjogot. A SZER-nek és a BBC-nek dolgozott. 1989-ben tért haza.

A Demszky által kérteknek megfelelően „Duál” 1984. augusztus 8-án találkozott Krassó Györggyel is.⁶⁵ Krassó rábízta, hogy elvégzi-e a különleges eljárással végrehajtott „poloskakeresést”, mivel ő nem tartotta magát olyan fontos embernek, akinek a megfigyelésére ilyen eszközt vetnének be. Végül egyórás beszélgetés után az ügynök végigjátszotta a színjátékot, amelynek a végén közölte, hogy megítélése szerint nincsenek lehallgatóberendezések a lakásban, mert saját módszerével biztos, hogy kiszűrte volna azokat. Ehhez képest jelentésének egy másik részén cinikusan megjegyezte, hogy eljárásától „nagyon primitív dolog” lett volna bármilyen eredményt várni. Sok mindenről szó esett Krassó és az ügynök beszélgetése során, ám „Duál” főként a magyarországi ellenzék helyzetéről szóló részeket taglalta. Krassó nagyon hamar bizalmába fogadta és nyíltan elmondta neki a véleményét a magyar ellenzékéről, amely „Duál” állítása szerint meglehetősen lesújtó volt. Krassó György szerint ugyanis semmiféle hatékony ellenállásra nem voltak képesek, s folyóirataik tartalma sem volt megfelelő. Ő azt tartotta volna fontosnak, hogy a Magyarországon a közelmúltban és a jelenben történt eseményekről számoljanak be a valóságnak megfelelően, illetve olyan dolgokról, amelyekről a hivatalos sajtó egyáltalán nem tett említést. A hosszas elméleti fejtegetéseket tartalmazó folyóiratok helyett egy olyan nagy példányszámú kiadvány elindításában gondolkozott, amely felrázta volna a közvéleményt, s tudatosította volna, hogy „mennyire félrevezetik, mennyire hazudnak neki”. Erre a „Duál” által jelentett ellentétre alapozva a belügyi hírszerzés javasolta a korábban segítségnyújtásra felszólított társosztálynak, a BM III/III-4. Osztályának, hogy a meglévő konfliktusokat felhasználva élezzék tovább az ellentéteket, s indítsanak bomlasztást az ellenzék vezetőinek körében.

Krassó György és „Duál” még egyszer találkoztak 1984. augusztus 30-án.⁶⁶ Ezen a beszélgetésen tájékoztatta az ügynök Krassót, hogy behozzák számára Bécsből az előzőleg általa kért fűzőgépet (természetesen ezt is az állambiztonsági szervek kívánták beszerezni a bécsi főrezidentúra segítségével), valamint a Demszky által kért Lomax-könyveket is. Krassó ezúttal már arra kérte az ügynököt, ha tényleg segíteni akar, szervezze meg számára egy kis méretű, egyszerű működésű xerox másológép megvásárlását, s akkor hálája nem ismer majd határt. Erre a gépre, elmondása szerint, azért volt szüksége, mert olyan érdeklődésre számot tartó,

⁶⁵ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/3. 166–173. Jelentés, 1984. augusztus 15.

⁶⁶ ÁBTL3.2.1. Bt-3710/3. 192–195. Jelentés, 1984. szeptember 14.

de csak kisebb példányszámban megjelentethető kiadványok készítéséhez volt szükséges, amelyeket enélkül nem nagyon volt lehetséges összeállítani. „Duál” a tartólistájával való megbeszélésnek megfelelően beszélgetésükön szóba hozta, hogy elutasított útlevelekérelmét megfellebbezte. Kijelentette, hogy amennyiben megkapja az útiokmányát, végleg elhagyja az országot. Krassó a neki nyújtott támogatásért cserébe, de szimpátiából és jó szándéktól vezérelve is megígérte az ügynöknek, ha disszidálna, feltétlen forduljon hozzá, mert, ahogy fogalmazott „*alig van a világban olyan ország, ahol neki ne volna lekötelezettje...*”⁶⁷ Azt ígérte „Duál” számára, hogy ha egy-két hónapon belül ki tud menni Nyugatra, akkor nagy valószínűséggel újságíróként el tudná helyeztetni a SZER-nél. Tárcáirónak kívánta bejuttatni a rádióhoz, amihez az adta számára az ötletet, hogy az ügynök egy előzetesen átadott cikkét elolvasta és azt jól megírta, remek írásnak minősítette. Ez az ajánlat rendkívül jól jött az állambiztonság számára. Benedek Ferenc főhadnagy ezért a jelentés végén javaslatként azt fogalmazta meg, hogy „Duál” közölje Krassóval, hogy megkapta az útlevelet, de még van itthon némi elintéznivalója, illetve, hogy disszidálásának időpontját a SZER-ben elfoglalható állástól teszi függővé.

TELEPÍTÉSI JELÖLTBŐL TELEPÍTETT ÜGYNÖK

A BM III/I. Csoportfőnöksége 1984. szeptember 25-én javaslatot készített „Duál” fedőnevű titkos megbízottnak (tmb.) a Német Szövetségi Köztársaságba való telepítésére.⁶⁸ Jelöltjüknek az operatív elméleti ismeretekről szóló előadások iránt tanúsított érdeklődésével elégedettek voltak. Gyakorlati felkészítése során pedig újra bebizonyosodott, hogy jó értelmi képességekkel és operatív érzékkel rendelkező hálózati személyről van szó. A rádióadások vételét gyorsan megtanulta és az érkező táviratokat is rövid idő alatt pontosan megfejtette. A titkosírást jól elsajátította, a külső figyelés tényét minden esetben felfedte. Mindezek alapján kiképzői alkalmasnak ítélték a külföldi hírszerzésre. „Duál” tmb. telepítési háttérének megteremtése érdekében bevezették a hazai ellenzéki körökbe. Többekkel közelebbi viszonyt sikerült kiépítenie, talán leginkább Krassó Györggyel, aki disszidálása esetére segítségét ajánlotta a SZER-hez való

⁶⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-3710/3. 194. Jelentés, 1984. szeptember 14.

⁶⁸ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/4. 112–115. Javaslat „Duál” fn. tmb. telepítésére és mellékletei, 1984. szeptember 25.

bejutásához, valamint azt is megígérte neki, hogy ajánlásokkal látja el Zsille Zoltánhoz és Kende Péterhez.⁶⁹

A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma 1984. október 19-re készített „Duál” számára egy meghatározott időre, hozzávetőlegesen nyolc-tíz év nyugati hírszerző munkára szóló megbízást, kvázi szerződést, amelyet az ügynök ellátott kézjeggyel.⁷⁰ A Megbízás szövege szerint elsődleges célországként a Német Szövetségi Köztársaságot jelölték ki a számára, ám ha az ottani letelepedés valami miatt meghiúsult volna, Ausztriába kellett volna mennie. A Megbízás részletes instrukciókat tartalmazott az NSZK-ba utazás módjától kezdve, a megérkezése utáni közvetlen teendőin, valamint távlatos feladatain és az úgynevezett magatartási vonalán át egészen a magyar állambiztonság illetékeseivel való összeköttetés tervezett rendszeréig.

A tmb. Münchenbe utazását egész közeli időpontra, már 1984 októberére tervezték, turistaútlevelel, Ausztrián keresztül. „Duál” feladata az volt, hogy Bécsben beszéljen Zsille Zoltánnal, s a Krassótól kapott ajánlásra hivatkozva kérjen segítséget tőle a SZER-nél dolgozó Kasza László⁷¹ felkereséséhez. Münchenbe érve, a Zsille által elmondott tanácsok szerint volt szükséges eljárnia, vagy ha ilyeneket nem kapott volna, a Krassó György által javasolt személyek valamelyikével kellett felvennie a kapcsolatot.

Az NSZK-ban letelepedni készülő ügynök számára tömören négy pontban foglalták össze a távlatos célkitűzéseket és az azok eléréséhez szükséges azonnali teendőket. Ez alapján „Duál”-tól elvárták, hogy Nyugat-Németországban kérjen politikai menedékjogot, és teremtsen magának a megélhetéséhez szükséges egzisztenciát. Alakítsa ki hírszerző lehetőségeit, majd szerezzen titkos információkat a SZER-nél, valamint az NSZK-ban működő emigráns „jobboldali szervezetek” Magyarország elleni tevékenységéről, illetve ezeknek a német állam hivatalos és

⁶⁹ Kende Péter 1927-ben született Budapesten. Szociológus, politikai esszéíró. 1945 és 1954 között a *Szabad Nép* külpolitikai szerkesztője. 1956-ban újságíróként részt vett a forradalomban, majd emigrált. Franciaországban telepedett le, egyetemeken, kutatóintézetekben, folyóiratoknál dolgozott. 1962 és 1988 között a párizsi *Irodalmi Újság* cikkírója volt.

⁷⁰ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/4. 179–186. Megbízás, 1984. október 19.

⁷¹ Kasza László, újságíró (1937–2023). 1956 novemberében emigrált az NSZK-ba. Münchenben közgazdaságtant és újságírást tanult. 1963-ban került a Szabad Európa Rádióhoz, ahol először gyakornokként, majd szerkesztőként, végül igazgatóhelyettesként dolgozott. 1994 és 2018 között Magyarországon élt.

titkos szervezeteivel való kapcsolatáról. Végezetül arra az esetre, ha nem kapna állást a rádióban, feladatait a magyar emigráció és a hazai ellenzék közötti csatornák felfedésével bővítették.

Az ügynöknek önmaga „felépítéséhez” és a kémtevékenysége alapjainak megteremtéséhez szükséges közvetlen feladatai további részletezésére a Megbízás egy későbbi részében került sor. Eszerint a politikai menedékjog és a munkavállalási engedély megszerzéséhez, illetve lakhatásának megteremtéséhez a Krassó György és a Zsille Zoltán által megadott személyek, valamint a Caritas segítségét javasolták igénybe venni. Elsődlegesen a SZER magyar osztályára való felvételét tartották fontosnak, esetleges állandó alkalmazását pedig arra kellett felhasználnia, hogy pozícióját fokozatosan erősítve, megpróbáljon minél több információt gyűjteni a rádió életéről, terveiről és alkalmazottairól. Ha az itteni munkavállalás valamilyen okból megghiúsult volna, akkor a jobboldali magyar emigrációba való beépülést írták elő számára annak érdekében, hogy valamelyik emigrációs szervezet tagjaként feltérképezhesse ezek teljes spektrumát, megismerje elképzeléseiket, vezetőiket, tagságukat, erkölcsi, anyagi támogatóikat, és lehetőség szerint felmérje a Magyar Népköztársaság (MNK) elleni tevékenységüket is. További elvárás volt „Duál”-tól, hogy fokról fokra építsen ki kapcsolatokat a jobboldali magyar emigráns lapokkal, kiadókkal, és alkalomszerűen küldjön számukra – a megjelentetés szándékával – saját maga által írt cikkeket. Amennyiben pedig végképp sikertelen lenne az NSZK-ban való letelepedési kísérlete, a Kende Péterhez fordulást és a *Magyar Füzetek* szerkesztőségébe való bejutást írták elő az ügynök számára.

Ahhoz, hogy a kinti közegben elfogadtathassa magát, valamint feladatainak végrehajtása és személyi biztonsága se kerüljön veszélybe, a szolgálatait igénybe vevő hírszerző csoportfőnökség szabályozta az ügynök mindennapi viselkedésének alapjait, úgynevezett magatartási vonalat rajzolt fel számára. Ennek legfontosabb eleme a természetes viselkedés volt és az érvényesülési vágy az újságírói hivatás gyakorlása iránt. Emellett a barátkozás, a bizalomba férkőzés, a feltűnő érdeklődés és a jól informáltság látszatát keltő magatartás kerülése is ugyanilyen lényegesnek számított. Ugyanakkor a személyére irányuló, az átlagosnál fokozottabb érdeklődés felfedezése és okainak megfejtése is az előírt magatartási vonal szerves részét képezte. Ezeken túl a Megbízás aprólékos részletességgel ír az ügynöknek a német hatóságokkal való érintkezései, kihallgatásai során elvárt

magatartásáról is. Ezzel kapcsolatban egészen konkrét, gyakorlatias tanácsokkal látták el titkos munkatársukat. Így például, hogy csak a feltett kérdésekre válaszoljon. Amennyiben kísérletet tennének a beszerzésére, attól ne zárkózzon el, s vonakodva bár, de kérje ellenszolgáltatásként saját letelepedési engedélyét és mellé anyagi juttatást is. Igényelje, hogy feladatairól alaposan oktassák ki, de viselkedésével ne árulja el, hogy az átlagembereknél jóval komolyabb ismeretei vannak a titkosszolgálatok módszereiről. Amennyiben pedig őrizetbe vennék, csak a már korábban elmondott valós adatokat ismételheti meg. Kreált bizonyítékok, gyanúsítások és provokációk esetén tanúsítson felháborodott magatartást, s vigyázzon arra, hogy ne keveredjen önellentmondásba. A rendőrség vagy a titkos szervek személyére irányuló megfigyelése esetén viselkedjen nyugodtan, ne mutassa, hogy azt észlelte, a munkahelyét vagy lakását érintő esetleges behatolás felfedezésekor is csak a németországi pártfogóihoz forduljon segítségért. Végezetül általános tanácsként azt is megfogalmazták „Duál” ügynök számára, hogy magatartása, életvitele, esetleges üzleti tevékenysége legyen összhangban a fogadó ország törvényeivel, szokásaival. Törekedjen arra, hogy feddhetetlen legyen, ne nyújtson támadási felületet senki számára.

A Megbízás utolsó, az állambiztonsági szervek és a tmb. között a jövőben megvalósuló összeköttetés módjait taglaló részében helyet kapott a belügyminisztérium vállalásairól és az ügynök juttatásairól szóló felsorolás is. Először egy kissé homályos és semmitmondó ígéretet rögzítettek, amely szerint: *„...a lelkiismeretes és eredményesen végzett hírszerző munkát méltányolni fogjuk és ezt annak idején megfelelő formában kifejezésre is juttatjuk.”*⁷² Ezt követően azonban már érdemi részleteket is olvashatunk, amelyekből kiderül, hogy az ügynök velük fennálló kapcsolatát bizalmasan fogják kezelni, ügyelnek személyes biztonságára és védik a lelepleződés veszélyétől. Amennyiben a hírszerző tevékenysége során ez mégis bekövetkezne, és elvesztené személyes szabadságát, minden tőlük telhetőt meg fognak tenni a kiszabadítása érdekében. „Duál” végleges hazatérésekor biztosítják számára ennek jogi feltételeit, majd segítséget nyújtanak elhelyezkedéséhez is. Utoljára a kitelepülés és az ügynök külföldi hírszerző tevékenységével kapcsolatos költségeinek a megtérítését rögzítették, valamint azt, hogy operatív munkájának elismeréseként, kint tartózkodásának ideje alatt idehaza havi négyezer forint pénzjuttatásban fognak részesíteni.

⁷² ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/4. 185. Megbízás, 1984. október 19.

A NÉGYNEVŰ ÜGYNÖK ELSŐ LÉPÉSEI AZ NSZK-BAN – ÖSSZEGZÉS

A jóváhagyott Javaslat és Megbízás szövegében foglaltakat követve 1984. október 25-én a „Duál” fedőnevű telepítési jelölt érvényes útlevéllel, Hegyeshalomnál, vonaton utazva elhagyta az országot. A határátlépés minden gond nélkül lezajlott. Az ügynök fedőnevét telepítését követően „Thomas Rider”-re („T. Rider”) változtatták.⁷³ Első jelentkezése az előre rögzített módon 1984. november 5-én történt, amikor levelet küldött a „Zalotai” fedőnevű levélcímre.⁷⁴ Ebben kezdeti nehézségeiről írt és tanácsokat kért tartóitól „virágnyelven”. A hírszerzés a levélre az édesanyjától kapott címre válaszolt, amelyben nyomatékosan utasították, hogy kérjen politikai menedékjogot és maradjon Európában.⁷⁵ „T. Rider” 1984. november 20-án Münchenben újabb levelet adott postára, amely november 28-án érkezett meg Budapestre. Leveléből kiderült, hogy megkapta az NSZK-beli tartózkodási engedélyét, de a politikai menedékjog megszerzését már ekkor problémásnak gondolta. Emellett közölte, hogy megfelelő állást sem sikerül találnia, így állatkerti segédmunkát vállalt. A magyar emigrációban közismert emberekkel sikerült kapcsolatot létesítenie, többek között Borbándi Gyulával⁷⁶ is. „T. Rider” szerint az új ismerősei segítőkész jó barátok voltak, ám érdemben nem tudták őt támogatni, amíg státusza nem volt megfelelően rendezve. A megfelelő rendezés azonban, úgy tűnt, egy ideig még váratott magára.

„Balczó”, „Petár”, „Duál” avagy utolsó fedőnevén „T. Rider” az 1975 és 1984 közötti évtizedben aktuális megbízóinak minden kívánságát igyekezett a lehető legjobban teljesíteni. Szolnok megyében a beutazó külföldiek megfigyelésében vett részt, majd a Budapesti Büntetés-végrehajtási Intézetben a fogvatartottak ellenőrzését segítette. Szabadulása után a kémelhárításnál egy meghíúsult külföldi megbízatás után ismét a beutazó külföldiek szemmel tartásában, illetve

⁷³ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/4. 145. Jelentés, 1984. október 26.

⁷⁴ Levelezőcím: a személytelen összeköttetést teszi lehetővé. A hálózati személy ide küldi postai úton a kódolt, „virágnyelven” megírt vagy szimbolikus közleményeit, onnan viszont választ nem kap. ÁBTL 4.1. A-3036. 122.

⁷⁵ ÁBTL 3.2.1. Mt-3710/4. 146. Feljegyzés, 1984. november 13.

⁷⁶ Borbándi Gyula (1919–2014): Író, történész, szerkesztő. 1949-ben emigrált Magyarországról. Két évig Svájcban élt, majd 1951-ben áttelepült az NSZK-ba, Münchenbe, ahol a SZER munkatársa lett. 1984-ig dolgozott a rádiónál. 1951-ben alapítója a *Látóhatár* című folyóiratnak, 1958 és 1990 között az *Új Látóhatár* felelős szerkesztője volt. 2010-ben hazaköltözött Budapestre.

a népgazdaság-védelem területén kapott feladatokat. Ez utóbbit folytatta a Bács-Kiskun megyei állambiztonsági szerv szolgálatában is, ahol egy köztörvényes üggyel kapcsolatos mentesítés titkos nyomozásának is a szereplője volt. Ami a kémelhárítás szolgálatában két ízben is megghiúsult, az az ügynök utolsó „szolgálati helyén”, a belügyi hírszerzésnél már nem. „Thomas Rider” titkos munkatársat hírszerző feladattal, 1984 őszén Németországba telepítették. Az ügynök életének merőben új szakasza kezdődött el. Új körülmények között, teljesen új feladatokat kellett végrehajtania. Arra a kérdésre, hogy ez hogyan valósult meg az 1985 és 1990 közötti időszakban, egy új tanulmány keretén belül kívánok majd választ adni.

TALLER JÁNOS

A Császár-„ügy”¹

„A rendszerváltás hónapjainak történetéhez a Duna-gate-ügyön² kívül is kapcsolódnak olyan sajátos epizódok, amelyeknek a valóságtartalmát, lehetséges dezinformációs célzatát ma már nehéz volna feltárni.”³

Erdekes történetek, sajátos epizódok a rendszerváltás környékén? Milyen ügyek, események juthattak Hankiss Ágnes eszébe, mikor ezeket a sorokat írta? A ma élő embereknek a rendszerváltás körüli nagy botrányokból leginkább a Duna-gate és az iratmegsemmisítési ügy jut az eszükbe. A feledés homályába veszhetnek az akkori sajtóban napvilágot látott különféle „gate-ek”, ügyek.⁴ Kevesen emlékeznek arra, hogy a Duna-gate kirobbanása után alig két héttel egy szentendrei háziasszony a Magyar Néphadsereg titkos dokumentumait találta meg a saját szemetesében. Többek között a vezérkari főnök 07/1987-es számú intézkedését, a honi légvédelemmel és az előléptetésekkel kapcsolatos iratokat.⁵

¹ A tanulmány a 2023. december 5-én tartott Továbbélő Hálózatok II. konferencián elhangzott előadás átdolgozott és kibővített változata.

² Duna-gate: 1990. január 5-én a Fidesz és az SZDSZ képviselői a Graffiti moziban tartott sajtótájékoztatójukon jelentették be, hogy a Belső Biztonsági Szolgálat (korábbi nevén III/III Csoportfőnökség) továbbra is megfigyelés alatt tartja az ellenzéket, és az állambiztonsági iratokat megsemmisítik.

³ HANKISS Ágnes (2022): *Állambiztonsági játszmák*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. 2022. 67.

⁴ Pl.: KRUPPA Géza: »Lehallgatják« a sportszövetségek vezetőit? Egy újabb gate robban, ezúttal a teniszfertályon? *Reform*, 3(27), 1990. július 06. 12–13., BEKES József (1990): „Zsaru-gate”. Pécs: Szikra.

⁵ TÖKE Péter (1990): „Titkos katonai iratokat találtak egy szentendrei kukában! Katonai bizottság vizsgálja az áruházzal felérő ügyet”. *Reform*, 3(3), 1990. január 19. 10–11.

Az ügynöklisták nyilvánosságra hozatalának kérdése a gate-ektől eltérő utat járt be. Ez az egyetlen olyan – a kommunista titkosszolgálatokhoz kapcsolódó – ügy, amely a rendszerváltás óta folyamatosan benn tudott maradni a közbeszédben, és máig foglalkoztatja a politikai pártokat.⁶ Amikor szóba kerül, akkor legtöbbször a III/III-as Csoportfőnökségnek dolgozó személyek nyilvánosságra hozatalára gondolnak, ettől várják a magyar közélet megtisztulását. Hankiss Ágnes ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy „Azt a hiedelmet, hogy önmagában véve a III/III-as ügynökök megnevezése katartikus megtisztulást hozhatna, kezdetektől fogva a létrontás emberei sugalmazták naiv és kíváncsi számunkra. Vélhetőleg politikai szándék és tudatos taktika irányult arra, hogy egyedül a III/III-as Csoportfőnökség ügynökei váljanak bűnbakká, közmegvetés vagy adott esetben nyilvános bűnbocsánat tárgyává. Homályban tartva azt a tényt, hogy a hálózatok más típusai is meghatározó – és morális szempontból nem kevésbé aggályos – szerepet töltek be az állambiztonsági szolgálat működésének a gépezetben.”⁷ Majd folytatja: „Az állambiztonsági szolgálatok tevékenységéről alkotott tudásunkat vakfoltok tarkítják és tévképzetek, dezinformációk és legendák szövik át. Az átfogó feltárás nehézségét még ma sem csupán a hiányzó dokumentumok adják. Hanem az a körülmény is, hogy magát a képalkotást – a rendszerváltás első pillanatától fogva – állambiztonsági műveletek befolyásolták. Más szóval, az állambiztonsági szolgálatok működési mechanizmusairól alkotott képünk nem csekély mértékben maga is állambiztonsági manipulációk terméke.”⁸

Egy ilyen állambiztonsági manipuláció, vagy csak egy érdekes, elgondolkodtató epizód lehetett az 1990 márciusában kirobbant „Külker”-gate.

1990 kora tavasza. Az ország a rendszerváltás utáni első országgyűlési választás első fordulója előtti kampány lázában ég. Botrányoktól hangos a sajtó. A kommunista rendszer az egykori III/III-hoz kötődő botrányát már parlamenti vizsgálóbizottság vizsgálja.⁹ A III/III-ról Végvári József őrnagy tevékenységének köszönhetően szerzett tudomást az ellenzék és az ország lakossága. A katonák „elveszett” iratairól egy

⁶ Az LMP ismét benyújtja az ügynökakták feltárását célzó javaslatát (2023). Online: <https://lmp.hu/aktualitasok/az-lmp-ismet-benyujtja-az-ugynokaktak-feltarasat-celzo-javaslatat/>

⁷ HANKISS (2022) 21–22.

⁸ HANKISS (2022) 27–28.

⁹ A Belső Biztonsági Szolgálat tevékenységét vizsgáló bizottság 1990. január 31. és 1990. április 13. között ülésezett.

háziasszony tájékoztatta a lakosságot. Szinte a „levegőben volt”, hogy előbb-utóbb valaki lerántja a leplet a hírszerzés és elhárítás piszkos vagy piszkosnak vélt üzelmeiről. Március végén színre is lépett „Király Zoltán”, a magyar „James Bond”. Ki is volt és honnan származott az 1990 márciusában „Király Zoltán” fedőnévvel bemutatkozó és magát magyar James Bondként eladni kívánó személy?

A SIKERTELEN DISSZIDÁLÁSI KÍSÉRLET

„Király Zoltán” Császár Vilmos néven született 1942-ben egy munkáscsaládban. Édesapja a csepeli Weiss Manfréd gyár¹⁰ hengerdjében¹¹ dolgozott, ahonnan 1954-ben orvosi tanácsra kilépett, kiváltotta az ipart és cipőfelsőrész-készítő lett. Édesanyja háztartásbeliként dolgozott. A fiatal Császár Vilmos Csepelen járt általános iskolába, ahol állítása szerint kiváló tanulmányaiért és úttörő munkájáért többször dicséretben részesült. A nyolc osztály elvégzése után a Jedlik Ányos Gimnáziumban folytatta tanulmányait.¹² 1957-ben belépett a KISZ-be,¹³ részt vett a kötelező társadalmi munkákban (csillagtelepi építkezés,¹⁴ Hanság lecsapolása¹⁵), és az 1959–60-as tanévben a Kilián György próba¹⁶ egyik csoportvezetője volt. 1960-ban készített önéletrajza szerint a gimnázium negyedik évében társadalmi újságíróként tevékenykedett.¹⁷ Érettségi után a Csepel Vas- és Fémműveknél helyezkedett el laboránsként, ahol őt könnyen befolyásolhatónak és okoskodónak tartották, utóbbi miatt kisebb-nagyobb konfliktusai támadtak munkatársaival.¹⁸ 1961 őszén az ELTE Jog és Államtudományi Karán kezdte el tanulmányait.¹⁹

¹⁰ A XX. században több neve is volt a köznyelvben Csepel Művekként nevezett gyárnak: Weiss Manfréd Acél- és Fémművek (1897–1948), WM Acél- és Fémművek NV (1948–1950), Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek (1950–1956), Csepel Vas- és Fémművek (1956–1982).

¹¹ Hengerde: hengermű. Az a kohászati üzem, ahol az ott elhelyezett forgó hengerekkel a fémeket/fémötvözeteket átalakítják.

¹² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V–152182. 13.

¹³ Kommunista Ifjúsági Szövetség.

¹⁴ Az 1950-ben Budapesthez csatolt Csillagtelep tervszerű beépítése 1954-ben indult el. Ekkor kezdődtek el az ott található lakótelepeket építeni.

¹⁵ A Hanság lecsapolása a 18. században kezdődött, a II. világháború után KISZ-táborok (1958–1967) keretében folytatódott.

¹⁶ Kilián György (1907–1943) kommunista aktivista. A II. világháborúban partizánként harcolt, Lengyelországban esett el. Az államszocializmus időszakában iskolákat neveztek el róla. A kétéves *Kilián György próba* célja az volt, hogy a 14–16 év közötti fiatalokat felkészítse a KISZ-tagságra.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 13.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 15.

¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 21.

Az egyetemi tanulmányai azonban nem a tervei szerint sikerültek. Annak ellenére, hogy az első félévben oktatói szerint tanulmányaira és magatartására nem volt panasz, a félévet nem tudta lezárni, mivel római jogból sikertelenül vizsgázott. A második szemeszterben bejárasi kötelezettségeinek már rendszertelenül tett eleget.²⁰ Nagy valószínűséggel a tanulmányi problémák (sikertelen félévi vizsgák) és nem a rendszerellensége²¹ vezetett ahhoz, hogy Császár a disszidálás mellett döntött. Az elképzelése az volt, hogy Magyarországról Jugoszláviába szökik, onnan átmegy Ausztriába, ahol rokonai éltek.

Elmondása szerint szüleinek azt hazudta, hogy 1962. április 18-án Nógrádverőcére²² utazik, ahol két napig társadalmi munkát fog végezni.²³ Azonban nem a Dunakanyarban lévő településre, hanem Kecskemétre utazott. Itt késő délutánig tartózkodott, majd autóbusszal Szegedre távozott. Szegedre este 20 óra után érkezett, élelmet vásárolt, elmondása szerint kora hajnalig sétált. A délelőttöt a Kárász utcában lévő Korzó presszóban²⁴ töltötte, ahonnan egy étterembe, majd a Royal Szállóba ment, ahol szobát szeretett volna foglalni, de nem kapott. A szálló portásától kért egy autótérképet és vázlatot készített a határ menti településekről, mivel iskolai atlaszon nézte ki az útvonalat, melyen több út és település fel sem volt tüntetve. A szállót elhagyása után elmondása szerint egy könyvesboltban német–magyar szótárt vásárolt.²⁵ Mindezek arra utalnak, hogy a húszéves fiatalember nem rendelkezett pontos tervvel a disszidáláshoz, a felmerülő problémákat rögtönzéssel kívánta megoldani (pl. nem rendelkezett határsávedeléssel²⁶). Talán ekkor vetette be először az évtizedekkel később tökélyre fejlesztett manipulatív képességeit, a lelkiismeret nélküli hazudozást, a szélhámosságot.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 14.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 21.

²² Ma Verőce, Pest vármegye.

²³ 1962 márciusától az ELTE hallgatói számára lehetőség nyílt a Nógrádverőcén található ifjúsági tábor bővítésének keretében vasárnaponként társadalmi munkát végezni. Vasárnapi társadalmi munka. *Egyetemi lapok*, 4(11), 1962. március 17. 1.

²⁴ Ma McDonald's étterem van helyén.

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 22–23.

²⁶ A déli határvézetet 1957-ben újból felállították, 1960-ban a mélységét 15-ről 8 km-re csökkentették azokon a szakaszokon, ahol a folyóvíz képezte a határvonalat. Az 1965-ig fennálló övezetben csak érvényes határsáv-igazolvánnyal vagy az ideiglenes tartózkodásra jogosító engedéllyel lehetett tartózkodni. Orgoványi István (2001): *A déli határsáv 1948 és 1956 között*. In: Tóth Ágnes szerk. (2001) Bács-Kiskun Megye múltjából XVII. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára: Kecskemét. 284.

Szegedről a ma már hozzá tartozó Szőregre utazott taxival. A taxisnak azt mondta, hogy ő újságíró és riportot akar készíteni az ottani iskoláról. Császár úgy emlékezett, a határsávgengedély az utazás során nem került szóba. Szőregen a taxiból kiszállva az iskolába ment, ott találkozott egy tanítónővel, akinek az *Esti Hírlap* munkatársaként mutatkozott be és a tanítási problémákról beszélgetett vele. A beszélgetés során felmerült a kettős nevelés (állami és egyházi oktatás) problémája. A tanítónő tálcán kínálta Császár számára azt a személyt, akivel beszélnie kell. Az agilis helyi pap biztos a rendszer ellensége, megbízhat benne és segíteni fog neki a disszidálásban. Egy trükköt is bevetett, hogy a tanítónőben az esetleges gyanakvást eloszlassa. A beszélgetés végén a Szeged felé menő buszra szállt fel, nem gyalogolt egyből a parókiára.²⁷ A templomba betérve a plébánost kereste, akivel végül a sekrestyében találkozott. Ott bemutatkozott neki: *„Császár Vilmos vagyok egyetemi hallgató Budapestről és beszélni szeretnék vele négy-szemközt. Bacsilla²⁸ a templommal szemben lévő paplakba kísért. Amikor a paplakba értünk helyet kínált. Leültem, majd közöltem vele, hogy szeretném ha segítséget nyújtana ahhoz, hogy átszökjem Jugoszláviába. Bacsilla meg volt lepődve. Azt mondtam ne ijedjen meg, nem akarok provokálni és megmutatom az igazolványomat is, hogy egyetemi hallgató vagyok.”²⁹ Az atyával szembeni őszinteségét jól mutatja, hogy Bacsilla majdnem szó szerint ugyanígy mondta el a történeteket: *„Bemutatkozott Császár Vilmos néven és azt mondta, hogy Budapestről jött és beszélni szeretne velem. Én Császárt elvezettem a lakásomra, lesegítettem a kabátját, helyet kínáltam meg, és megkérdeztem, hogy mivel jött? Azt válaszolta, hogy autóval. Császár azt mondta nekem, hogy egy lelkiismereti problémával jött hozzám, majd közölte velem, hogy ő szeretne átmenni a határon és kért, hogy én adjak neki tanácsot.”³⁰ Az őszinteség azonban csak eddig a pontig tartott. Tudta, hogy a plébánosnak olyat kell mondania, ami miatt támogatni fogja a disszidálásban. Azt állította, hogy kapcsolatban állt a „Mária-légió”-val³¹ és emiatt kell elhagynia az országot. Bacsilla azonban átlátott a szitán, megpróbálta eltéríteni a szándékától: *”Tanácsoltam neki, hogy menjen vissza Szegedre és gondolja meg alaposan, hogy átmegy-e. Császár azt válaszolta, hogy***

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 27, 37.

²⁸ Bacsilla Sándor (1920–1985) rk. pap, szőregi káplán.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 27.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 51-52.

³¹ Mária Légio: római katolikus lelkiismereti szervezet. Magyarországon 1958–1961 között illegálisan működött.

mindenképpen át fog menni, nem megy vissza Szegedre. Érdeklődött tőlem, hogy milyen a határ? Azt válaszoltam, hogy az egy fölgereblyézett sár, őrtornyok vannak, járőrök, nehéz átmenni. Elmondtam, hogy tavaly Szőregről átment 4 személy és azokat is visszaadták, őtet is vissza fogják adni. Felhívtam a figyelmét, hogy hiába fog kérni tanácsot akárkitől, mert tavaly Tiszaszigetnél átakart menni egy személy egy diáktól érdeklődött az feljelentette.”³² Császárt Bacsilla nem tudta eltéríteni a szándékától. A fiatalembert megszánta, elmagyarázta neki merre van a határ, megadta a kübekházi pap nevét. adott neki nyolcvan forintot taxira és állampolgári kötelességének nem tett eleget. Azaz nem jelentette fel a rendőrségen.

Császár Bacsillától való távozása után már semmi és senki sem mentette meg a déli határsáv láthatatlan hálójától. A tanítónő még mondhatta, hogy a fiatalembert neki nem mondott, nem célzott olyasmire, ami miatt a rendőrséghez kellett volna fordulnia, a szőregi plébános már nem. Neki azonnal jelentenie kellett volna az esetet. Ahogyan tették ezt a későbbiekben azok, akikkel Császár kapcsolatba került. A disszidálókra – leginkább az embercsempész kapcsolatokkal nem rendelkezőkre – ez a jelzőrendszerként működő láthatatlan háló azért volt veszélyes, mert amint egy idegen, egy gyanúsnak tűnő személy felbukkant a településen, azonnal jelzést adott róluk a hivatalos személyeknek. A rendőrség vagy határőrség pontosan tudta hol és kit kell keresnie.

Császár Kübekházán való megérkezéséről és ott-tartózkodásáról a hivatalos szervek folyamatosan kapták az információkat. A déli határsávon működött jelzőrendszer. A Császárt Kübekházára vivő taxis hazatérve azonnal jelentette őt a rendőrségen: *„Én megkérdeztem tőle, hogy van-e határsáv igazolványa? Azt válaszolta, hogy neki nem kell, mert neki van a »szerkesztőségtől mint munkatárs« igazolványa. Arra nem emlékszem, hogy az Esti Hírlapot említette-e. Azt mondta Kübekházára a Tanácsházára megy ott van neki dolga. [...] Az úton már nekem gyanús volt a viselkedése, nagyon ideges volt. Azt nem mondta, hogy Szőregen hol volt és kinél. Szegedre érve jelentettem a Főkapitányságon az esetet, ahonnan értesítették a Határőrséget.”³³ A kübekházi templomba betérő és az ottani plébánostól segítséget kérő Császárt távozása után azonnal jelentették a határőrségen. A kübekházi harangozó az alábbi vallotta: *„Miután eltávozott Csepella**

³² ÁBTL 3.1.9. V–152182. 52.

³³ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 48.

atyá³⁴ szólt nekem, hogy oltogassak el, zárjam be a templomot és menjünk a határőrségre. Én megkérdeztem, hogy miért? Csepella azt válaszolta, hogy jelentjük a határőrségnek, mert ez a fiatalember neki gyanús, ki akar szökni. A fentiek után a határőrségnek jelentettük.”³⁵ Csepella vallomásában az alábbiakat mondta: „Császár Vilmos is a sekrestyében tartózkodott. Én megkérdeztem tőle, hogy mit keres itt és miért jött ide. Császár azt válaszolta, hogy a szeminárium előjárás-gától hozott üzenetet a számomra. Én megkérdeztem, hogy mivel érkezett, mire azt válaszolta, hogy taxival. Kérdeztem mivel akar visszamenni, ha taxival jött, azt válaszolta, hogy taxival. Szőregen jött keresztül, ott Bacsilla mondta neki, hogy Kübekházán én vagyok a pap. Én felszólítottam, hogy mondja meg, hogy mit akar, mivel a sekrestyében ministráns gyerekek is tartózkodtak, kimentünk a sekrestye elébe, ahol Császár közölte velem, hogy segítek neki a határon átmenni. Én azt válaszoltam, hogy nem segíték. Erre Császár azt mondta nekem, ill. megkérdezte, hogy nem érdekel engem a „Mária Légió” ügye? Azt válaszoltam, hogy nem érdekel. Én tovább nem beszéltem Császárral, visszamentem a sekrestyébe, a harangozó becsukta a templom ajtót és együtt elmentünk a határőrségre jelenteni, hogy egy személy át akar szökni a határon és megadtam a személyleírását. Azt nem tudom, hogy amíg mi a harangozóval a határőrségen voltunk Császár hol tartózkodott.”³⁶

Császár a plébánossal folytatott beszélgetése után egy a templomból távozó társasághoz csatlakozott. Beszélgetést kezdeményezett velük, majd vizet kérve bement az otthonukba, ahol elmondta ki ő és mit szeretne. Az egyik szemtanú így emlékezett erre vissza: „A feleségemékhez hozzácsatlakozott egy bőrkabátos fiatalember. A nagybátyám kérdezte tőlem, hogy ki az a fiatalember. Én azt válaszoltam, hogy valószínűleg a tanács küldte hozzánk aludni, mivel előzőleg a tanácselnök már küldött hozzánk hivatalos személyeket aludni. A feleségem a lakásba bement a fiatalemberrel mi kint beszélgettünk a kapuba, a nagybátyám felesége mondta, hogy nem aludni jött hozzánk a fiatalember, hanem vizet kérni. Bementem, hogy megnézzem mit akar. Amikor bementem a fiatalember ivott és bocsánatot kért a zavarásért. A feleségem figyelmeztette, hogy siessen mert az autóbusz – ami Szeged felé megy – elmegy. Ekkor a fiatalember kijelentette, hogy ő nem akar Szegedre visszamenni, hanem át

³⁴ Csepella Andor Miklós (1909–1988) rk. katolikus pap. 1953–1969 között Kübekháza plébánosa.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 44.

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 33.

akar szökni a határon. Én kérdeztem kicsoda és honnan jött. Elmondta, hogy Császár Vilmosnak hívják egyetemi hallgató I. éves Budapestről jött és ki akar menni Bécsbe mert ott van két nagynénje és ott majd tanul tovább. A feleségem megkérdezte, miért illegálisan akar kimenni. Azt válaszolta, hogy pár évvel ezelőtt már kérte, de nem adták meg neki az útlevelet. Felajánlotta, hogy eladná kb. 3000 forint erejéig a bőrkabátját és a karóráját annak, aki segít neki átszökni a határon, vagy útbaigazítaná. Én azt válaszoltam, hogy nekem nem kell semmi és nem is foglalkozom ilyen dolgokkal. Közölte még, hogy erre tájékozatlan, beszélt Bacsilla tisztelendővel Szőregen és a községben is Csepella atyával és azok sem tájékoztatták. Arra kért, hogy magyarázzam meg hogy merre lehetne a községből kijutni. Én nem magyaráztam meg neki. Többször kérdezte, hogy részemről reménytelen az ő átjutása a határon? Azt válaszoltam, hogy igen mert nem fog átjutni. Kb. 15 percig a lakásban volt Császár Vilmos, utána elment. Megjegyezni kívánom, hogy mielőtt a lakásomból elment a cipőjét kicserélte tornacipőre, a nadrágját melegítőnadrágra. Mindkét holmit a nála lévő táskából vette elő. Távozása után a fiamat megbíztam, hogy figyelje Császárt én pedig kerékpárral a határőrségre mentem jelenten, hogy Császár Vilmos ki akar szökni.”³⁷

Átöltözött, nadrágot és cipőt cserélt, van nála táska. A tanú a saját gyermekét (!) bízta meg a disszidálni szándékozó figyelésével, míg ő a határőrségre kerékpározott. Pontos leírást adott a személyről és ellenőriztette mozgását. Ilyen körülmények között Császárnak esélye sem volt a zöldhatáron való átjutásra. A jelzőrendszer tökéletesen működött. 1962. április 19-én 21.15-kor, két órával Kübekházára való érkezése után a falutól 300 méterre a határőrség két járőre elfogta Császár Vilmost.”³⁸

A tiltott határátlépési kísérlet miatt a Szegedi Városi Ügyészség nyomozást indított Császár ellen, melyet az alábbi okokra hivatkozva megszüntetett: „cselekményét fiatalos meggondolatlanságból és helyzetének téves megítélése miatt követte el, hirtelen elkeseredésből, amelynek helytelenségét azóta belátta és nagyon megbánta. Származása munkás annak ellenére, hogy ma kisiparos, mivel apja a Csepel Műveknél eltöltött munkában 1954-ben megrokkant. Ezekre a körülményekre tekintettel jelen esetben a bírói eljárás megindítását mellőztem, mert ez az intézkedés is elegendőnek mutatkozik arra, hogy Császár Vilmost újabb bűncselekmény elkövetésétől visszatartsa.”³⁹

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 50.

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 10.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V–152182. 62.

Császár Vilmos 1962-es sikertelen disszidálási kísérlete kapcsán készült jegyzőkönyveket olvasva, nemcsak az ügyész által látott meggondolatlan, hirtelen elhátározásból cselekvő, helyzetét tévesen értelmező fiatalember képe rajzolódik ki előttünk, hanem egy gátlástalanul hazudozóé. Egy olyasvalakié, aki lelkiismeretfordulás nélkül, ha kell kiadja magát újságírónak vagy üldözés elől menekülő katolikusnak. Majd harminc évvel később ezen képességeit már ország-világ előtt csillantja meg.

A MAGYAR „JAMES BOND” SZÍNRE LÉP

1990 márciusában a Reform című magazin két szerkesztője és fotóriportere egy „semleges” országba utazott, hogy interjút készítsen a „jókora dokumentumanyaggal” rendelkező „Király Zoltánnal”. A teatralitásokat sem nélkülöző találkón „Király” elmondta, hogy:

1. 1977-ben egy müncheni cég alkalmazottjaként üzleti céllal érkezett Magyarországra. Megérkezése után néhány héttel felkeresték az ipari kémelhárítástól. Azzal zsarolták, hogy amennyiben nem működik velük együtt, kitiltják az országból.
2. A Belügyminisztérium (BM) megbízásából a korrupciót elkövető külkereskedők után nyomozott.
3. A korrupt külkereskedők összesen 320 millió dollárral károsították meg az országot. Erről a feletteseinek jelentést tett. Levelet írt Kádár titkárságára és még egy befolyásos PB-tagnak is.
4. Az általa felfedezett bűncselekmény lényege: a német fél 2,5 NSZK-márkáért gyártatott egy inget Magyarországon. Erről kiállítottak egy másik számlát, amelyen már 5 DM volt. A különbözetet elosztották.
5. Még most is veszélyben van az élete. 1982-ben Magyarországon egy a főnöke vadászházában folyó italozás során vodkába tett méreggel megmérgezték, félig öntudatlan állapotban jutott el a Korányi Kórházba, ahol pisztollyal egy búcsúlevél megírására kényszerítették. Majd a Lipótmezőn lévő elmeorvosi intézetbe került. Onnan egy orvosnő segítségével a szennyruha-szállítmányban elrejtőzve sikerült megszöknie.

6. A magyar titkosszolgálat feldobta az osztrák elhárításnak, ezért Ausztriában rövid időre letartóztatták és kiutasították.
7. Ezt követően Münchenbe ment. Komoly pénzügyi követelésekkel rendelkezett, és élete is veszélyben volt. Ezért rabolta el a müncheni magyar kereskedelmi képviselőt. Egy órát autóztak, végül szabadon engedte a túszt. Szerencséjére börtönbe került, ahol már biztonságban volt.
8. Állítása szerint „Becker” fedőnéven különféle összegeket fizetett a román hírszerzésnek.
9. Az Ausztriában biztosítási csalás miatt osztrák bíróság előtt álló Proksch-sal⁴⁰ is kapcsolatban állt.
10. Veress Péter külkereskedelmi minisztert⁴¹ is értesítette a korrupciós ügyekről.
11. 1984-ben a német börtönből kiengedték, ekkor az USA-ba ment (vízumot és ötezer dollárt is kapott cégalapításra). Majd Los Angelesben cégalapításra újabb húszezer dollárt kapott. 1987-ben újból megkereste a magyar belügy, és egy importcégbe akarták bevonni. 1988-ban Amszterdamban német körözés alapján letartóztatták, és 1989-ben szabadult.
12. Magyarországra nem utazhat be.
13. Az általa felderített ügyeket egy parlamenti vizsgálóbizottság elé tárná és válaszolna a feltett kérdésekre.⁴²

„Király” állításai a cégalapításokról, a finanszírozásról még az interjút készítő riporterek számára sem voltak teljesen érthetőek. Ezt meg is jegyezték az interjúban,⁴³ a kétségeik ellenére azonban hitelt adtak az exügynök állításainak. A „Külker”-gate-tel foglalkozó sorozat folytatódott.

⁴⁰ Udo Proksch (1934–2001) osztrák üzletember. 1977. január 23-án az általa bérelt Lucona nevű teherhajó – egy biztosítási csalás részeként – felrobbant az Indiai-óceánon. Ebből a második világháború utáni Ausztria egyik legnagyobb politikai botránya kerekedett. 1992-ben Prokschot hat ember meggyilkolásában bűnösnek találták és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

Johannes SACHSLEHNER (2012): *365 Schicksalstage – Der Gedächtniskalender Österreichs*.

Wien-Graz-Klagenfurt: Styria premium. 33. Online: <https://austria-forum.org/web-books/schicksalstage2012iicm/000033>

⁴¹ Veress Péter (1928–) közgazdász, politikus. 1979–1987 között külkereskedelmi miniszter.

⁴² LAJOS Júlia – VINCZE Péter (1990a): „Itt a Külker-gate botrány? Elsíboltak 320 millió dolcsit?” *Reform*, 3(12), 1990. március 23. 1., 12–13. és LAJOS Júlia – VINCZE Péter (1990b): „Engem Budapesten »dekonspiráltak«, azaz földobtak.” *Reform*, 3(13), 1990. március 30. 2–3.

⁴³ LAJOS – VINCZE (1990b).

1990 áprilisában „Király Zoltán”, azaz Császár Vilmos megkapta a beutazási engedélyt Magyarországra, és azonnal interjút is adott a Reform szerkesztőségének. Ebben szó esett arról, hogy Hegyeshalomtól Budapestig két Ladával követték, arcról is felismeri a vezetőket. Az április 20-ai interjú azért jelentős, mert ebben hangzott el az, hogy 1979-ben tett esküt a magyar titkosszolgálatnak, és megnevezte azon állambiztonsági vezetőket, akik vele kapcsolatban álltak: Farkas Tibor alezredest⁴⁴ és annak beosztottját, Papp Árpádot.⁴⁵ Utóbbit állítása szerint 1980-ban korrupció miatt kényszernyugdíjazták. Rédeyt [dr. Rédei Miklós]⁴⁶ a kémelhárítás vezetőjét is nevén nevezte.

Az interjúban röviden szóba került a müncheni emberrablás is. Az újságírók szerint a korabeli német sajtó pitiáner ügyként kezeltek az általa mondottakat, a magyar sajtó pedig beszámolt az emberrablásról, de az okairól nem. Császár az utóbbi kapcsán megjegyezte, ez azért történt, mert a magyar sajtónak meg lett tiltva, hogy a külföldi sajtó tudósításait átvegyék.

Az április 27-én megjelenő interjúból kiderül, hogy az MDF bizottsága foglalkozik a „Külker”-gate-tel. Emögött az MDF színeiben frissen parlamentbe jutott Ilkei Csaba állhatott, aki az Új Reflektor Magazin (ÚRM) című tv-műsorának 1990. május 8-ai adásában is foglalkozott az ügygel.⁴⁷

SZÍNRELEPÉS UTÁN CÁFOLÁS ÉS LEJÁRATÁS

A több ponton is támadható állítások után jöttek az exügynök lejáratását és személyét hitelteleníteni kívánó írások. Dercze István⁴⁸ az Információs Hivatal (IH) vezetője az ÚRM adását követően közleményt adott ki, melyben azt állította, hogy Császár nem állt velük kapcsolatban.⁴⁹ Május 14-én jelent meg a Népszabadságban

⁴⁴ Farkas Tibor alezredes a III/II–6 (népgazdaság kiemelt területeinek preventív biztosítása) osztályain dolgozott, 1977-től alosztályvezető.

⁴⁵ Nem beazonosítható.

⁴⁶ Dr. Rédei Miklós vezérőrnagy főcsoportfőnök-helyettes és egyben a III/II csoportfőnöke 1977–1988 között.

⁴⁷ FÖLDESSY Dénes (1990): „A Külker-gate titka”. *Pesti Hírlap*, 1(19), 1990. május. 08. 3.

⁴⁸ Dercze István (1941–2004) hírszerző, diplomata. Az Információs Hivatal első vezetője.

⁴⁹ Az exügynök nagyon titkos”. *Népszabadság*, 48(109), 1990. május 11. 4.

a Nagy Lajos ezredessel⁵⁰ készített interjú.⁵¹ A Nemzetbiztonsági Hivatal elnöke elmondta, hogy elrendelte az ügy kivizsgálását és a fellelhető dokumentumok összegyűjtését. A vizsgálat lezárult, és az eredményeket kész átadni egy illetékes parlamenti vagy kormányzati bizottságnak. Sajnálta, hogy a riportok megjelenése előtt háttér-információkat nem szereztek be, így fordulhatott elő az, hogy „Császár Vilmos több, a valóságnak nem megfelelő kijelentése, illetve állítása mintegy tényként került a nyilvánosság elé”. Elismerte, hogy Császár az 1979-es év folyamán kapcsolatban állt a kémelhárítással, de negatív tulajdonságai miatt megszakították vele a kapcsolatot. Arra a megállapításra jutott, hogy a Császár által említett személyek közül senki sem került át a március 1-jével létrehozott NBH-ba. Cáfolta azt is, hogy az exügynök ellen presszionáló vagy megelőző lépéseket tett vagy tenne a hivatal.

Az interjú megjelenésének napján Császár bement a Népszabadság szerkesztőségébe és kérte, hogy a „korrekt tájékoztatás kívánalmainak megfelelően adjunk helyt ez ügyben az ő megjegyzéseinek is”.⁵²

A Reformban megjelent interjúkat összevetve a Népszabadságban megjelenttel kiderül, hogy Császár rövid időn belül másként meséli el ugyanazon történeteket:

1. Méregzés:

- a. Reform-interjú: a pasaréti presszóból elhívta a főnöke, annak a vadászházában vodkába tett méreggel mérgezték meg.
- b. Népszabadság: Rédei vezérőrnagyra hivatkozva hívták abba a lakásba, melyben a barátnőjével szokott találkozni (ehhez kulcsa is volt). Titkos jelszóval hívták: „Pali vagyok a tévéből”. A kényszerítés után történt a mérgezés.

2. Pisztollyal történő fenyegetés és búcsúlevélírás:

- a. Reform: a Korányiban történt.
- b. Népszabadság: iszogatás közben a lakáson történt.

⁵⁰ Nagy Lajos (1939–2006) vezérőrnagy. 1990. március 1. – 1990. június 1. között a Nemzetbiztonsági Hivatal elnöke, június 1-jétől szeptember 10-éig az NBH főigazgatója.

⁵¹ VAJDA Péter: „Császár titkos ügynök volt, de...” Népszabadság, 48(111), 1990. május 14. 3.

⁵² VAJDA Péter: „Ilyen feladatokra nem hittanárokat alkalmaznak” – Interjú a magyar kémelhárítás egykori ügynökével. Népszabadság, 48(112), 1990. május 15. 1, 3.

3. Utazás:

- a. Reform: a vadászházban ájultnak tettette magát, a takarítóbrigád előtt még ki tudott szökni. Bejutott a Korányiba, innen került az OPNI-ba.
- b. Népszabadság: bódult állapotban Csepelre ment autóval, a rendőrök megállították, így került a Korányiba és onnan az OPNI-ba.

Mindezek arra utalnak, hogy Császár állításai nem állják meg a helyüket. A hatalmas labdára Vajda Péter, a Népszabadság újságírója le is csapott.

VAJDA PÉTER TÁMAD ÉS LELEPLEZ

A titkosszolgálati múlttal is rendelkező Vajda Péter⁵³ 1990. május 23-án és 24-én megjelent két cikkével leplezte le Császár hazugságait. A lapban megjelent első cikk szerint nyomoztak Császár után, minden állítását ellenőrizték és utánajártak múltjának. „Szerkesztőségünkben figyelmesen áttanulmányoztuk a laptársainkban, a tv-ben megjelent riportokat, és megpróbáltuk saját vizsgálódásainkkal kiegészíteni a nyomozást. Beszélgettünk magával Császárral, elvált feleségével, s az általa megvádolt személyekkel. Kérdéseket intéztünk a Nemzetbiztonsági Hivatal Kémelhárítási Igazgatóságának vezetőjéhez. Hozzájuthattunk német kapcsolataitól feljelentő leveleihez, illetve feljegyzéseihez, amelyeket nyugatnémet használatra írt, valamint megszereztük az Interpol korabeli körözési okmányát.”⁵⁴

Vajda a fent említett nyomozás után darabokra szedte az exügynök állításait (az első cikk megjelenésekor a lap címdalára Császár 1986-os Interpol-körözési fotója került).

1. Nem az elhárítás kereste Császárt, hanem fordítva történt. Feljelentett egy nyugati üzletembert azzal, hogy nyugati kém szolgálatokkal áll kapcsolatban. Ezt követően került sor a beszerzésére 1979 februárjában.

⁵³ UNGVÁRY Krisztián: „Egy szóvivő karrierje: Régi csibészek”. *MagyarNarancs.hu*, 2007. május 10., Online: https://magyarnarancs.hu/belpol/egy_szovivo_karrierje_regi_csibeszek-67096

⁵⁴ VAJDA Péter: „Kicsoda ön, Császár Vilmos?” *Népszabadság*, 48(119), 1990. május 23. 1.

2. Azért zárták ki a hálózatból 1979 novemberében, mert jelentései a vádaskodáson és bizonyíthatatlan állításokon túl mást nem tartalmaztak.
3. Mérgezés: Vajda szerint az egész epizód fantázia terméke, az autóbalesetről szóló jelentés gyógyszer-túladagolásról szól. Az OPNI-ba pedig azért került, mert a Korányiban öngyilkosságot akart elkövetni.
4. Reform: 1982-ben Ausztriában feldobta a magyar titkosszolgálat az osztrákoknak, emiatt tartóztatták le. Népszabadság: kémkedés miatt három hétre tartóztatták le és utasították ki az országból.
5. NSZK-ba való visszatérés:
 - a. Reform: szennyesruha-szállítmány, hamis jugoszláv útlevelemmel való határátlépés.
 - b. NSZK-beli német önvallomás: kérte a papírjait, ezek megkapása után kikísérték a reptérre, és akadálytalanul Münchenbe repült.
6. NSZK-beli önvallomásában a meggyőződéses antikommunista Császár „Kádár elvtársról ír”.
7. Császár említést tett Gál Ferencről, akit ő az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének tartott. Vajda szerint Gál sosem volt az APO osztályvezetője. [Ez az állítás igaz, de meg kell jegyezni, Gál helyettes vezető volt.⁵⁵]
8. NSZK-beli önvallomásában a Kádárnak küldött levelében 1973–1979 között 30 millió dollár értékű kárt okoztak a külkereskedők, nem pedig 320 milliót.
9. 150 ezer dollárt a magyar szervek nem fizettek egy ügynöknek.
10. Csurgai elrablása miatt háromévi börtönre ítélték. A bíróság enyhítő körülményként értékelte, hogy lelki torzulása miatt nem volt teljesen beszámítható.
11. A perben tolmácsként dolgozó személy véleménye: „Császár egy idő után már maga is képes elhinni, hogy amit hazudott, az igaz.”
12. Császár a börtönből szabadságot kapott, és törvénytellenesen az USA-ba ment. Az Interpol ezért kezdte el körözni.⁵⁶

⁵⁵ MNL OL MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 382.őe. Jegyzőkönyv az MSZMP KB APO 1982. 07. 27-ei üléséről. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp-agitacios-es-propaganda-bizottsag-ulesei/1982/987A3716F0924C5909E7BE64055131F1.pdf#search=%22g%C3%A1l%20ferenc%22&page=34&rnd=29011304778969214> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 20.)

⁵⁶ MNL OL MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 382.őe. Jegyzőkönyv az MSZMP KB APO 1982. 07. 27-ei üléséről. 7.

13. A „Császár-jelenség” megoldásának kulcsa a pénz. Akivel szóba állt, mind célzott az exügynök zűrös pénzügyeire. Egy volt üzlettárásának olyan 11 ezer DM-os váltót állított ki, melyre a felesége nevét hamisította. 1980-ban vállalta, hogy egy disszidálásra készülő magyar személynek segít külföldre menekíteni nagyobb összeget. Az illető több részletben Császárnak átadott 580 ezer forintot, 1000 svéd koronát, 500 nyugatnémet márkát és 500 dollárt. Miután kiment Bécsbe, az átadott összegeket nem kapta meg. Az ügy folytatását nem tudták követni.

A Vajda leleplező írását követő napon Császár betelefonált a Népszabadság szerkesztőségébe, és reagált az előző napi újságban megjelent állításokra és válaszolt a feltett kérdésekre:

1. Elismerte, hogy életének egyes epizódjai más és más formában jelentek meg a sajtóban. Például az 1982-es távozása a Reformban jugoszláv útlevéllal, az NSZK titkosszolgálatának (sic!) írt összefoglalójában díszkísérettel. Szerinte a Reform tévedett.
2. Az elmeorvosintézetből egy Fiat 500-as típusú autóval menekítette ki a doktornő. Nincs szó szökésről vagy elbocsátásról (ez a harmadik verzió!).
3. *„A váltóra ő hamisította akkori felesége nevét, mivel neje nem ismerte azokat a titkosszolgálati ügyleteket, amelyekhez a pénzre szüksége volt.”*
4. A kémelhárítással kizárása után is kapcsolatban állt.
5. Nem hivatalos titkosszolgálati emberek révén jutott az USA-ban a 150 ezer dollárhoz. *„A korrupcióban bűnös üzletemberek akarták elhallgattatni, ők adták össze ezt az összeget.”*
6. *„Elismeri, hogy elvette »Rajmund UF 1269« pénzét, de úgymond leadta a magyar elhárításnak, mivel az összeg sikkasztásból származott.”*

7. Valamint még két érdekes állítást tett:

- a. Egy 1987-ben aktív, vezető politikust⁵⁷ említett, akire hivatkozva az amerikaiak adatokat kértek tőle. Ezt a személyt a Népszabadság megkeverte, és az illető elismerte, hallott Császárról, de csak annyit mondott az exkém állításairól, hogy „no comment”.
- b. Az NSZK titkosszolgálatja segítette őt abban, hogy az USA-ba jusson.

Vajda azzal zárta a cikket, hogy az egész Császár-ügyre mondhatnánk azt: „no comment”. Császár csalt, embert rabolt, aláírást hamisított. Mindezek alapján megkérdőjelezhető a szavahihetősége. De ha van valami a széfjében, akkor álljon elő vele. Ám ez utóbbi sosem történt meg.

A nagy leleplezőből nagy leleplezett lett. Május végére szinte minden állításáról kiderült, hogy hazugság. Sőt leginkább ő követett el súlyos bűncselekményeket. A magyar kereskedelmi képviselő elrablása csak a jéghegy csúcsa lehetett. Aznap, amikor Vajda Péteréknek telefonált be a Népszabadságba, jelent meg a Reform hasábjain az általa korruptnak tartott Nadj Péter üzletemberrel egy interjú. Nadjnak dossziéja volt Császár viselt ügyeiről. Miatta kellett rendőri védelmet kérnie az NSZK-ban. Az ottani gazdasági rendőrségen adócsalás miatt Császár őt jelentette fel, és még a magyar BM-be is járhatott kihallgatásokra másfél éven át. Végül bűncselekmény hiányában lezárták az ellene folyó eljárást.

A Nadj-interjú érdekes gondolatokkal zárul: „Különleges magyar akciókról mesészen lehet hallani, de bizonyítani nem lehet. Ami a magyar üzletkötőket illeti: akad, akinek van pófája kiprovokálni az ajándékot, s van, akinek nincs. Nekem ezzel nem sok gondom volt – én a vevőt hozom, s nem eladni akarok. – Tehát ön nem találkozott korrupt magyar külkeressel? – Mit mondjak erre? Hogy igen? Hát persze hogy nem...”⁵⁸

⁵⁷ A Reform június 8-ai számából kiderül, hogy Fejti Györgyre gondolt. Fejti György (1946–) politikus, üzletember. Az MSZMP KB tagja 1985. március 28. és 1989. október 7. között.

⁵⁸ LAJOS Júlia – VINCZE Péter (1990): „Külker-gate»: újra izzik a régi gyűlölet? Reform, 3(21), 1990. május 25. 10–11.

Különleges magyar akciók, melyekről csak „mese”-szinten lehet hallani, bizonyítani pedig nem lehet? Azaz a velük való foglalkozás is értelmetlen lenne? Korrupst magyar külkereskedő nem létezik, csak olyanok, akik vagy kiprovokálnak maguknak ajándékot, vagy nem. Egy tisztességes üzletember miért provokálna ki magának ajándékot? S egyáltalán, hogy lehet ajándékot provokálni? Mire és mikre gondolhatott Nadj, tehetjük fel magunknak a kérdést. Talán nem arról van szó, hogy nem kell foglalkozni a külkeresekkel, hiszen az állítólagos korrupciós ügyek valójában csak a mesevilágba tartoznak.

De nem csak Nadj állt ki a külkeresek mellett. Hanem a Külkereskedelmi Dolgozók Szakszervezetének titkára is sérelmezte, hogy az Új Reflektor Magazinban Császár azt állította, a külkereskedelmi dolgozók egy része zseniális bűnöző. Vágó János szerint az általánosítás sértő, de ő Nadjjal ellentétben azt mondta, vannak tisztességesek és tisztességtelenek is.⁵⁹

Gádor Iván a Magyar Hírlap hasábjain elemezte a Császár-jelenséget. Szerinte az exügynök fellépése kapóra jött azoknak, akik a korábbi politikai szívességeket jól fizető állásokkal szeretnék honorálni. Emiatt pedig helyeket kell csinálni. A jó vállalatok vezetőit nem könnyű felállítani, de ha lehet rajtuk fogást találni, akkor már más a helyzet. Az exügynök által elmondottak a közhangulat befolyásolását szolgálják. Ha megindulnak a vizsgálatok, a volt vezetők akár „ha az a bankszámla nem is annyira zsíros és főként nem dagad, ha a korrumpálás tárgya egy márkás öngyújtó, vagy egy pár napos családi nyaralás, esetleg nagyságrendben más, hasonló, a nemzetközi üzleti életben egyébként megszokott dolog. A lényeg, hogy ügyet lehessen csinálni belőle! [...] megfelelő legyen ehhez a társadalmi közhangulat, mert akkor senki nem fog könnyet ejteni szegény menedzserekért. Hisz’ úgyis van mindegyiknek valami a füle mögött. Legföljebb egy csomó nagy tapasztalatú, jól képzett vállalati vezető a süllyesztőbe kerül.”⁶⁰ Miért írta azt egy újságíró, hogy ne vizsgálják ki az ügyeket, ne derüljön ki az igazság? Félt a közhangulattól? Az az ember, aki pár hónappal korábban új sajtótörvényt követelve a tájékoztatás fontosságáról írt?⁶¹ Miért sugallja azt, hogy nem kéne vele foglalkozni? Tehetjük fel magunkban a kérdéseket. De hát ő volt az, aki Kutrucz Katalin mondatait

⁵⁹ HORVÁTH Ildikó: „Ki vegye magára a »császári« inget?” *Népszava*, 118(115), 1990. május 18. 5.

⁶⁰ GÁDOR Iván: „Süllyesztő”. *Magyar Hírlap*, 23(109), 1990. május 11. 5.

⁶¹ GÁDOR Iván: „Sürgősen új sajtótörvényt kell!” *Magyar Hírlap*, 23(70), 1990. március 24. 5.

kiforgatva békét, nyugalmat, jogbiztonságot követelt,⁶² de valójában az elmúlt rendszer politikusainak felelősségre vonását akarta elkerülni.⁶³

A „Külker”-gate végzöngéje előtt még több érdekes esemény történt. Az ÚRM 1990. június 5-ei adását követően egy nyilvános vita folyt Ilkei Csaba és Nagy Lajos ezredes között. Utóbbi ugyanis nem kívánt egy asztalhoz ülni Császárral, és kifogásolta az általa mondottakat.⁶⁴

A Reformnak Császár május 25-ei állításait június 8-án a helyreigazítást követelők miatt pontosítania kellett. Ekkor megnevezte a németországi ügyvédjét és Fejti Györgyöt felső kapcsolatként.⁶⁵ Pár héttel később a Reform kénytelen volt helyreigazításokat tenni, hiszen az érintettek cáfolták az exügynök velük kapcsolatos állításait.⁶⁶ Schmidt Attila pedig a „Nem hírszerző – gyenge ügynök volt Császár Vilmos” című írásával tartotta köztudatban a „Külker”-gate történetét.⁶⁷ Ez utóbbi miatt Császár be is perelte a Népszavát, mivel szerinte valótlanságok voltak benne. Szegő Tamás, a lap jogi képviselője arra hivatkozott, hogy a közleményben foglaltak közismertek voltak. A pert később Császár megnyerte. A Népszavát helyreigazításra kötelezték.⁶⁸

⁶² „Nekünk itt a letűnt rendszer lejárt politikaival kapcsolatban sem emlegessen senki bitót.” GÁDOR Iván: „Bitóelv”. *Magyar Hírlap*, 23(150), 1990. június 28. 3.

⁶³ „Egy ilyen nyilatkozat könnyen kelthet az emberben olyan képzetet, hogy az egész nem más, mint valamiféle jeladás egy újmódi boszorkányüldözésre.” GÁDOR Iván (1990). *Magyar Hírlap*, 23(151), 1990. június 29. 3.

⁶⁴ „Nagy ezredes kontra Ilkei” (1990). *Népszabadság*, 48(132), 1990. június 07. 5. és „Ilkei rekontra Nagy ezredes” (1990). *Népszabadság*, 48(133), 1990. június 08. 4.

⁶⁵ LAJOS Júlia – VINCZE Péter (1990): „Külföldi államfők is szóvá tették a magyar korrupciót”. *Reform*, 3(23), 1990. június 08. 4–5.

⁶⁶ Dr. BÓTH Miklós László (1990): „A müncheni ügyvéd cáfol”. *Reform*, 3(24), 1990. június 15. 4.; [szerző nélkül] (1990): „Még egyszer: Külker-gate”. *Reform*, 3(31), 1990. augusztus 03. 14.

⁶⁷ SCHMIDT Attila (1990): „Nem hírszerző – gyenge ügynök volt Császár Vilmos”. *Népszava*, 118(179), 1990. augusztus 01. 7.

⁶⁸ „A Legfelsőbb Bíróság az 1990. november 30-án kelt Pf. IV. 21 064/1990. 2. számú ítéletével az alábbi közlemény közzétételére kötelezte a Népszava Szerkesztőségét: A Népszava 1990. augusztus 1-jei számában »Nem hírszerző – gyenge ügynök volt Császár Vilmos« címmel megjelent közlemény megalapozatlanul utal arra, hogy Császár Vilmos arról tájékoztatta a magyar elhárítást, hogy főnöke, Max Josef Bock Magyarország ellen kémtevékenységet folytat, továbbá, hogy Max Josef Bock összeférhetetlenség miatt mondott fel Császár Vilmosnak. Megalapozatlan a cikknek arra való utalása is, hogy Éva Neubauer előtt Császár Vilmos a hírszerzői tevékenységét felfedte, és nevezett üzleti tevékenységét akadályozta. A cikk valótlanul utal arra, hogy Császár Vilmos az Izsó Elek által rábizott vagyoni értékeket elsikkasztotta, továbbá, hogy a Bajor Tartományi Bíróság az ítéletében a büntetés kiszabását Császár Vilmos korlátozott beszámítási képességével indokolta.” Helyreigazítás (1990). *Népszava*, 118(293), 1990. augusztus 14. 11.

Császár – az illetékes szervek kérésének megfelelően – feljelentést tett a Legfőbb Ügyészségen (LÜ). A Népszabadság az LÜ-től megkapta az LÜ Miniszterelnöki Hivatalnak (MH) küldött levelét, melyben arról tájékoztatták az MH-t, hogy a Császár által felvetett ügyekkel kapcsolatos nyomozást elévülés miatt elutasították.⁶⁹ Ezt követően az exügynök még egy kísérletet tett arra, hogy az állításaival a szőnyeg szélére állítsa a külkereseket, és parlamenti bizottság vizsgálja ki az ügyet. 1990. október 24-én a Vén Diák presszóban tartott egy sajtótájékoztatót, melyben a sajtó képviselői elé tárta a birtokában lévő dokumentumokat. Arra a kérdésre, hogy hol vannak a bizonyítékok az általa felvetett ügyekre, azt válaszolta, hogy ő rendelkezik bizonyítékokkal, de azokat nem tárhatja közvetlen módon a nyilvánosság elé. Ezeket ugyanis törvénytelen módon szerezte. Az lenne a célszerű, ha a magyar hatóságok az összes külkereskedő cég elmúlt húsz évben kifizetett províziós listáját átnéznék, és akkor kiderülne, kik részesültek jogtalan kifizetésben. A sajtótájékoztatót részt vevő Magyar Hírlap-os újságíró szerint: „A kérdés most már csak az, miért nem foglalkoznak az illetékes hatóságok a rejtélyes ügyletekkel. Nem szerencsés a külföldi befektetőkre váró Magyarországnak kétes külkereskedelmi, pénzügyi ügyletekbe belebonyolódnia. Valakinek tehát cáfolni vagy megerősíteni kellene a Császár Vilmos által elmondottakat ...”⁷⁰

„KÜLKER”-GATE UTÁN

A Vén Diákban tartott sajtótájékoztatóval a „Külker”-gate lezárul. Többé nem kerül elő a sajtóban. Császár Vilmos neve azonban több „érdekes” ügyben került elő. Az Új Somogyország című lap kapcsán összetűzésbe keveredett az őt korábban támogató Ilkei Csabával.⁷¹ A Budapesti Rendőr-főkapitányság bonyolult

⁶⁹ Füstbe ment a »Külker-gate« (1990). Népszabadság, 48(238), 1990. október 10. 5.

⁷⁰ P. S. (1990): „Egyelőre nem adja át a bizonyítékokat”. Magyar Hírlap, 23(250), 1990. október 25. 4.

⁷¹ „A szombati szám politikai szenzációja Császár Vilmos nyilatkozata, miszerint: Ilkei úr kapott a kft.-től egy gépkocsit, teljesen ingyenes használatra, kapott havi 50 ezer forintot, továbbá tőlem 15 ezer márká értékű kreditkártyát. Ezeket az anyagi juttatásokat azonnali hatállyal megvontam. S természetesen a gazdasági és az emberi tisztesség szabályai szerint – mivel az eredeti megbízást és az általa vállalt kötelezettségeket nem teljesítette – a 15 ezer márkát a kft. visszakéri.” BEKES József (1990): „Hétvégi csata avagy politikai provokáció”. Mai Nap, 3(201), 1991. szeptember 01. „Amit az Új Somogyország állít, azt Ilkei cáfolja” (1991). Magyar Hírlap, 24(217), 1991. szeptember 16. 4., (b): „Császár valótlan állított Ilkeiről. Pert vesztett, teljes körű a helyreigazítás” (1991). Mai Nap, 3(266), 1991. november 13. 7.

gazdasági, pénzügyi tranzakciók miatt nyomozást indított ellene.⁷² Császár pedig be kívánta perelni a Belügyminisztériumot.⁷³ Végül 40 millió forint értékben elkövetett sikkasztással, 35 millió forint értékben elkövetett hűtlen kezeléssel és más bűncselekményekkel vádolták meg. S említést tettek arról a 230 millió forintnyi adósságról, melyet a Konzumbanknál halmozott fel.⁷⁴ A vádak alól 1994. 05. 05-én a bíróság első fokon felmentette⁷⁵ (a sajtó a per folytatásáról már nem adott hírt).

Mi lehetett a „Külker”-gate mögött? Egyértelmű bizonyítékok nélkül csak sejtéseink, elképzeléseink lehetnek róla. A „Külker”-gate egy a rendszerváltás környékén zajló érdekes ügy volt. Szóltak Császárnak, hogy gyere haza, Vili, adunk teret, és mondd, amit mondani akarsz? Hazahívni egy bűnözőt, akit bármikor meg lehet állítani. Miért kellett futtatni a sajtóban úgy, hogy gyorsan kiderült, semmilyen kézzelfogható bizonyíték nincs a kezében? Vagy az egész mögött nem állt más, csak az üldözési mániában szenvedő Császár Vilmos szereplési vágya, ahogyan azt Nagy Lajos ezredes kívánta sugallni 1992-ben?⁷⁶ Nem tudni. Nagy ezredes mondatai elgondolkodtatóak: „Ekkor utánanéztem, hogy egyáltalán kiknek dolgozott Császár úr, mire azt a választ kaptam, hogy már selejtezték a dossziéját, mert már régóta nincs vele együttműködés.”⁷⁷ A magyar titkosszolgálati együttműködés megszakadása miatt leselejtezte egy olyan személy dossziéját, aki egészen 1990 márciusáig tiltólistán szerepelt, miután elrabolta a müncheni magyar kereskedelmi képviselő vezetőjét. Felmerülhet bennünk a kérdés, talán nem az ő anyagát kellett volna éppenséggel megőrizni, hiszen súlyos bűncselekményt követett el? Mindezek miatt vagy ellenére néhány dolgot „elért” Császár: a külker cégek ügyeinek vizsgálata nem történt meg, a vele kapcsolatba kerülők közül pedig többen megégették magukat (például Ilkei Csaba, konzumbankos hölgy).

⁷² „A BRFK közleménye” (1991). *Népszabadság*, 49(244), 1991. október 17. 4.

⁷³ SCHMIDT Attila (1991): Eltűnt 150 millió forint. Császár beperli a Belügyminisztériumot? Az egykori ügynök Bodrárcska ezredest vádolja. *Népszava*, 119(244), 1991. október 17. 5.

⁷⁴ SCHMIDT Attila (1992a): „Az ügynök 237 milliós bűvészkedése”. *Népszava*, 120(21), 1992. január 25. 5., F. Gy. A. (1992): „Egy szavára tízmilliókat folyósítottak”. *Népszabadság*, 50(134), 1992. június 08. 13.

⁷⁵ „Császár-per: felmentő ítélet” (1994). *Napi Délkelet*, 3(104), 1994. május. 05. 8.

⁷⁶ SCHMIDT Attila (1992b): „Császár ismét pert veszített. A főkémet citálta bíróság elé”. *Népszava*, 120(304), 1992. december. 28. 7.

⁷⁷ SCHMIDT Attila (1992b).

Felmerülhet bennünk egy kósza gondolat az érdekes és elgondolkodtató Császár-ügy kapcsán. Talán – de csak talán – a rendszerváltás környékén fel kellett bukkannia egy többszörösen elítélt bűnöző jellegű figurának. Aki minden bizonyíték nélkül vádaskodik. Akit kézben lehet tartani. Le lehet és le is kell járatni. Azért, hogy el lehessen mondani: a külkeresek (valójában a hírszerzők és elhárítók) nem olyanok, mint amilyen Császár. Ők a hazát, az országot szolgáló tehetséges szakemberek, akiket bűn lenne meghurcolni. Egy hétpróbás bűnöző kívánja csak a szakmát becsmérelni... Minek ide vizsgálat, hiszen aki vádol, annak nincs semmi a kezében. Talán még annyit hozzáfűzhetünk a gondolatainkhoz, hogy: „a mór megtette kötelességét, a mór mehetett. A hálózat nem veszett el, sikeresen átalakult.”

SZERZŐINK

Bedők Péter, történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának tudományos munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadó tanára

Berek Patrícia, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának doktorandusza

Demjén Balázs Ádám, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Iskolájának doktorandusza

Hollósi Dániel József, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának doktorandusza

Dr. Óze Sándor, történész, intézetvezető, egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum Hankiss Ágnes Intézetének igazgatója. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Iskolájának vezetője

Soós Mihály, történész-levéltáros, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Sulák Péter Sándor, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje

Taller János, teológus, a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum Hankiss Ágnes Intézetének tudományos főmunkatársa

Török Ádám, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos kutatója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának doktorandusza

Magyar Nemzeti Múzeum
Közcgyűjteményi Központ

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

**hankiss
ágnes
intézet**